পূজ্যপাদ

মহামহোপাধ্যায়

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য—কৱিৰত্নদেৱৰ

জীৱনচৰিত ।

ৰচক—

শ্ৰীকামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্য ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী

সংস্কৃত-শিক্ষক ।

চৰকাৰী-সাহায্য-প্ৰাপ্ত বিদকৰণ—বালচান্দ

উচ্চ-ইংৰাজী-বিত্থালয় ।

(পলাশবাৰী)

(দ্বিতীয় সংস্কৰণ)

বেচ—২৲ দুটকা

প্ৰকাশক (গ্ৰন্থকাৰ)।
পোঃ কামাখ্যা ধাম।
জিলা কামৰূপ।

শক—১৮৮১, ২৯ পুহ (উত্তৰায়ণ সংক্ৰান্তি)
বৃহস্পতিবাৰ।

ইং—১৯৬০, ১৪ জানুয়াৰী।

'গুৱাহাটী প্ৰেছ', গুৱাহাটীত
শ্ৰীসুৰেশ চন্দ্ৰ নাগৰ
দ্বাৰা মুদ্ৰিত।

মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য ।

—※ গ্ৰন্থ-সমৰ্পণ ※—

শব্দব্ৰহ্মস্বৰূপিণী

আৰু

সৰ্ব্ববিদ্যাৰ অধিষ্ঠাত্ৰী সৰস্বতীদেৱীৰ

অভয় চৰণযুগলত

শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰে সৈতে মোৰ "শিক্ষাগুৰুদেৱ"ৰ

"এই জীৱনচৰিত"খন

সমৰ্পণ কৰিলোঁ ।

—গ্ৰন্থকাৰ

অভিমত ।

মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্নদেৱৰ জীৱনী-বিষয়ে অসম সাহিত্য-সভাৰ ভূতপূৰ্ব্ব প্ৰধান সম্পাদক, যোৰহাট নৰ্ম্মাল স্কুলৰ ভূতপূৰ্ব্ব ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট, প্ৰবীণ-সাহিত্যিক ৺শৰচ্চন্দ্ৰ গোস্বামী বি-এ,-বি-টি মহাশয়ৰ অভিমত ঃ—

পণ্ডিত শ্ৰীযুক্ত কামাখ্যাচৰণ ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী এজন অসমীয়া সাহিত্যৰ একান্ত সেৱক। বহুদিনৰ পৰা এওঁৰ সাহিত্যানুৰাগ অনেকে লক্ষ্য কৰিব পায়।

এওঁ পাণিনীয়-ব্যাকৰণত উপাধি আৰু পদক পাইছে। এওঁ পঢ়িছিল মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ওচৰত; আৰু মহামহোপাধ্যায়ৰ এজন অতিপ্ৰিয়-ছাত্ৰ আছিল।

এওঁ আজি তিনি-চাৰি বছৰে অশেষ পৰিশ্ৰম কৰি, মহামহোপাধ্যায়ৰ এই জীৱনীখন লিখি উলিয়াইছে! জীৱনীৰ উপাদান সংগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে পণ্ডিত মহাশয়ে, অনেক লোকক সাক্ষাৎ কৰিছে; আৰু অসমৰ অনেক ঠাইলৈ গৈছে। তেওঁৰ গুৰুভক্তি বৰ প্ৰশংসনীয়।

জীৱনীখন মই হাতে লিখা অৱস্থাতে চাইছিলোঁ। ইয়াত মহামহোপাধ্যায়ৰ জীৱনৰ ঘটনা সংক্ষেপতে দিয়া হৈছে। বিষয় চাই ভাষাও ভাল হৈছে।

পণ্ডিত মহাশয়ৰ সাহিত্যৰ এই প্ৰথম চেষ্টাৰ মই সাফল্য কামনা কৰিছোঁ! ইতি—

ছিলং
৫।৭।২৮

শ্ৰীশৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামী

পাতনি ।

অসমৰ গৌৰৱ মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্নদেৱে, মায়া-মোহ-ময় মৰ্ত্ত্যলোকৰ পৰা স্বৰ্গধামলৈ মহাপ্ৰয়াণ কৰিবৰ আজি প্ৰায় ন-বছৰ অতীত হৈ গল। কিন্তু বৰ বেজাৰৰ কথা যে, অসম-মাতৃৰ উজ্জ্বলতম-ৰত্ন উক্তদেৱৰ জীৱন-বৃত্তান্ত আজিলৈকে, কোনো গুণগ্ৰাহী প্ৰবীণ অসমীয়া সাহিত্যিকে লিখি নুলিয়ালে।

যি হওক, প্ৰায় তিনি-বছৰমান আগেয়ে, এদিন গুৱাহাটীৰ কটন্‌কলেজৰ ভূতপূৰ্ব্ব অধ্যাপক শ্ৰীযুক্ত সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা এম্-এ,-বি-এল (বৰ্ত্তমানে ডক্তৰ উপাধি পাইছে; আৰু ভাৰতীয় লোক-সভাত অসমৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে) ডাঙৰীয়া পলাশবাৰীলৈ অহাত তেখেতৰ লগত মোৰ হঠাৎ দেখা হল।

তাৰ পিচত কথা-প্ৰসঙ্গত, তেওঁ দেউৰ জীৱনী লিখিবলৈ মোক ৰৰকৈ উদগণি দিয়ে। সেই সময়ত অধ্যাপক ডাঙৰীয়াৰ লগত, পলাশবাৰী উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ৰ ভূতপূৰ্ব্ব প্ৰধান শিক্ষক শ্ৰীযুক্ত যোগেশচন্দ্ৰ তামূলী বি-এ ডাঙৰীয়াও আছিল। তেখেতেও উক্ত বিষয়ে মোক উৎসাহিত কৰিলে,

তেওঁলোকৰ সাধু উদগণি পাই, দেউৰ জীৱনী লিখিবলৈ মোৰো হেপাহ বাঢ়িল। বিশেষতঃ কবিৰত্নদেৱ মোৰ শিক্ষা-গুৰু আছিল। তাৰ পিচৰ পৰাই, মই দেউৰ জীৱনীৰ সঁজুলি সংগ্ৰহ কৰিবলৈ যত্নবান হলোঁ; আৰু পোন প্ৰথনতে দেউৰ জন্মস্থান আঠঘৰীয়া গাওঁ; আৰু তেখেতৰ মাতুলালয় নাগৰকুছি গাৱঁলৈ গৈ বহুত কথা সংগ্ৰহ কৰিলোঁ।

তাৰ পিচত দেৱে অধ্যাপনা কৰা ঠাই উত্তৰ-গুৱাহাটী, নগাওঁ, আউনীআটী; আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰলৈয়ো গৈছিলোঁ। আউনীআটী; আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰত বেছি কথা নাপালোঁ। পৰিশ্ৰম মাথোন সাৰ হল। গুৱাহাটীতো বহুত কথা জানিব পাৰিছোঁ।

দেউৰ বিষয়ে আৰু কিছুমান কথা জানিবলৈ ঠায়ে ঠায়ে কেইজন-মান বিদ্বান্‌লোকলৈ চিঠিও লিখিছিলোঁ। কিন্তু সেই চিঠিৰ পৰা কোনো ফল নহল; আৰু কিছুমান এনেকুৱা মানুহো দেখিলোঁ যে, তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ গৌৰৱহানি হব বুলি ভাবি, দেউৰ বিষয়ে কথা জানিও নজনাৰ ভাও ধৰিলে। দেউৰ জীৱনৰ জানিবলগীয়া সৰু-সুৰা আৰু উল্লেখযোগ্য বহুত ঘটনা যে, অতীতৰ লগত লীন হৈ আছে, তাত অকণো সংশয় নাই। তথাপি যথাশক্তি কথা-সংগ্ৰহ কৰিবলৈ চেষ্টাৰ ত্ৰুটি কৰা নাই। প্ৰত্যেক দেশৰে প্ৰসিদ্ধ প্ৰসিদ্ধ অসাধাৰণ পুৰুষসকলৰ "জীৱন-চৰিত" বৰ লাগতিয়াল। কাৰণ তেওঁলোকৰ আৰ্হি লৈ ছাত্ৰবিলাকে দোপতদোপে উন্নতিৰ জখলাত উঠিব পাৰে।

দেৱৰ বংশাৱলীৰ কেইটামান নামৰ লগত ৺নাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ ঘৰত থকা পুৰুষনামাৰ কিছুমান নামৰ অমিল আছে। অনুমান কৰোঁ দেৱে ছন্দো মিলাবলৈ, ব্যক্তনামৰ ঠাইত "গুপ্ত"নামৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

তাৰ প্ৰমাণ দেৱে "বংশ-পৰিচয়"ৰ এঠাইত তেখেতৰ পুতেকৰ নাম "তাৰানাথ"ৰ সলনি "সৰ্ব্বেশ্বৰ" লিখিছে।

মাননীয় ৺শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামী বি, এ, বি, টি, মহাশয়ে এদিন পলাশবাৰীত, পুথিখন হাতে লিখা অৱস্থাতে চকু ফুৰাই দিছিল:

আৰু এবাৰ গুৱাহাটীত, তেওঁ মোক জীৱনীখন শীঘ্রে ছপোৱাবলৈ উৎসাহিত কৰাৰ বাবে মই তেওঁৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা প্রকাশ কৰিলোঁ।

শ্রীযুক্ত সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা এম্, এ, বি, এল্ আৰু শ্রীযুক্ত ডিম্বেশ্বৰ নেওগ বি, এছ্, ছি, (বৰ্ত্তমানে এম্. এছ্, ছি, বি, টি) ডাঙৰীয়াহঁতে কিতাপখনৰ হাতে লিখা অৱস্থাতে কেইপিঠিমান চাই দিয়াৰ নিমিত্তে লেখকে তেওঁলোকৰ ওচৰত শলাগ জনালে।

তাৰ পিচত প্রুফ চোৱা; আৰু আন আন কিছুমান কথাত গুৱাহাটীৰ "মাণিকচন্দ্র মাইনৰ-স্কুল"ৰ ভূতপূৰ্ব্ব প্রধান শিক্ষক ৺হৰমোহন দাস বি, এ, এল্, টি; আৰু পলাশবাৰী হাইস্কুলৰ ভূতপূৰ্ব্ব সহকাৰী প্রধান শিক্ষক মোলবী আজিজৰ ৰহমন্ বিদ্যাবিনোদ ডাঙৰীয়াই দুই-তিনিবাৰমান প্রুফত চকু ফুৰাই সাহায্য কৰিছিল, সেইবাবে তেওঁলোকৰ ওচৰতো শলাগ জনাইছোঁ।

কেইজনমান গুণগ্রাহী সদাশয় ভদ্রলোকে জীৱনীখন ছপোৱাবলৈ মোক যথাশক্তি আৰ্থিক সাহায্য কৰিছে। পলাশবাৰী হাইস্কুলৰ কিছুমান ছাত্রে অগ্রিম গ্রাহক হৈ জীৱনীখন ছপোৱাবলৈ বিশেষ উপকাৰ কৰিছে। সেইবাবে মই ভদ্রলোক কেজনৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ থাকিলোঁ; আৰু দয়াময় ভগবানৰ ওচৰত ছাত্রবিলাকৰ মঙ্গল আৰু উন্নতি কামনা কৰোঁ।

পৰিশেষত জনাওঁ যে, অসমীয়া-সাহিত্য-ক্ষেত্রত মোৰ এয়ে প্রথম প্রবেশ আৰু চেষ্টা। কিতাপখনত নানাতৰহৰ দোষ থাকিল বুলি মোৰ বিশ্বাস। সেইবাবে "জীৱন-চৰিতৰ" দোষ-গুণ বুজা প্রবীণ অসমীয়া সাহিত্যিকসকলে যেন কিতাপখনক সুদৃষ্টিৰে চায়।

ছাত্র, ছাত্রী, পাঠক, পাঠিকাসকলে কিতাপখন পঢ়ি সুখ পালে মোৰ পৰিশ্রম আৰু অর্থব্যয় সার্থক হৈছে বুলি ভাবিম।

ইয়াত আৰু এক-আষাৰ কথা কবলগীয়া হল যে, তলত লিখা লোকসকলে দেউৰ বিষয়ে জনা আৰু শুনা কথাবোৰ কৈ মোক বিশেষকৈ সাহায্য কৰাৰ কাৰণে মই তেওঁলোকৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ থাকিলোঁ।

৺নাৰায়ণ চন্দ্র ভট্টাচাৰ্য্য দলৈ, ৺ৰবিনাথ শৰ্ম্মা, শ্রীযুক্ত কন্দর্পদেৱ শৰ্ম্মা, নাগৰকুছিৰ শ্রীযুক্ত জগন্নাথ শৰ্ম্মা, শ্রীযুক্ত প্রতাপচন্দ্র গোস্বামী, শ্রীযুক্ত ত্রিপুৰেশ্বৰ গোস্বামী, পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্র গোস্বামী, ৺কালীচৰণ সেন উকিল, ৺কৃষ্ণচন্দ্র চৌধাৰী, ৺ৰজনীকান্ত বৰদলৈ, শ্রীযুক্ত কামাখ্যাৰাম বৰুৱা, ৺লিখনেশ্বৰ গোস্বামী, শ্রীযুক্ত সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা, শ্রীযুক্ত জয়কৃষ্ণ গোস্বামী, ৺পুষ্পচন্দ্র দলৈ, শ্রীযুক্ত উমাদেৱ গোস্বামী, ৺পদ্মাবতী দেৱী, ৺নন্দৰাম গাওঁবুঢ়া ইত্যাদি।

এওঁলোকৰ বাজেও আৰু কিছুমানলোকৰ পৰা কথা সংগ্রহ কৰিছোঁ। তেওঁলোকৰ নাম জীৱনীৰ ঠায়ে ঠায়ে পাঠক-পাঠিকাৰ চকুত পৰিব।

পলাশবাৰী।
১৮৫০ শক, ২৮ আহাৰ।
১২।৭।১৯২৮ খৃষ্টাব্দ।

শ্রীকামাখ্যাচৰণ ভট্টাচাৰ্য্য।

দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ বিজ্ঞাপন ।

যোৱা ১৮৫০ শক, ২৮ আহাৰ, ইংৰাজী ১২।৭।১৯২৮ খৃষ্টাব্দত, অসমৰ সুবিখ্যাত সংস্কৃত কৱি মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্নদেৱৰ জীৱনীৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ছপোৱাই প্ৰকাশিত কৰা হৈছিল।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ কেতিয়াবা সুযোগমতে উলিয়াবলৈ পাবিম বুলি আশান্বিত হৈ, এখন জীৱনচৰিত সযত্নে বাকছত সাঁচি ৰাখিছিলোঁ।

আজি প্ৰায় চাৰি বছৰৰ পৰা কৰা চেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে, অসম চৰকাৰৰ ভূতপূৰ্ব্ব শিক্ষা-মন্ত্ৰী শ্ৰীঅমিয় কুমাৰ দাস ; আৰু গৰকাপ্তানি বিভাগৰ ভূতপূৰ্ব্ব মন্ত্ৰী শ্ৰীসিদ্ধিনাথ শৰ্ম্মা মহাশয় দ্বয়ৰ আংশিক অৰ্থ সাহায্য ; আৰু বৰ্ত্তমানে অসম চৰকাৰৰ শিক্ষাবিভাগৰ কৰ্ত্তৃপক্ষৰ অৰ্থানুকূল্যত দেৱৰ জীৱনচৰিতৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ অসমীয়া ৰাইজৰ সমুখত প্ৰকাশ কৰিবলৈ কৃতকাৰ্য্য হোৱাৰ বাবে মোৰ অন্তৰাত্মা আনন্দিত হৈছে।

গতিকে মই অৰ্থ-সাহায্য কৰা সদাশয় গুণগ্ৰাহী লোকসকলৰ ওচৰত বিশেষ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

পৰিশেষত কওঁ যে, মই নিজে অতি সাৱধানে পুথিখনৰ তিনিবাৰ প্ৰুফ্ সংশোধন কৰি দিয়া সত্ত্বেও পুথিখনৰ ঠায়ে ঠায়ে কিছুমান আখৰৰ অস্পষ্টতা ; আৰু বৰ্ণাশুদ্ধি আদি ৰৈ গ'ল। সেই বাবে যি কোনো ছপোৱা পুথিৰ গুণ-দোষ বুজোঁতা পাঠক-পাঠিকা সকলে নিন্দা নকৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ।

তাং— ১৪।১।১৯৬০ ইং

গ্ৰন্থকাৰ॥

মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন-দেৱৰ জীৱন-চৰিতৰ দ্বিতীয়-সংস্কৰণ সম্পৰ্কে অভিমত।

অসম সংস্কৃত-বৰ্ডৰ সম্পাদক আৰু সংস্কৃত-বিশ্ব পৰিষদৰ অসম-শাখাৰ অবৈতনিক অধ্যাপক মাননীয় শ্ৰীযুত জীৱেশ্বৰ শৰ্ম্মা এম্, এ, বি, টি, বেদান্ততীৰ্থ মহাশয়ৰ অভিমত ।

৺কামাখ্যাধামৰ সুপণ্ডিত শ্ৰীযুত কামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱে বহু-দিন আগতে, সংস্কৃত-জগতৰ উজ্জ্বলতমৰত্ন মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জীৱনচৰিত প্ৰকাশ কৰি নিজে ধন্য হৈছে ; আৰু আমাৰ জাতীয় গৌৰৱো বঢ়াইছে। প্ৰথম সংস্কৰণৰ গ্ৰন্থবোৰ শেষ হৈ যোৱাত, ৰাইজে ভালেমান দিনৰে পৰা এই গ্ৰন্থৰ অভাৱ অনুভৱ কৰি আহিছে। গতিকে এই উপাদেয় গ্ৰন্থৰ পৰিবৰ্দ্ধিত দ্বিতীয় সংস্কৰণ উলিয়াবলৈ মহামহোপাধ্যায়ৰ সুযোগ্য ছাত্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য-দেৱে কৰা চেষ্টা কেৱল প্ৰশংসনীয়েই নহয়, ই আমাৰ অসমীয়া ৰাইজৰ পক্ষে নিতান্ত আৱশ্যকীয় কামও।

মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পাণ্ডিত্য, কৱিত্ব আৰু সৰ্ব্বতো-মুখী প্ৰতিভাৰ হুবহু-চিত্ৰ অঙ্কণ কৰাত, গ্ৰন্থকাৰ বিশেষভাৱে কৃত-কাৰ্য্য হোৱা বুলি তেখেতৰ গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰি চালে বুজা যায়। নতুন সংস্কৰণ মুদ্ৰিত হৈ উঠাৰ পিচত এই গ্ৰন্থৰ আদৰ বাঢ়িব ; আৰু বহুল প্ৰচাৰ হব বুলি আশা কৰোঁ।

৩।১২।৫৯ ইং।
গুৱাহাটী।

শ্ৰীজীৱেশ্বৰ বেদান্ততীৰ্থ।

গুৱাহাটীৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া ভাষাৰ লেক্‌চাৰাৰ, সুবিখ্যাত অসমীয়া-নাট্যকাৰ, আৰু অসম-সাহিত্য সভাৰ-সভাপতি শ্ৰীযুত অতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা এম্,এ,বি,এল,বি,টি ডাঙৰীয়াৰ অভিমত।

বহুত গুণীলোকক পাহৰাৰ দৰে আমি "কামৰূপীয় কালিদাস" মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ কথা পাহৰি গৈছোঁ—ই নিশ্চ জীয়া জাতিৰ লক্ষণ নহয়। সুখৰ বিষয় প্ৰায় দেৰ-কুৰি বছ আগতে পণ্ডিত প্ৰবৰ শ্ৰীযুত কামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱে আচাৰ্য দেৱৰ জীৱন-চৰিত উলিয়াই আমাক মহামহোপাধ্যায়ৰ কথা জানিবৰ সুযোগ দিছিল। আনন্দৰ কথা সম্প্ৰতি সেই গ্ৰন্থৰ সংশোধি ২য় সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰি তেখেতে পুনৰ আমাক সেই পুণ্যস্মৃ শ্ৰদ্ধাৰে সোঁৱৰণ কৰাইছে।

আশাকৰোঁ "বৃত্তমঞ্জৰী"ৰ কৱিৰ গুণমুগ্ধ অসমীয়া ৰাইজে এ গ্ৰন্থৰ একোখনি হাতত লৈ গ্ৰন্থকাৰক উৎসাহ দিবলৈ হেলা ন কৰিব

উজানবজাৰ।
গুৱাহাটী।
৩।১২।৫৯ ইং।

শ্ৰীঅতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শ্ৰেণীবোৰৰ সম্পাদক, অসমীয়া সাহিত্যিক, ডক্টৰ শ্ৰীবিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা এম্, এ, ডাঙৰীয়াৰ অভিমত।

যি সকল পণ্ডিতে সংস্কৃত ভাষা সাহিত্য চৰ্চ্চাৰ ঐতিহ্য অসমত গৌৰৱান্বিত কৰিলে, সেই সকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্ন দেৱৰ নাম উল্লেখযোগ্য। কিন্তু পৰিতাপৰ বিষয় যে, এই বিৰাট্ প্ৰতিভাবান্ পণ্ডিতৰ নাম আজি প্ৰায় বিস্মৃতিৰ পথত। এনে অৱস্থাত মহামহোপাধ্যায়ৰ জীৱন-চৰিত্ৰৰ নতুন সংস্কৰণ এটা প্ৰকাশ কৰি, পণ্ডিত শ্ৰীকামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্য ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰীয়ে জাতীয় সংস্কৃতিৰ কল্যাণ সাধিলে! অসমৰ শিক্ষা আৰু সংস্কৃতিৰ এই পুনৰুত্থানৰ কালত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ আদৰ্শই জাতিক নিশ্চয় অনুপ্ৰেৰণা যোগাব।

উজানবজাৰ।
গুৱাহাটী।
।১২।৫৯ ইং।

শ্ৰীবিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা।

সূচী-পত্ৰ

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য ।

——:(০):——

১। বংশ পৰিচয় ।

"ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম্মৰ কেন্দ্ৰ ঠাই কান্যকুব্জ-দেশত, শ্ৰীহীৰাচাৰ্য্য নামে এজন পণ্ডিত আছিল। খৃষ্টীয় ত্ৰয়োদশ-শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভত, তেওঁৰ ঔৰসত, মামল্লদেৱীৰ গৰ্ভত, প্ৰসিদ্ধ চিন্তামণি-মন্ত্ৰৰ উপাসক মহাকৱি শ্ৰীহৰ্ষৰ জন্ম হৈছিল। এওঁ কালক্ৰমে কাশীৰ অধিপতি জয়চন্দ্ৰৰ *(১) ৰাজসভাৰ প্ৰধান কৱি হৈছিল। *(২)। কোনো এসময়ত, বঙ্গদেশৰ ৰজা আদিশূৰে যজ্ঞৰ নিমিত্তে কান্যকুব্জৰ পৰা পাঁচজন ব্ৰাহ্মণ অনাইছিল। তেওঁলোকৰ মাজত শ্ৰীহৰ্ষ (৩) অন্যতম। এওঁৰ বংশত

---

*(১)—এওঁ কনৌজৰ শেষ ৰজা জয়চাঁদ নাইবা জয়চন্দ্ৰ নহয়।

*(২)—সাহিত্যাচাৰ্য্য শ্ৰীযুত ৰেৱতী কান্ত ভট্টাচাৰ্য্য বিৰচিত (প্ৰবন্ধকল্পলতিকা)।

*(৩)—মহারাজ আদিশূর কান্যকুব্জ হইতে যে পঞ্চ ব্রাহ্মণ আনয়ন করেন ইনি তাঁহাদের অন্যতম। ইনি বঙ্গের মুখোপাধ্যায়

বিখ্যাত নৱদ্বীপত বৈদিক সকলৰ শিৰোমণি, প্ৰৱীণ দাৰ্শনিক আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিৰ (৪) জন্ম হৈছিল। প্ৰেমাৱতাৰ, বৈষ্ণ ধৰ্ম্মপ্ৰৱৰ্ত্তক, শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্যদেৱ এওঁৰ সতীৰ্থ আছিল। তী ভ্ৰমণৰ উপলক্ষে জয়ভাৰতিই গৌৰাঙ্গৰ লগত প্ৰকৃতিৰ সুষম মণ্ডিত, চতুৰ্ব্বৰ্গপ্ৰদ, শিৱ-দুৰ্গাৰ বিলাসভূমি, দেৱীক্ষেত্ৰ-কামৰূপলৈ আহি, হাজোৰ হয়গ্ৰীৱমাধৱ দেৱালয়ত উপস্থিত হৈছিল কামৰূপত শুক্লযজুৰ্ব্বেদীয় কাণ্বশাখী ব্ৰাহ্মণৰ সংখ্যা বেছি সামবেদীয় ব্ৰাহ্মণৰ সংখ্যা তাকৰ। তাৰ পিচত সামবেদী আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিয়ে তাত থকা অপুনৰ্ভৱকুণ্ডত, স্নান, সন্ধ্যা আদি বিপ্ৰকৃত্য সমাপন কৰি, হয়গ্ৰীৱমাধৱ দৰ্শন কৰিবলৈ মণিকূট-পাহাৰত উঠিল। তেওঁ সেই ঠাইত ভাৰ্য্যাহীন

উপাধিধাৰী কুলীন ব্ৰাহ্মণগণের পূৰ্ব্বপুৰুষ। বোধ হয় ১০০০ খৃষ্টাব্দে ইনি প্ৰাদুৰ্ভূত হইয়াছিলেন। ইনি "নৈষধচরিত" নামে নানা গুণালঙ্কার রসযুক্ত মনোরম-কাব্য রচনা করেন। এতদ্ব্যতীত গৌড়োৰ্ব্বী কুলপ্রশস্তি, অর্ণববর্ণনকাব্য, নবসাহসাঙ্কচরিত, খণ্ডনখণ্ডখাদ্য, নামে গ্রন্থ চতুষ্টয় লিখিয়াছেন। নৈষধচরিত শ্রীহর্ষের সর্ব্বোৎকৃষ্ট কাব্য। ইহা সংস্কৃত-সাহিত্যের অমূল্য সম্পত্তি। আদিশূর বিক্রমপুরের অন্তর্গত তদানীন্তন রাজধানী রামপাল নামক স্থানেই পুত্রেষ্টি যজ্ঞ সম্পাদন করেন। এই যজ্ঞেই কান্যকুব্জ হইতে শ্রীহর্ষাদি পঞ্চ সাগ্নিক ব্রাহ্মণ আনীত হইয়াছিলেন।

(চরিতাভিধান)।

*(৪)—"মন্ত্ৰব্যাখ্যাকৃদাচাৰ্য্যঃ" (অমৰকোষ)।

বেদমন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতাক আচাৰ্য্য বোলে।

গৃহত্যাগী, পঁজাঘৰত থকা, ভিক্ষাজীৱী, সৰল, জৰাগ্ৰস্ত, মাধৱকন্দলী নামেৰে এজন ব্ৰাহ্মণৰ সাক্ষাৎ পালে। পুতেক মহেন্দ্ৰকন্দলীয়ে তেখেতৰ শুশ্ৰূষা কৰিছিল। আচাৰ্য্য জয়-ভাৰতিই তেওঁক দেখা পাই পৰম সন্তুষ্ট হল। পিচত মাধৱকন্দলীয়ে তেওঁলোকৰ বাবে ঠাই ঠিক্ কৰি দিলত, জয়ভাৰতিই মৃগ-চৰ্ম্মত বহি শাস্ত্ৰীয় কথা পাতি অতি আনন্দেৰে নিশা কটালে। পিচদিনা ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তত টোপনি এৰি প্ৰাতঃকৃত্য শেষ কৰি, পাপনাশক বৰাহকুণ্ডৰ বিমল-পানীত গা ধুলে; আৰু তেওঁ গৌৰাঙ্গৰ লগত বিধিমতে মাধৱ-দৰ্শন কৰিলে। তাৰ পাচত তপস্যা কৰি দুয়োজনে এবছৰ কটালে।

এসময়ত আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিই গাওঁবোৰ চাবলৈ সমুৎসুক হৈ ইফালে সিফালে ফুৰোঁতে ফুৰোঁতে বৰখলা নামেৰে এখন গাৱঁত উপস্থিত হল; আৰু তাত ভূদেৱ নামে এজন সাগ্নিক ব্ৰাহ্মণক দেখা পালে। তেওঁ স্বাধ্যায়ৰত, নিৰহঙ্কাৰ; আৰু আত্মজ্ঞ আছিল। স্ৰুক্, স্ৰুৱ, চমস্, উলূখল, মুসল, কুশ আৰু প্ৰোক্ষণীপাত্ৰ প্ৰভৃতি যজ্ঞীয়-পাত্ৰ তেওঁৰ সৰ্ব্বহ আছিল।

ভূদেৱে নিজৰ জীয়েক বাণীক কলাপ-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল। জয়ভাৰতিই ঋষিকল্প; আৰু সত্যনিষ্ঠ তেওঁক নিত্যকৰ্ম্মৰ শেষত অভিবাদন কৰিলে। ভূদেৱেও প্ৰত্যভিবাদন আৰু কুশল প্ৰশ্ন কৰি, আসন আদিৰে সেইজনা ব্ৰহ্মবাদীক যথা-শক্তি অতিথি সৎকাৰ কৰিলে। শিষ্যবৰ্গৰে সৈতে সায়ংকৃত্য

সমাপন কৰাৰ পিচত তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ ভূদেৱে ক... যে,—যিজনে ততালিকে পাপ নাশ কৰে, যাৰ পৰা আত্মান... আৰু মোক্ষলাভ কৰা যায়; আজি ভাগ্যবশতঃ সেই ... সৎসঙ্গ পালোঁ। "সতাং সদ্ভিঃ সঙ্গঃ কথমপি পুণ্যেন ভবতি।" শৈলমালা পৰিবেষ্টিত, হিংস্র বনবীয়া জন্তু থকা, হাবি, নল, নদী আৰু দুৰ্গম-বাট-বিশিষ্ট এই কামৰূপলৈ আপুনি কি... আহিছে? আপোনাৰ বেদ, শাখা, সূত্ৰ, নাম, গোত্ৰ আৰু প্ৰৱৰ কি?

কাৰ বংশত আপোনাৰ জন্ম হৈছে, ইবোৰৰ উত্তৰ দান কৰি, মোৰ মনৰ সংশয় দূৰ কৰক। কাপোৰেৰে বান্ধি থোৱা, বগা-শিলৰ পেৰাটোত, আপোনাৰ প্ৰিয়বস্তু কি আছে? আপুনি দয়া কৰি সেই আযাৰ কথা কলে মই ব... সুখ পাম। অগ্নিহোত্ৰী ভূদেৱে এইবোৰ কথা সোধাত, বাঢ়ীয় জয়ভাৰতিই আনন্দিতচিত্তে আনুপূৰ্ব্বিক সমস্ত বৃত্তান্ত কব ধৰিলে। "মই তীৰ্থ-ভ্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছোঁ। মোৰ সামবেদ, কৌথুমশাখা আৰু গোভিল গৃহ্যসূত্ৰ। নাম জয়ভাৰতি আচাৰ্য্য। গোত্ৰ ভৰদ্বাজ। মহাকৱি শ্ৰীহৰ্ষৰ বংশত মোৰ জন্ম। শিলৰ পেৰাটোত লক্ষ্মীনাৰায়ণ, গোপালবিগ্ৰহ, আৰু তুলসী কাঠেৰে তৈয়াৰ কৰা এধাৰি জপৰ মালা আছে।" অভ্যাগতৰ পৰিচয় জানি এদিন ভূদেৱে নিজৰ কন্যা বাণীক বিবাহ দিবলৈ ছল কৰি জয়ভাৰতিক কলে,—বিপ্ৰবৰ! মই বৰ দুখীয়া। অতি কষ্টেৰে কাল কটাবলৈ ধৰিছোঁ। যদি

আপুনি অঙ্গীকাৰ কৰে, তেন্তে মই আপোনাৰ ওচৰত এটি বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিব খোজোঁ। সৰল-স্বভাৱ জয়ভাৰতিই ভূদেৱৰ দুৰভিসন্ধি নেজানি, লক্ষ্মীনাৰায়ণ শিলাৰ বাজে আন বস্তু দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হল।

তেওঁৰ সদুত্তৰ শুনি ভূদেৱে এই বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে,— "হে ব্ৰাহ্মণোত্তম! আপুনি অনুগ্ৰহ কৰি মোৰ মাতৃহীনা কন্যাজনীৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিলে মই বৰ কৃতাৰ্থ হম। অতি কষ্টেৰে কন্যাটিক ডাঙৰ দীঘল কৰিছোঁ। মোৰ দুহিতাজনী বিনয়িনী।" সত্যপাশবদ্ধ আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিই ৰূপ, গুণ, বয়স, বিদ্যা, বংশ, স্বভাৱ আৰু সৰলতা প্ৰভৃতি বিষয়ত, ভূদেৱৰ কন্যা বাণীক নিজৰ সদৃশা দেখি বৈবাহিক-সূত্ৰত আবদ্ধ হল। প্ৰজাপতি-নিৰ্ব্বন্ধত দুটা প্ৰশস্ত-বংশৰ বৈবাহিক সম্বন্ধ যেন কামৰূপবাসীৰ গৌৰৱৰ কাৰণে হল।

জয়ভাৰতিই বিবাহৰ অগ্নিক আজীৱন ৰক্ষা কৰি, সেই বহ্নিত পুৱা আৰু গধূলি হোম কৰিছিল; আৰু তেওঁ থকা ঠাইত এটি পুখুৰী খন্দাইছিল। সেই পুখুৰীটোক আজিও তাত থকা মানুহবিলাকে "ডাঙৰ পুখুৰী" বুলি কয়। এদিন তেওঁ পুখুৰীটোৰ পূব ফালে বৰ ডাঙৰ এটা ভেকুলীয়ে এটা সাপ গিলিবলৈ ধৰা দেখা পালে; আৰু সেই ডোখৰ সিদ্ধ-ভূমি বুলি জানি, তেতিয়াই সেই ঠাইত এটি খুটিৰে চিন্ দি থলে। তাৰ পিচত তেওঁ তাত যথাবিধি এটি শিলাময় শিৱলিঙ্গ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। জয়ভাৰতিই সহধৰ্ম্মিণীৰে সৈতে

শুশ্ৰূষা, অভিবাদন, ভোজন, আৰু মিঠা-কথাৰে শহুৰেকৰ পিতাকৰ দৰে সদায় সন্তুষ্ট ৰাখিছিল ।

তাৰ পিচত জগতৰ সমস্ত পদাৰ্থকে খন্তেকীয়া জানি সদায় দ্বৈতৰহিত, পৰমাত্মা বিষ্ণুক ধ্যান কৰি, ভূদেৱে ভূলোক এৰি গোলোকলৈ গমন কৰিলে । তাৰ পিচত বাণীৰে সৈতে জয়ভাৰতিই সাগ্নিক-পদ্ধতিৰে ভূদেৱৰ অন্ত্যেষ্টি-ক্ৰিয়াকলাপ সমাপন কৰিলে । পণ্ডিত-প্ৰৱৰ জয়ভাৰতিই পিতাকৰ শোকত কাতৰা নিজৰ পত্নী বাণীক আধ্যাত্মিক তত্ত্বৰ দ্বাৰা সান্ত্বনা দিলে । অগ্নি স্থাপন কৰি যি ডোখৰ ঠাইত, সহধৰ্ম্মিণী বাণীৰ লগত জয়ভাৰতিই বাস কৰিছিল, তেতিয়াৰ পৰা সেই ঠাইখন "ব্ৰাহ্মণপল্লী" অৰ্থাৎ "বামুণপাৰা" নামে জনাজাত হল।

পানী-অনা, ফুলতোলা, ঘৰ-চিকণোৱা ; আৰু পতি পৰিচৰ্য্যা প্ৰভৃতি কাৰ্য্যাৱলীৰ দ্বাৰা সতী বাণীয়ে এলাহ এৰি স্বামীক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ ধৰিলে । জয়ভাৰতিয়েও অগ্নিহোত্ৰী ভূদেৱৰ কন্যা বাণীক সদ্ধৰ্ম্ম শিক্ষাদান কৰি ; আৰু নিতৌ পুৰাণ, ইতিহাস আদি শুনাই চিত্তৰ বিকাশ কৰাইছিল ।

যথাসময়ত ধাৰ্ম্মিক-দম্পতীৰ জন্মেজয় নামে এটি সুলক্ষণ থকা পুত্ৰ উপজিল । যথাকালত জন্মেজয়ৰ উপনয়ন হোৱাত, আচাৰ্য্যে বিধিমতে ব্ৰহ্মচাৰী জন্মেজয়ক শৌচ, সন্ধ্যা, স্বাধ্যায় আৰু সদাচাৰ শিকালে । তাৰ পিচত আচাৰ্য্যৰ আজ্ঞা লৈ জন্মেজয়ে পুৰুষোত্তমেৰে *(১) সৈতে কাশীলৈ গল ।

*(১)—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱৰ ৰচিত "বৃত্তমঞ্জৰীৰ" ১ম স্তৱকৰ

তাত দুয়োজনে দ্ৰাবিড়-দেশীয় পণ্ডিত বিশ্বেশ্বৰ শাস্ত্ৰীৰ ওচৰত ৱেদ, ৱেদাঙ্গ, তৰ্ক আৰু মহাভাষ্য প্ৰভৃতি পঢ়ি, উভয়ে বালকৃষ্ণ-মন্ত্ৰত দীক্ষিত হৈছিল ।

সেই সময়ত দিল্লীশ্বৰৰ মন্ত্ৰীই স্বধৰ্ম্মপৰায়ণ পণ্ডিত লোক-সকলক বৃত্তি দিবলৈ আহিলত, জয়ভাৰতিক হোম কৰি থকা সময়ত দেখা পালে । দ্বিজে যদিও যৱনৰ পৰা ভূমিদান লোৱাৰ বাবে পতিত নহয়, তথাপি লোকাপবাদক ভয় কৰি তেওঁ দান লবলৈ স্বীকাৰ নকৰিলে । অগ্নি-ত্যাগতকৈ প্ৰাণ-ত্যাগ শ্ৰেষ্ঠ বিবেচনা কৰি, শিৱালয়ত সোমাই নিষ্কল, পৰম-জ্যোতি ধ্যান কৰি, আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিই যোগেৰে নশ্বৰ ভৌতিক কলেৱৰ এৰিলে । হঠাৎ এনেকুৱা গাৰ নোম শিঁয়ৰি উঠা ঘটনা দেখি, শোক-কাতৰা বাণীয়ে মৃত পতিৰ পাদপদ্মত প্ৰণিপাত কৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে । তাৰ পিচত কোনো মতে গুৰু-শোক দমাই সতী বাণীয়ে পুৰোহিতৰ কথামতে গৃহোক্ত কুণ্ডানলত যথাবিধি হোম কৰিছিল । সেই সময়ত

৯।১০ শ্লোকত আছে যে,—উপনয়ন হোৱাৰ পিচত জন্মেজয়ে পিতৃ-বিয়োগ হোৱাৰ কাৰণে, মাকৰ পৰা কলাপ-ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি, ভগীৰথৰ লগত কাশীলৈ গৈ তাত মহাৰাষ্ট্ৰীয় পণ্ডিত বিশ্বেশ্বৰ শাস্ত্ৰীৰ ওচৰত ৱেদ আৰু ৱেদাঙ্গ শিক্ষা কৰি "ৱেদবাগীশ" উপাধি পাইছিল । উক্ত দেৱৰ ৰচিত "আচাৰ্য্য-গীতি প্ৰবন্ধত" পুৰুষোত্তমৰ লগত যোৱা কথা আছে । "ভগীৰথ" পুৰুষোত্তমৰ নামান্তৰ নাইবা গুপ্তনাম হয় নে নহয়, সেইটো ঠিক কৰা টান ।

জন্মেজয় কিশোৰ। ছোৱালীজনীও জন্মৰ পৰাই ধোঁৱ
এই কাৰণে ৰাণী সহমৃতা নহল। স্বামীৰ ঊৰ্দ্ধদেহিক ক
আদি শেহ হোৱাত, বাদছাহৰ মন্ত্ৰীজনে ভূমিদান লব
বুলি ৰাণীক সুধিলে।

"ওখ বৰ-গছৰ ওপৰত উঠি চাৰিওফালে যিমান ম
দেখা যায়; সিমান খিনি মাটি যদি দিয়ে তেন্তে দান লম
এই কথা আযাৰ ৰাণীয়ে বাদছাহৰ মন্ত্ৰীক কলে।
কথাত মন্ত্ৰী স্বীকৃত হৈ বাদছাহৰ মোহৰেৰে চিন দি, ফ
আখৰেৰে লিখা এখন ভূমিদান পত্ৰ ৰাণীক প্ৰদান কৰিলে

মন্ত্ৰীজনে কলে যে,—যি জন মহাত্মাক ভূসম্পত্তি দিবলৈ
বাদছাহৰ আদেশ মতে মই ইয়ালৈ আহিছোঁ, সেই পণ্ডি
প্ৰৱৰ হঠাৎ পৰলোকলৈ যোৱাৰ বাবে আপোনাক দিলোঁ

ৰাণীয়ে নিজৰ পুতেক জন্মেজয়ক সম্পূৰ্ণ কলাপ-ব্যাকৰ
পঢ়াইছিল। জন্মেজয়ে কাশীত গুৰুৰ পৰা "বেদবাগীশ
আৰু পুৰুষোত্তমে "বিদ্যাবাগীশ" উপাধিৰে বিভূষিত হৈ ঘৰলৈ
আহিল।

কোচবিহাৰৰ অধিপতি নৰনাৰায়ণৰ আদেশ মতে পণ্ডি
পুৰুষোত্তমে "ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ" ৰচনা কৰিছিল। ৰত্নমালা
ব্যাকৰণ বিৰচিত হোৱাৰ পিচত ৰজাই ঘোষণা কৰাই দিয়াে
যে, তেওঁৰ ৰাজ্যত বাস কৰা লোকবিলাকৰ ভিতৰত ৰত্নমালা
ব্যাকৰণ প্ৰচলিত হব লাগে। তেতিয়াৰ পৰা অসমত
"কলাপ-ব্যাকৰণ"ৰ পৰিৱৰ্ত্তে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ প্ৰচলিত হল

এইটো নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ যুগমীয়া কীৰ্ত্তি।

"চলচ্চিত্তং চলদ্বিত্তং চলজ্জীৱন-যৌৱনম্।
চলাচলমিদং সৰ্ব্বং কীৰ্ত্তিৰ্যস্য স জীৱতি॥" (ক)

ৰজাৰ লগতে পণ্ডিত-প্ৰৱৰ পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশো অসমীয়াৰ পূজ্য হৈ আছে।

বেদবাগীশ আচাৰ্য্য জন্মেজয়ৰ পুত্ৰ গোপীবল্লভাচাৰ্য্য। এওঁ ব্ৰাহ্মণ-মণ্ডলীৰ অগ্ৰগণ্য, আহিতাগ্নি আৰু ধৃতিশীল আছিল। কিছুদিনৰ পিচত তেওঁ বিদ্বৎসমাজত "বেদাগমাচাৰ্য্য" উপাধি লাভ কৰে।

বেদাগমাচাৰ্য্য গোপীবল্লভৰ পুত্ৰ "আচাৰ্য্য গোৱৰ্দ্ধন।" এওঁ গোৱৰ্দ্ধন-গিৰিধাৰী শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণ-কমলৰ মকৰন্দত সদায় আসক্ত আছিল।

সজ্জন-সমিতিত এওঁ "বিদ্যানিবাস" উপাধিৰ দ্বাৰা বিমণ্ডিত হৈছিল; আৰু সৌমাৰেশ্বৰ ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল। পৰম-ধাৰ্ম্মিক, বিদ্যানুৰাগী, ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ "নৰৰত্ন" নামে এখন পণ্ডিত-সভা আছিল। সেই সভাত বহুত বিদ্বান্ থকা সত্ত্বেও ৰজাই সন্তুষ্ট চিত্তে পণ্ডিত-

---

(ক) চিত্তচঞ্চল, বিত্তচঞ্চল, জীৱন আৰু ডেকা কালো থন্তেকীয়া। এই সমস্ত পাৰ্থিৱ বস্তু অহা-যোৱা কৰি থাকে। এই পৃথিবীত যাৰ কীৰ্ত্তি আছে, সেইজন মানুহ মৰিও অমৰ হৈ থাকে। অৰ্থাৎ সেই মৃত পুৰুষটোৰ কথা সকলে কৈ থাকে। এতেকে ওখমনা লোকে এই পৃথিবীত কীৰ্ত্তি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰা উচিত।

মণ্ডলীৰ মানাস্পদ "ধৰ্ম্মাধ্যক্ষ" পদবী তেওঁক সসম্মানে প্ৰদান কৰিছিল।

ৰুদ্ৰসিংহ নৃপতি স্বৰ্গী হোৱাত, স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহ ৰাজপাটত উঠে। তাৰ পিচত আচাৰ্য্য-গোৱৰ্দ্ধনে সাতদিনৰ ভিতৰত, বেদান্তৰ বিচাৰ কৰি পণ্ডিত-মণ্ডলীক পৰাজয় কৰাৰ বাবে ৰজাই সবিশেষ সম্বৰ্দ্ধনা জনাই কাশীৰ পৰা কিছুমান বস্ত্ৰ অনাই তেওঁক উপহাৰ দিছিল। (খ)

পিচত ভট্টাচাৰ্য্য উপাধিৰে বিভূষিত কৰি, সভাসদ্ সকলৰ অধ্যক্ষ পাতিছিল। (গ)

বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ পাঁচজন পুত্ৰ আছিল। বাগীশ, ভুৱনেশ্বৰ, প্ৰাণনাথ, নৱনাথ আৰু কৃচ্ছ্ৰমিশ্ৰ। বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যে শিৱসিংহ ৰজাৰ পৰা আঠঘৰীয়া গাওঁখন ব্ৰহ্মোত্তৰ কৰি লৈ বৰখলা গাৱঁৰ পৰা উঠি আহে।

আচাৰ্য্য প্ৰাণনাথ বেদাচাৰ-পৰায়ণ; আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপাসক আছিল। তেওঁ সভ্য-সমিতিত "আচাৰ্য্য চূড়ামণি"

(খ) দুখন কৌশেয়বস্ত্ৰ, পাটৰ উষ্ণীষ; বত্নখচোৱা দুটা সোণৰ কুণ্ডল, সোণৰ এটি যজ্ঞোপবীত, সোণৰ গুণা থকা কাৰু-কাৰ্য্যবিশিষ্ট এটি কঞ্চুক, ইত্যাদি। তেতিয়াৰ পৰা ৰজাৰ সম্মুখত বহিবলৈ বগা কম্বলাসন, আঠঘৰীয়া গাওঁ, দাস, দাসী, সোণ, ৰূপ; আৰু বহুত মাকৰা মাটি পাইছিল।

(গ) ৰাজসভাত থকা মাঠিজন পণ্ডিতৰ নেতা "ভট্টাচাৰ্য্য।" এইটো সৌমাৰাধিপতিসকলৰ ৰাজসভাৰ প্ৰথা আছিল।

উপাধি পাইছিল; আৰু স্বৰ্গদেৱ ৰাজেশ্বৰসিংহৰ শ্ৰেষ্ঠ সভাসদ্ আছিল। লক্ষ্মীসিংহ ৰজাই নীতি-ৰত্নাকৰ তেওঁক পাই নিজকে বৰ ধন্যাৰ্হ বুলি মানিছিল। আচাৰ্য্য-চূড়ামণিয়ে ৰাজসভাত থকা সময়ত, বহু ব্ৰহ্মোত্তৰ ভূমি লাভ কৰে; আৰু তেওঁৰ স্ফটিকৰ নিচিনা নিৰ্ম্মল গুণৰাশি চাৰিওফালে পৰিব্যাপ্ত হৈছিল। আচাৰ্য্য কৃচ্ছ্ৰমিশ্ৰ আঠঘৰীয়াৰ সৎসঙ্গী-সত্ৰৰ মহাজন আছিল। স্বৰ্গদেৱ লক্ষ্মীসিংহ ৰজাই তেওঁক ধৰ্ম্মোত্তৰ-ভূমি আৰু কিছুমান ভকত দিছিল।

আচাৰ্য্য-চূড়ামণি প্ৰাণনাথৰ পুত্ৰ ধনেশ্বৰাচাৰ্য্য। এওঁ বিবিধ-গুণেৰে অলঙ্কৃত আছিল আৰু নিগমাচাৰ্য্য উপাধি পাইছিল। এওঁৰ দিনত ভীষণ দেশ-বিপ্লৱ হোৱাত, তেওঁলোকৰ কৌলিক অগ্নিহোত্ৰ-ক্ৰিয়া লোপ পায়।

ধনেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঔৰসত, বসুন্ধৰাদেৱীৰ উদৰত, দামোদৰাচাৰ্য্যৰ জন্ম হয়। এওঁ বহুত সদ্‌গুণশালী আৰু প্ৰাণায়ামনিষ্ঠ আছিল।

দামোদৰাচাৰ্য্যৰ ঔৰসত, দময়ন্তী-দেৱীৰ গৰ্ভত, শিষ্টপ্ৰিয়, সচ্চৰিত্ৰ চতুৰ্ভুজাচাৰ্য্যৰ জন্ম হয়। সদাশয় চতুৰ্ভুজাচাৰ্য্যৰ ঔৰসত, উমাপ্ৰিয়াৰ জঠৰত, কেশৱাচাৰ্য্যই জন্ম লাভ কৰে। তেওঁ পণ্ডিত, সদাচাৰী; আৰু অতিশয় ভাগৱত-ভক্ত আছিল। এওঁৰ আন এটি নাম "আত্মাৰাম"।

কামৰূপৰ অন্তৰ্গত নাগৰকুছি-গাৱঁত বশিষ্ঠ-গোত্ৰীয় ভৰদেৱ

নামে এজন বিখ্যাত পণ্ডিত আছিল। তেওঁ কোচবিহাৰৰ ৰাজসভাত "বাচস্পতি" উপাধি লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ পুতেক "খগেশ্বৰ"। এওঁৰ ঔৰসত বসুদেৱীৰ গৰ্ভত "চন্দ্ৰপ্ৰভা" নামে এজনী সুলক্ষণা কন্যা জন্মে। সেই ছোৱালীজনীৰ আন এটি নাম "দুৰ্গেশ্বৰী"। প্ৰজাপতি নিৰ্ব্বন্ধত কেশৱাচাৰ্য্যৰে-সৈতে চন্দ্ৰপ্ৰভাৰ শুভ-পৰিণয় হয়।*

ইয়াৰ আগেয়ে লিখা হৈছে যে, বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ এটি পুতেকৰ নাম "ভুৱনেশ্বৰ"। ভুৱনেশ্বৰৰ তনয় বাসুদেৱ ভৱৰত্ন তৰ্কবাগীশ (১) এওঁৰ পুত্ৰ দেৱীদত্ত দেৱীদত্তৰ পুতেক শ্ৰীদত্ত অধ্যাপক। শ্ৰীদত্তৰ পুত্ৰ ধৰ্ম্মপাল ধৰ্ম্মপালৰ পুত্ৰ হয়গ্ৰীৱমাধৱ-দেৱালয়ৰ ভূতপূৰ্ব্ব দলৈ ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য।

---

* মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন বিৰচিত "বৃত্তমঞ্জৰীৰ ১ম স্তৱক"।

(১) ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জ্ঞাতি ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈ মহাশয়ৰ পৰা শুনা কথা,—

"স্বৰ্গদেৱ প্ৰমত্তসিংহৰ ৰাজত্বকালত, ৺বাসুদেৱ তৰ্কবাগীশে ৰাজসভাত থকা পণ্ডিত-মণ্ডলীক শাস্ত্ৰীয়-বিচাৰত পৰাজয় কৰাৰ বাবে ৰজাৰ পৰা "ভট্টাচাৰ্য্য" উপাধি, ব্ৰহ্মোত্তৰ মাটি, বন্দী-বেটী প্ৰভৃতি পাইছিল।

কিন্তু মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বৃত্তমঞ্জৰীৰ প্ৰথম স্তৱকত লিখা আছে যে,—স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহৰ ৰাজত্বকালত গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যে এইবিলাক পাইছিল।

বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ এজন ভায়েক আছিল। তেওঁৰ নাম অজ্ঞাত। উপাধি আছিল বিশাৰদ। বিশাৰদৰ দুই পুত্ৰ। এজনৰ নাম কৱি-চূড়ামণি। কৱি-চূড়ামণি উপাধি, নাম অজ্ঞাত। এৰেঁই হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ-মাধৱ দেৱালয়ৰ দলৈ হৈ, স্বৰ্গদেৱ লক্ষ্মীসিংহ ৰজাৰ দিনত দ্বিতীয় মাধৱ-বিগ্ৰহ অনাইছিল। আনজনৰ নাম সিদ্ধান্ত-বাগীশ। আচল নাম জনা নাযায়। কৱি-চূড়ামণিৰ পুতেক পাঁচজন। মাধৱাচাৰ্য্য, আগমাচাৰ্য্য (ক), কন্দৰ্প (খ), ৰামকৃষ্ণ আৰু হৰেকৃষ্ণ। আগমাচাৰ্য্যটো উপাধি, নাম অজ্ঞাত। মাধৱাচাৰ্য্যৰ পুত্ৰ নৱনাথ। নৱনাথৰ পুত্ৰ কালীনাথ আচাৰ্য্যৰত্ন। এওঁ প্ৰমত্তসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ "নৱৰত্ন"সভাৰ এজন প্ৰধান ৰত্ন আছিল।

(ক) তান্ত্ৰিক মহাপণ্ডিত আছিল।

(খ) মাধৱ দেৱালয়ৰ প্ৰতাপী দলৈ আছিল।

(গ) কৱি জয়দেৱ বিৰচিত গীতগোৱিন্দত, আচাৰ্য্য গোৱৰ্দ্ধনৰ নাম পোৱা যায়। এখেত তেওঁ হয় নে নহয়, সেইটো প্ৰত্নতাত্ত্বিকৰ বিচাৰৰ তলতীয়া।

বংশাৱলী (১)।

(বৃত্তমঞ্জৰীৰ ১ম স্তৱকত থকা)

মূল—আচাৰ্য্য জয়ভাৰতি (পত্নী বাণী দেৱী)
|
আচাৰ্য্য জন্মেজয় বেদবাগীশ।
|
গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্য বিদ্যানিবাস ভট্টাচাৰ্য্য
|
আচাৰ্য্য চূড়ামণি প্ৰাণনাথাচাৰ্য্য
|
ধনেশ্বৰ নিগমাচাৰ্য্য। (পত্নী বসুন্ধৰা)
|
দামোদৰাচাৰ্য্য। (পত্নী দময়ন্তী)
|
চতুৰ্ভুজাচাৰ্য্য। (পত্নী উমাপ্ৰিয়া)
|
পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্য (পত্নী চন্দ্ৰপ্ৰভা)
|
মহামহোপাধ্যায় ৺ ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্ন।

বংশাৱলী (২)।

৺নাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য
ঘৰত থকা পুৰুষ-নাম
মূল—জয়ভাৰতি।
|
গোপীবল্লভ।
|
গোৱৰ্দ্ধন।
|
ধৰণীধৰ।
|
বিদ্যানিবাস।
|
প্ৰাণনাথ।
|
ধনেশ্বৰ।
|
চন্দ্ৰমোহন।
|
হোমেশ্বৰ।
|
কেশৱাচাৰ্য্য।
|
৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য।

২। জন্ম আৰু ল'ৰাকাল।

প্ৰকৃতিৰ পৰম-ৰমণীয় ধৰ্ম্মভূমি কামৰূপত * আঠঘৰীয়া এখন জনাজাত গাওঁ। এই গাওঁখন ৰঙ্গিয়া ৰেল-ষ্টেশ্যনৰ পৰা ন মাইলমান আঁতৰত নৈঋ্ৰ্ত কোণত, ঘগ্ৰাপাৰ ৰেল-ষ্টেশ্যনৰ পৰা পাঁচ মাইলমান দূৰৈত দক্ষিণ ফালে; আৰু নলবাৰী ৰেল ষ্টেশ্যনৰ পৰা সাত মাইলমান ব্যৱধানত অগ্নিকোণত অৱস্থিত। ৰঙ্গিয়াখন বৰ্ত্তমানে সৰু চহৰ হৈছে। বল্লিয়া নৈ ৰঙ্গিয়াৰ মাজেদি প্ৰবাহিত হৈ কুল্ কুল্ ধ্বনিৰে তীৰ-ভূমিক মুখৰিত কৰি, বেকাবেকিকৈ ন্ন মাইলমান নিলগৰ পৰা আঠঘৰীয়াক নিজৰ আগমন বাতৰি জনাই ব্ৰহ্মপুত্ৰত

* ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ আগত "আদিঘৰীয়া" শব্দৰ পৰা "আঠঘৰীয়া" নাম হোৱা বুলি কৈছিল।

দ্বিতীয়তঃ—কামৰূপৰ সুবিখ্যাত আঠঘৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ভিতৰত আঠঘৰীয়াত এঘৰৰ নিবাস থকাৰ বাবে, কোনোৱে "আঠঘৰীয়া" নাম হৈছে বুলি কয়। তলত লিখা গাওঁ কেইখনত আঠঘৰ ভট্টাচাৰ্য্য আছিল।

(১) আঠঘৰীয়া (২) মুৰাৰা (৩) শ্ৰীহাটী (৪) ধুবকুছি (৫) আজাৰা। এই গাওঁখন কামৰূপৰ উত্তৰফালে আৰু তাত ৺কালীনাথ নামে এজন তান্ত্ৰিক সাধক আছিল। (৬) পানীগাওঁ (৭) বাৰেইগাওঁ (৮) ছোৱালকুছি। ছোৱালকুছিৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ঘৰ নিৰ্বংশ হোৱা বুলি উক্ত দলৈয়ে কৈছিল।

পৰিছে গৈ। আঠঘৰীয়া গাওঁখনৰ আয়তন নিচেই সৰু নহয়। তাত চাৰি-পাঁচোটামান চুবা আছে। আঠঘৰীয়াৰ পূব, পশ্চিম আৰু দক্ষিণে মুকলি পথাৰ। দক্ষিণ ফালৰ পথাৰত দেৱ-দামোদৰ-ধাম স্থাপিত হৈছে। গাওঁখনত সোমাবলৈ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ফালে বাট আছে।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ নঙলাৰ দুয়ো-ফালত দুডাল নাহৰ ফুলৰ গছ মন্দিৰাকাৰে বাঢ়ি পুষ্পিত-সময়ত, বাটৰুৱাক আচাৰ্য্য-বংশৰ যশস্যাৰূপ পৰিমল বিলাই দিয়ে। মৌ-পানত আসক্ত মৌমাখিবোৰে নাহৰ-ফুলৰ মৌ পান কৰিবৰ সময়ত, আনন্দত মতলীয়া হৈ আচাৰ্য্য-বংশৰ, বিশেষকৈ গছ দুজুপি ৰোৱা ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ সদ্‌গুণাৱলী গুণ্‌ গুণ্‌কৈ কীৰ্ত্তন কৰি থাকে। *

বাৰীত থকা আম গছ মুকুলিত হবৰ সময়ত, বসন্ত ঋতুৰ দূত কুলি চৰাই আহি কুউ কুউ ধ্বনিৰে পঞ্চমত তান তুলি আচাৰ্য্য-বংশৰ অতীতৰ গুণকাহিনী ঘোষণা কৰে। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ নঙলাৰ পৰা পূবফালে যোৱা বাটৰ কাষত থকা এডাল আঁহত-গছত, এজুপি গুটিমালি ফুলৰ গছ, কেবা-পুৰুষৰ পৰা আজিলৈকে জীয়াই আছে।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ উত্তৰ-ফালে এটি লোকেলৰ'ডৰ পুখুৰী আছে। পানীবোৰ বৰ ফট্‌ফটীয়া। পুখুৰীৰ পাৰবোৰ ওখ। বাৰিষাত সময়ে সময়ে আশীবিষে আহি, পাৰত থকা

* বৰ্ত্তমানে নাহৰ-ফুলৰ গছ দুজুপি মৰি গৈছে।

ইন্দুৰৰ গাতত আশ্ৰয় লয়। গাওঁখনত প্ৰায় এশঘৰমান বামুন আৰু শূদ্ৰ অধিবাসী আছে।

১৭৭৩ শক, জেঠ মাহ, মঙ্গলবাৰ, ৰাতি। গৰমৰ কাৰণে আঠঘৰীয়াৰ কিছুমান মানুহে গা জুৰ পেলাবলৈ কাঁথিতে বাঁহৰ ধাৰি পাৰি, হাতত বিচনী লৈ বাগৰ দি আছে। গৰমত মানুহ-বিলাকৰ টোপনিৰ চুত্তি হেৰাইছে। কিছু সময় বাগৰা-বাগৰি কৰি, ৰাতি বেছি হোৱা বাবে মানুহবিলাকে ঘৰত শুলে গৈ। তাৰ পাচত গাওঁখন নিমাত-নিতাল হ'ল।

কিন্তু পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্যৰ ঘৰত তেতিয়াও কেবাজনো স্ত্ৰী-পুৰুষ জাগি আছে। কাৰণ পণ্ডিতৰ সহধৰ্ম্মিণী আসন্ন-প্ৰসৱা। পুত্ৰ মুখ চাবলৈ পণ্ডিত-দেৱ সমুৎসুক। জাত-কৰ্ম্মৰ ৱস্তু গোটোৱা আছে। সময় বহি নাথাকে। কিছু সময়ৰ পাচত এটি সুলক্ষণ পুত্ৰ-সন্তান ভূমিষ্ঠ হ'ল। ঘৰত আয়তীসকলৰ শুভময় উৰুলি পৰিল। পণ্ডিত-দেউ বৰ আনন্দিত হ'ল। তাৰ পাচে ল'ৰাটিৰ জাতকৰ্ম্ম-সংস্কাৰ শেষ হৈ গ'ল। কোনেনো জানিছিল যে, এই সদ্যোজাত ল'ৰাটিয়ে ভৱিষ্যতে অসম-মাতৃৰ মুখ উজ্জ্বল কৰিব।

যি হওক পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্য এজন সদাচাৰী, বিষয়-বিষত অনাসক্ত, কেশৱৰ অৰ্চ্চনাত সদায় ৰত, সৰলচিতীয়া; আৰু জিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষ আছিল। তেওঁৰ আন এটি নাম আছিল "আত্মাৰাম"।" তেওঁ এই নামটোৰ সাৰ্থকতা পাৰ্য্যমানে

ৰাখিছিল। মানুহ ধাৰ্ম্মিক আৰু ভগৱদ্ভক্ত হব নোৱা... কুল-গৌৰৱ পুত্ৰলাভ কৰিব নোৱাৰে। তত্ত্ব-জ্ঞানী, ... আৰু মহাপুৰুষসকলৰ জীৱনী পঢ়িলত, এই বিষয়ৰ স... নাথাকে।

তেওঁৰ মৃত্তিকা-শৌচ আদি কৰাত বেছি সময় লাগিছি... নিত্য, নৈমিত্তিক কাৰ্য্যকলাপৰ অঙ্গহানি সহ্য কৰিব নে... ৰিছিল। তেওঁ অন্যায় ভাবে আনৰ অনিষ্ট কৰি, কেতি... ধনোপাৰ্জ্জন নকৰিছিল। পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্যে নিজৰ নি... নৈমিত্তিক কাৰ্য্যবিলাক যথাশক্তি বিধিমতে কৰাৰ নিমি... ছাত্ৰক পঢ়ুৱাবলৈ সময় নাপাইছিল। মুঠতে তেওঁৰ জীৱ... এবছৰমান ছাত্ৰক পঢ়াইছিল। তেওঁ এনেকুৱা ভাগৱত-... আছিল যে, কি খৰালি, কি বাৰিষা, কোনো ঠাইত ভাগৱ... পাঠৰ কথা শুনিবলৈ পোৱা মাত্ৰকে, ঘৰৰ কাজ কাটি ... থৈয়ো, দুখকো দুখ নাভাবি অতি আগ্ৰহেৰে গৈছিল।

এনে কি দহ-বাৰ মাইলমান আঁতৰত হলেও আওক... নকৰিছিল। * (ক) তেওঁ মনৰ জোখাই ভাৰ্য্যা...

*(ক)—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে জীৱনী-লেখকৰ আগত কৈছিল।

দেৱে তেওঁৰ পিতৃদেৱৰ বিষয়ে লেখকৰ আগত তলত লি... কথাটো কৈছিল,—

"এবাৰ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পিতৃদেৱ পণ্ডিত ৺কেশৱাচা... ৺কামাখ্যা তীৰ্থ-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তাৰ পাচত তে... ৺কামাখ্যাধামত এৰাতিও নাথাকি, ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰি ...

কৰিছিল।* (খ) তেওঁৰ পত্নী চন্দ্ৰপ্ৰভা দেৱী স্মৃতিশক্তিশালিনী, স্বামি-ভক্তিপৰায়ণা; আৰু পাক-কৰ্ম্মত নিপুণা আছিল।

পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্যে যথাকালত তেওঁৰ পুত্ৰটিৰ নাম-কৰণ কৰিলে "ধীৰেশ্বৰ"। লাহে লাহে পণ্ডিত-দম্পতীৰ; আৰু ঘৰৰ আন আন মানুহবিলাকৰ, ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মৰম পাই ল'ৰাটি ডাঙৰ-দীঘল হবলৈ ধৰিলে।

সময়ে কাৰো অপেক্ষা নাৰাখে। চাওঁতে চাওঁতে পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্যৰ তনয়ৰ বিদ্যাৰম্ভৰ সময় উপস্থিত হ'ল। পাঁচ-বছৰ বয়সত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বিদ্যাৰম্ভ হৈছিল। বিদ্যাৰম্ভ হ'ল সঁচা, কিন্তু তেওঁৰ পঢ়াৰ সঁজুলি ক'ৰবাতে পৰি থাকে, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পঢ়াৰ ফালে মনেই নাই। সম-বয়ছীয়া ল'ৰাবোৰৰ লগত সদায় ফুৰা-চকা, ধূলা-খেলা, ৰং-ধেমালি। পণ্ডিত ৺কেশৱাচাৰ্য্যৰো ল'ৰাটিৰ ওপৰত সুদৃষ্টিৰ অভাৱ। কাৰণ তেওঁ নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্ম-আদিত সদায় ৰত আছিল। যি নহওক, ল'ৰা-ছোৱালীৰ ওপৰত সদায় চোকা-দৃষ্টি নাৰাখিলে সন্তান সঙ্গদোষত কুপথগামী হৈ চিৰজীৱন পিতৃ-মাতৃৰ শূল-তুল্য হয়।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যক পোন্ধৰ-যোল বছৰ-বয়সলৈকে ৰং-ধেমালি আৰু দুষ্টালিয়ে এৰা নিদিলে। সন্তান দুষ্ট, শিষ্ট হোৱাৰ কেৱল জন্মান্তৰেই কাৰণ নহয়। সুশিক্ষা, কুশিক্ষা,

গৈছিল। তাৰ কাৰণ পৰ্ব্বতৰ ওপৰত মল-মূত্ৰ-ত্যাগ কৰা নিষেধ।"

*(খ)—"ভাৰ্য্যাং মনোৰমাং দেহি মনোবৃত্ত্যনুসাৰিণীম্।" (চণ্ডী)।

সুসঙ্গ, কুসঙ্গ আৰু সামাজিক-বন্ধনৰ শিথিলতাৰ কাৰণেও ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হয়। দোষ আৰু গুণবোৰ সংসৰ্গৰ পৰা জন্মে। * (১) ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হোৱাৰ কেবাটিও কাৰণ আছে। প্ৰথমতঃ বাপেক, মাক নাইবা আন অভিভাৱক পাৰ্য্যমাণে আদৰ্শ হব লাগে। দ্বিতীয়তঃ গাৱঁলীয়া নাইবা চহকুৱা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাতো ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হব পাৰে। যিহওক ৺কেশৱাচাৰ্য্যে নিজে শিক্ষা দিয়াত প্ৰতিবন্ধকতাৰ কাৰণে ল'ৰাটিক নাগৰকুছিৰ মাতামহৰ ঘৰত ৰাখিলে।

৩। সংস্কৃত-শিক্ষা আৰু পৰিণয়।

নাগৰকুছি গাওঁখন আঠঘৰীয়াৰ পৰা প্ৰায় ছমাইলমান আঁতৰত অৱস্থিত। এই নাগৰকুছিতে ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ মোমায়েকৰ ঘৰ। দেউৰ মাতামহ-বংশ মৈথিল ব্ৰাহ্মণ। তেওঁৰ মাতামহৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ কোন, কেতিয়া, কি কাৰণে তালৈ আহি বাস কৰিছিল, সেই বিষয়ৰ কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ মাতুল-বংশত পুৰুষানুক্ৰমে

* (১)—"সংসৰ্গজা দোষগুণা ভৱন্তি।"

কেৱাজনো পণ্ডিত হৈছিল। * (১) ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্ৰায় বাৰ-বছৰ বয়সত, মোমায়েকৰ (২) ঘৰত থাকি, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহ ৺ৰামদেৱ উপাধ্যায়ৰ ওচৰত সংস্কৃত-শিক্ষা আৰম্ভ কৰিছিল। দেউৰ খুৰাতি মোমায়েকৰ নাম ৺ৰমাকান্ত উপাধ্যায়। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে তেতিয়া সংস্কৃত-শিক্ষাত মন দিয়া নাছিল। তেওঁ ৰং-ধেমালি কৰি সময় কটাইছিল। সতীৰ্থ; আৰু সহপাঠীসকলে পাঠ পঢ়িবলৈ ধৰিলত, তেওঁ প্ৰায়ে বিছনাত বাগৰ দি, পাঠ্যবিষয়বোৰ শুনি থাকে। কিন্তু তেওঁৰ মেধাশক্তি অসাধাৰণ আছিল। পাঠ্যবিষয়বোৰ এবাৰ মাথোন কাণত সোমালে, মস্তিষ্কত শিলৰ ৰেখাৰ দৰে স্থায়ী হৈছিল।

৺ৰামদেৱ উপাধ্যায়ৰ সংস্কৃত পঢ়াশালিখন বহুদিনীয়া পুৰণি। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে পঢ়া সময়ত টোলৰ ছাত্ৰ

* (১)—বৰ্ত্তমানে দেউৰ মাতুল-বংশীয় শ্ৰীৰমণীকান্ত দেৱশৰ্ম্মা বেদ-ব্যাকৰণায়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰী ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য সংস্কৃত-বিদ্যালয়ৰ এজন অধ্যাপক।

* (২)—আৱাংমূৰৰ কন্দৰ্প দেৱশৰ্ম্মাৰ পৰা শুনা কথা;—

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ নিজৰ মোমায়েকৰ নাম ৺ৰমাকান্ত উপাধ্যায়। মাতামহৰ নাম ৺ৰামদেৱ উপাধ্যায়। এওঁলোক চৈধ্য-পোল্কৰ পুৰুষৰ পৰা যথাক্ৰমে পণ্ডিত। ৺ৰমাকান্ত উপাধ্যায় ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ, স্মৃতি, মীমাংসা, ন্যায় আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰত অদ্বিতীয় পণ্ডিত আছিল। তদুপৰি তেওঁ এজন তেজস্বী, নীৰোগ; আৰু বৰ মান্যবন্তলোক আছিল। এওঁলোকৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ "কৱিচন্দ্ৰ কৱিৰত্নে" বিদেশত পাণিনীয় ব্যাকৰণ পঢ়ি আহিছিল। এওঁৰ আন এটি উপাধি হৈছে—"কৱিৰাজ চক্ৰবৰ্ত্তী।" এই উপাধিটো কোচবিহাৰত পাইছিল।

সংখ্যা প্ৰায় চৈধ্য-পোন্ধৰজনমান আছিল। দেউৰ লগত তেওঁলোকৰ পুৰোহিতৰ ল'ৰা ৺ৰবিনাথ শৰ্ম্মায়ো তাত থাকি পঢ়িছিল। পঢ়ুওৱা সময়ত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্ৰায়ে বিছনাত বাগৰ দি থকাৰ নিমিত্তে, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠমাতামহ ৺ৰামদেৱ উপাধ্যায়; আৰু খুৰাতি মোমায়েক ৺ৰমাকান্ত উপাধ্যায়ে সময়ে-সময়ে দেউৰ ওপৰত বেজাৰ পাইছিল। আন আন ছাত্ৰবিলাকৰ পাঠ পঢ়া শেহ হলত, দেৱে কেতিয়াবা সুবিধামতে পাঠ লৈছিল। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ স্মৃতি, মেধা; আৰু প্ৰতিভা অদ্ভুত আছিল। কেতিয়াবা মাতামহ নাইবা মোমায়েক ঘৰত নেথাকিলে, তেৱেঁই ওজা ছাত্ৰ হৈ, আন আন ছাত্ৰ বিলাকক সুন্দৰকৈ পঢ়াইছিল। তাৰ পিচত তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহ আৰু খুৰাতি মোমায়েক আহি ছাত্ৰসকলক পাঠ পঢ়িবলৈ ক'লে, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে পঢ়ুৱাইছে বুলি কয়। সেই বয়সতে দেউৰ প্ৰতিভা, সংস্কৃত-শ্লোক ৰচনাৰ প্ৰতি ধাউতি আৰু অধ্যাপনাৰ পৰিচয় পাই তেওঁলোক দুয়োজন আচৰিত; আৰু আনন্দিত হৈছিল।

৺শম্ভুনাথ উপাধ্যায় ৺ৰমাকান্ত উপাধ্যায়ৰ সাপিণ্ড্য ডাঙৰ ভায়েক। ৺শম্ভুনাথ উপাধ্যায়ে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ আৰু ভাগৱত ভালকৈ জানিছিল। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে মোমায়েকৰ ঘৰত থকা সময়ত, সোণকুচিয়াৰ সহপাঠী ৰঘুনাথে এদিন তেওঁক ৰত্নমালাৰ এটি কাঁকিৰ অৰ্থ সোধাত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে এৰাতি ভাবিও উত্তৰ দিবলৈ নোৱাৰি মনৰ দুখত কোচবিহাৰলৈ গুচি গৈছিল। তাৰ

মোমায়েকৰ ঘৰত থকাসময়ত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্ৰায় গছত-উঠা, বাটকৰা মানুহৰ পৰা বস্তু কাঢ়ি-অনা; আৰু বৰশী দি মাছ-ধৰা, প্ৰভৃতি কাজত ৰত আছিল। কোনো মানুহক বাঁহ আৰু বেতৰ কাম কৰা দেখিলত, তেওঁ ততালিকে সেই কামটো শিকিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল; আৰু কাম কৰি থকা মানুহবিলাকক নিৰ্ভয়চিত্তে কৈছিল যে,— "তোমালোকেহে পাৰা জানোঁ, মই নোৱাৰোঁ নে ?" সকলো বিষয়তে আগ-বাঢ়ি যোৱা স্বভাৱটো তেওঁৰ আছিল।

দেৱে মোমায়েকৰ ঘৰত চাৰি-পাঁচ বছৰমান থাকি; ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ, অমৰ-কোশ; আৰু হিতোপদেশ প্ৰভৃতি পঢ়িছিল। তাৰ পিচত তেওঁৰ তেজ-গ্ৰহণী হোৱাৰ কাৰণে ঘৰলৈ আহি ছমাহমান ৰোগ ভোগ কৰিছিল; আৰু সেই অসুস্থ-অৱস্থাতে ৰত্নমালা প্ৰভৃতি কেইখনমান সংস্কৃত-গ্ৰন্থ তুলাপতীয়া কাকতত নকল কৰি লিখিছিল।

কটপোহাৰ ৺গৌৰীদত্ত শৰ্ম্মা কৱিৰাজৰ চিকিৎসাত, তেজ-গ্ৰহণীৰ পৰা দেৱে আৰোগ্য লাভ কৰিছিল; আৰু উক্ত কৱিৰাজৰ অনুৰোধত কৃতজ্ঞতাৰ চিন্‌স্বৰূপে নিদান প্ৰভৃতি

পিচত তেওঁ তাতে পঢ়ি আহি ৺ৰমাকান্তৰ পঢ়াশালিখন বৰ্ণনা কৰি, এটি চক্ৰবন্ধ শ্লোক এঘণ্টাৰ ভিতৰতে ৰচিছিল। ৺শম্ভুনাথে ভাগৱতৰ নকল সমাপ্ত কৰি লিখি শ্লোক ৰচিবলৈ অসমৰ্থ বুলি কোৱাত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে বাৰটা শ্লোক ৰচনা কৰি দিছিল। তিনিটা ডাঙৰ ছন্দেৰে, আৰু নটা সৰু ছন্দেৰে।

কেইখনমান কৱিৰাজী গ্ৰন্থ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে মূলপুথিৰ নকল কৰি তেওঁক লিখি দিছিল।

গ্ৰন্থকেইখন নকল কৰি দিয়াৰ ফলত, নিদানৰ বচনবোৰ স্মৃতিমান্; আৰু মেধাৰী ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰায় কণ্ঠস্থ হৈছিল। গ্ৰহণীৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পিচত ঘৰত দুমাহমান থাকি, লৰমা-গাৱঁৰ ৺ধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায়ৰ ওচৰত তিনিমাহমান পঢ়োতেই ৺ধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায় স্বৰ্গত হৈছিল।

দেউৰ তেজগ্ৰহণীৰ মাজতে, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ-মাতামহৰ আৰু মাতুলালয়ত থাকোঁতেই পিতাকৰো ভৱলীলা শেহ হৈছিল। লৰমাত পঢ়া সময়ত ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যও দেউৰ সহাধ্যায়ী আছিল।

যেতিয়া বাথাৰ নিবাসী ৺বাসুদেৱ উপাধ্যায় গুৱাকুছি টোলৰ অধ্যাপক আছিল, তেতিয়া ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে তাতে গৈ এবছৰমান ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ আৰু বাদাৰ্থ পঢ়িছিল। এই সময়ৰ পৰা অধ্যয়নৰ লগে লগে দেউৰ সংস্কৃত-সাহিত্যত অনুসন্ধিৎসা; আৰু বিচাৰ কৰা শক্তিৰ বিকাশ হবলৈ ধৰিলে। উক্ত পণ্ডিতৰে সৈতে পাঠ্যৱিষয়ত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ মাজে-সময়ে তৰ্কাতৰ্কি আৰু শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ হৈছিল বুলিও শুনিছোঁ।

টোলখন গুৱাকুছি-নিবাসী, ভৃঙ্গেশ্বৰ-দেবালয়ৰ দলৈ ৺ৰাধানাথ শৰ্ম্মাই নিজা-খৰচেৰে পাতিছিল; আৰু পঢ়া-শালিখন প্ৰায় চাৰি-পাঁচ বছৰমান জীয়াই আছিল। পণ্ডিতজনৰ

ওচৰত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে বাদাৰ্থাদি পঢ়াত সন্তুষ্ট নহৈ, কোচবিহাৰলৈ (১) গৈ খাগ্ৰাবাৰীৰ ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যা-বাগীশ মহাশয়ৰ চতুষ্পাঠীত দুমাহমান থাকিবলৈ নোপাওঁতেই জ্বৰাক্ৰান্ত হ'ল। আনফালে শ্ৰীশ্ৰী৺সৰস্বতী-পূজাৰ দিন ওচৰ চাপিবলৈ ধৰিলে। পূজা উপলক্ষে স্থানীয় ভদ্ৰলোক-সকলক চিঠিৰে নিমন্ত্ৰণ কৰিব লাগিব।

৺কালীনাথ (২) নামেৰে এজন ছাত্ৰৰ ওপৰত চিঠি লিখাৰ ভাৰ পৰিল, কিন্তু তেওঁৰ নিমন্ত্ৰণী শ্লোক ৰচনা কৰাৰ শক্তি নিচেই তাকৰ। উপায় নাপাই ৺কালীনাথে শ্লোক ৰচনা কৰাৰ সঁজুলি ছন্দোগ্ৰন্থ আৰু অমৰকোশ সন্মুখত লৈ শ্লোক-ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হ'ল। কিন্তু ৰচনা হৃদয়-গ্ৰাহী নহল। "শুষ্কং কাষ্ঠং তিষ্ঠত্যগ্ৰে" যেন হ'ল। "নীৰস-তৰুৰয়ং পুৰতো ভাতি" এনেকুৱা শ্ৰুতিমধুৰ নহ'ল।

সৰস্বতী পূজা উপলক্ষে ৰচিত নিমন্ত্ৰণী-শ্লোক সৰ্ব্বাঙ্গ-সুন্দৰ নোহোৱা বুলি শুনি, অধ্যাপক ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ

(১) দেউ কোচবিহাৰত থকা-সময়ত এদিন ৰাতি সপোনত "নীল-সৰস্বতী"ৰ (তাৰাদেৱীৰ) বীজমন্ত্ৰ লাভ কৰিছিল। সেই স্বপ্নলব্ধ মন্ত্ৰটো ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ হতুৱাই সংস্কাৰ কৰাই লয়। সেই মন্ত্ৰ পোৱাৰ পিচৰ পৰাই ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বিদ্যা, বুদ্ধি, স্মৃতি, মেধা, প্ৰতিভা, কৱিত্ব আৰু বিচাৰ কৰা শক্তি উত্তৰোত্তৰ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

(এই কথাখিনি ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনিছোঁ)।

(২) ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে মোৰ আগত উক্ত নামটো কোৱা মনত পৰে।

মহাশয়ে তেখেতৰ প্ৰিয়তম ছাত্ৰ, জ্বৰহোৱা, শয্যাশায়ী ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যক ৰচনা কৰিবলৈ আদেশ দিলে। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে গুৰুৰ আজ্ঞা উল্লঙ্ঘন কৰিবলৈ নোৱাৰি, সেই ৰুগ্নাৱস্থাতেই অতিশীঘ্ৰে সংস্কৃত-শ্লোকেৰে সুললিত নিমন্ত্ৰণী চিঠিখন ৰচনা কৰি দিলত গুৰু আৰু ছাত্ৰবৃন্দ অবাক্ হ'ল।

তাৰ পিচত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জ্বৰ নেৰাৰ কাৰণে ঘৰলৈ উলটি আহিবলৈ বাধ্য হ'ল। বিদ্যালাভৰ উৎকট আশা মৰিমূৰ হৈ গ'ল। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ গুৰুগৃহত অধ্যয়নৰ এইটোৱে শেহছোৱা। ঘৰলৈ অহাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত তেওঁৰ জ্বৰ গুচিল। তাৰ পিচত দেৱে কিছুমান দিন ঘৰতে থাকিল।

ইয়াৰ মাজতে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠৈতি অগ্ৰজ ৺জয়দেৱ আচাৰ্য্যে নপ্তীপেৰীয়া ৺মহীনাথ গোস্বামীৰ কনিষ্ঠা কন্যাক ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ নিমিত্তে মনোনীত কৰি বিবাহৰ যো-জা কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰজাপতি-নিৰ্ব্বন্ধত একৈশ-বাইশ বছৰমান-বয়সত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ বিবাহ-সূত্ৰত আৱদ্ধ হ'ল।*। কন্যাজনীৰ বয়স দহবছৰমান। বিবাহ কৰোৱাৰ পিচৰ পৰাই দেউক বৈষয়িক-চিন্তাই লগ পালে। কাৰণ তেওঁ পিতৃঋণগ্ৰস্ত। কিভাবে পৈতৃক ঋণ পৰিশোধ কৰিবলৈ পাৰিব, সেইটোৱে তেখেতৰ চিন্তাৰ বিষয় হ'ল।

* কুলবিল-সত্ৰৰ ৺পদ্মকান্ত গোস্বামী কৱিৰাজৰ পৰা শুনা কথা—"দেৱৰ বিবাহৰ দিনা বিবাহ-মণ্ডপত কিছুমান টোলৰছাত্ৰে সংস্কৃতেৰে বাদানুবাদ কৰিলত, দেৱে হোম আৰু কুশণ্ডিকা শেষ হৈ যোৱাৰ পিচত, নিমাত হৈ থাকিব নোৱাৰি বিবাহ-মণ্ডপত থকা ভদ্ৰলোক সকলৰ বাধা নেমানি ছাত্ৰৰে সৈতে তৰ্ক-যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিছিল।

৪। উত্তৰ-গুৱাহাটীত অধ্যাপনা।

দেৱে বিবাহ কৰোৱাৰ পিচত, জীৱিকা-নিৰ্ব্বাহৰ নিমিত্তে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈছিল। তাত স্থানীয় ন-গোঁসাইৰ ঘৰত, ৺জটাধৰ গোস্বামী প্ৰভৃতি ভদ্ৰলোকসকলে এখন সংস্কৃতটোল স্থাপন কৰি তেওঁক ৰাখিছিল। (ক) সেই পঢ়াশালিত তিনিবছৰমান থকাৰ পিচত, ছাত্ৰাভাৱৰ কাৰণে টোলখন ভাগিলত, দেউ নগাঁৱলৈ গৈছিল।

(ক) উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৺ত্ৰিপুৰেশ্বৰ গোস্বামীৰ পৰা শুনা কথা :—প্ৰায় চৌবিশ-পঁচিশ বছৰমান বয়সত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱে জীৱিকা-নিৰ্ব্বাহৰ বাবে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাত, স্থানীয় ভদ্ৰলোকসকলে দেউক এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিয়ে। গুৱাহাটীৰ লোকেলবোৰ্ডে টোলত মাসিক অলপ সাহায্য দিছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্ত্তমান বালিকা-বিদ্যালয়ৰ ঠাইত টোলখন স্থাপিত হৈছিল। তেতিয়া আগদলাৰ ৺মথুৰানাথ অধ্যাপক প্ৰভৃতি দেউৰ ছাত্ৰ আছিল।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামী তহশীলদাৰ মহাশ যেতিয়া হাজোত আছিল ; তেতিয়া দেৱে কোচবিহাৰৰ প জ্বৰ-গ্ৰস্ত হৈ আহি ভালেমান দিন ঘৰতে আছিল। তা পিচত এদিন ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে দেউক হাজোত থক ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীৰ ওচৰলৈ লৈ গৈ, দেউ এজন পণ্ডিত বুলি পৰিচয় কৰাই দিয়ে। উক্ত গোস্বামী জন যদিও বি সংস্কৃতজ্ঞ নাছিল, তথাপি ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ কথা ম দেউক সিদিনা তেওঁৰ হাজোৰ বাঁহাত ৰাখি, ৺ঘনকান্ত চৌধাৰী লগত পৰামৰ্শ কৰি, ৰাতি হাজোৰ বহুত শ্ৰোতাৰ সম্মু ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীৰ হাতেৰে লিখা সাঁচিপতীয়া "চণ্ডী ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ দিলত, তেওঁ অতি সুন্দৰৈ ব্যাখ্যা কৰিছিল।

দেউ উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ আগেয়ে দাহদীয়াৰ অধ্যা তাত টোল পাতিছিল; আৰু সেই টোলখনত গুৱাহাটীৰ লো বোৰ্ডে মাহে ছটকাকৈ সাহায্য দিছিল। তেওঁ তাত ছবছৰ আছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ন-গোঁসাইসকলৰ ৺দুৰ্গা-পূজা কৰা ঠা দাহদীয়াৰ পণ্ডিত-দেউৰ টোল আছিল। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱৰে সৈ দাহদীয়াৰ অধ্যাপকৰ মাজে-সময়ে শাস্ত্ৰীয় তৰ্কাদি হৈছিল।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ তালৈ যোৱাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত দীয়াৰ অধ্যাপক ঘৰলৈ গ'ল। লোকেলবোৰ্ডৰ পৰা দাহ অধ্যাপকে মাসিক সাহায্য পোৱা ছ-টকা বোধ কৰো ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে পাইছিল।

ব্যাখ্যা ভাল হোৱাৰ বাবে শ্ৰোতৃবৰ্গ সন্তুষ্ট হৈছিল ; আৰু দেউক চণ্ডী-ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে নগদ দুটকা, এখন ধুতি আৰু এখন চেলেং দিছিল। তাৰ পিচত ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীই দেউক তেওঁৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নিজৰ ঘৰলৈ অনাই এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিছিল।

তেতিয়া সেই টোলত পাতিদৰং মৌজাৰ অন্তৰ্গত নগাঁৱৰ ৺মধুনাথ শৰ্ম্মা, বঙালগাঁৱৰ ৺পুৰুষোত্তম শৰ্ম্মা ; আৰু হেলেচাৰ ৺পুষ্পচন্দ্ৰ দলৈ প্ৰভৃতিই পঢ়িছিল। পাঠ্য-বিষয় আছিল ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ, অমৰকোশ আৰু হিতোপদেশ আদি।

দেউৰ বয়স তেতিয়া চৌবিশ-পঁচিশ বছৰমান হব। ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীই দেউক অধ্যাপনাৰ বাবে খোৰাক্ দিছিল ; আৰু দেৱেও মাজে-সময়ে তাত পাঠ, স্বস্ত্যয়ন আদি কৰিছিল।

স্থানীয় ভদ্ৰলোকসকলৰ পৰা মাসিক নিৰ্দ্দিষ্ট বেতন পাইছিল নে নাই সেইটো অজ্ঞাত। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ শ্ৰীগোবিন্দেশ্বৰ

সোণকুটিয়াৰ গৌৰী অধ্যাপকৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীত বহুত যজমান আছিল। যজমানবিলাকৰ কাৰ্য্যোপলক্ষে গৌৰী অধ্যাপক প্ৰায় উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ অহা-যোৱা কৰিলত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰে সৈতে মাজে-সময়ে কৰ্ম্মকাণ্ড আদিৰ বিষয়ে বাদানুবাদ হৈছিল।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নন্দৰাম গাওঁবুঢ়াই দান কৰি দিয়া মাটিত, বৰ্ত্তমানে গৰমূৰৰ গোস্বামিদেৱে এখন সত্ৰ স্থাপন কৰিছে। সেই সত্ৰৰ ঠাইত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সপৰিবাৰে বাঁহ কৰি আছিল। উক্ত গোস্বামিদেৱে কয় যে,—"দেউ তাত সাত-আঠ বছৰমান আছিল।"

গোস্বামী মৌজাদাৰৰ পৰা শুনিছোঁ যে,—"দেউ দুইবাৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল, প্ৰথমবাৰ তিনিবছৰমান ; আৰু দ্বিতীয়বাৰ ডেৰ বছৰমান ।"*

---

* উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নন্দৰাম গাওঁবুঢ়াৰ পৰা শুনা কথা ঃ—

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৺জটাধৰ গোস্বামীয়ে নিজৰ পুতেক বিলাকৰ সংস্কৃত-শিক্ষাৰ বাবে, নবগ্ৰাৰ ৺সদাশিব অধ্যাপকক তিনি বছৰমান ৰাখিছিল উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্ত্তমান মজলীয়া ইংৰাজী স্কুল ; আৰু নিম্ন-প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ ঠাইতে উক্ত গোস্বামী মহাশয়ে এখন টোল পাতিছিল । টোল পাতি দিয়া ঠাইত, তেওঁৰ নিজা মাটিও অলপ আছিল । পঢ়াশালিখনত মুঠতে দহ-বাৰ জন মান ছাত্ৰ হৈছিল । তাৰ পিচত ছাত্ৰৰ অভাৱত টোলখন ভগাত,৺সদাশিব অধ্যাপক ঘৰলৈ গল । এইটো প্ৰায় পঞ্চাশ-বছৰমান আগৰ কথা ।

তাৰ পিচত উক্ত গোস্বামীয়ে ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যক ঘৰৰ পৰা অনাই উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্ত্তমান ইংৰাজী মজলীয়া স্কুল, আৰু নিম্ন-প্ৰাইমাৰীৰ ঠাইত * এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিয়ে । তেতিয়া দেউৰ বয়স প্ৰায় পঁচিশ-ছাব্বিশ বছৰ । পঢ়াশালিত কুৰিজনমান ছাত্ৰ হৈছিল । টোলখন চাৰি বছৰমান জীয়াই আছিল । ৺জটাধৰ গোস্বামীৰ চেষ্টাত দেৱে গুৱাহাটীৰ লোকেলবোৰ্ডৰ পৰা মাহে পঁচিশ টকা পাইছিল । দেৱে তাত থকাত, মানুহ বুজি নিমন্ত্ৰণ ৰাখিছিল । কোনোবাই পাঠ-পূজা উপলক্ষে নিমন্ত্ৰণ কৰিলেও প্ৰায় যাবলৈ নুখুজিছিল । কিছু-মান দিনৰ পিচত এটি এটিকৈ ছাত্ৰ নাইকিয়া হলত, টোলখন ভাগিল ।

দেৱে প্ৰথমতে তাত এবছৰমান অকলশৰীয়াকৈ থাকি, তাৰ পিচত সপৰিবাৰে আছিল । উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ মালভোগ পিয়াদাৰ

১৮৮২ খৃষ্টাব্দত গুৱাহাটীৰ চৰকাৰী উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ত, সুবিখ্যাত অসমীয়া ঔপন্যাসিক, ৺ৰজনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই দেউক পোনপ্ৰথমে দেখা পায় । তেতিয়া ঢাকা জিলাৰ বিক্ৰমপুৰ পৰগণাৰ ৺নৱকুমাৰ তৰ্কপঞ্চানন মহাশয় কলিজিয়েট স্কুলৰ হেড্-পণ্ডিত আছিল । তেওঁ এজন বিখ্যাত বৈয়াকৰণ । এদিন তৰ্কপঞ্চানন মহাশয়ৰে সৈতে দেৱে সংস্কৃত-ভাষাৰে অনৰ্গল আলাপ কৰি গুচি যোৱাত, ৺ৰজনীকান্ত বৰদলৈয়ে তৰ্কপঞ্চানন মহাশয়ক দেউৰ বিষয়ে সোধাত, হেড্-পণ্ডিত মহাশয়ে কৈছিল যে, "আমাৰ পূজ্যপাদ দেউ ব্যাকৰণ আৰু ছন্দঃশাস্ত্ৰত অশেষ ব্যুৎপত্তিশালী ।" তেতিয়া তেখেতৰ বয়স আনুমানিক তেইশ-চৌবিশ বছৰ ।

উক্ত বৰদলৈ মহাশয়ে কৈছিল যে,—"তেতিয়া ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে শুক্ৰেশ্বৰ দেৱালয়ত কিছুমান দিন অধ্যাপনা নকৰি আছিল । তাৰ পিচত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীই পতা সংস্কৃত-টোলৰ অধ্যাপক হৈছিল । তেতিয়া তেওঁ সপৰিবাৰে তাত আছিল । ৺ৰজনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই মাজে-সময়ে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ মোমায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ সময়ত দেউৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিছিল ।

দুবিঘা মাটি ত্ৰিশ টকাৰে কিনি নিজাকৈ ঘৰ বান্ধিছিল । মাটি-ডোখৰ নন্দৰাম গাওঁবুঢ়াৰ নামে কিনা হৈছিল । মাটি কিনাৰ বাবে দেৱে কুৰি টকা ; আৰু গাওঁবুঢ়াই চল্লিশ টকা দিছিল ।

বৰদলৈ ডাঙৰীয়াৰ ভালকৈ মনত আছিল যে, "দেৱে সেই সময়ত দুধ-দাঁত নসৰা দু-তিনি বছৰীয়া নিজৰ ডাঙৰ জীয়েক সৰস্বতীক সংস্কৃত শ্লোক শিকাইছিল ; আৰু সৰস্বতীয়েও আধাফুটাকৈ সংস্কৃত খণ্ডবাক্য কিছুমান আওৰাইছিল । যেনে,— "অয়ং ছাগঃ" কবলৈ কলে "অঅং থাগঃ", "ইদং পুস্তকম্" কবলৈ দিলত "ইলং পুতকম্, "অয়ং নদঃ" বুলিবলৈ কলে "অঅং নলঃ" এনেকুৱাকৈ মাতিছিল । উক্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াৰ আগত দেৱে কেতিয়াবা সৰস্বতীৰ হতুৱাই শ্লোকো আবৃত্তি কৰাইছিল । এইবোৰ কথা আনুমানিক ১৮৮৬ খৃষ্টাব্দৰ ।

৺ৰজনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই ১৮৮২ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১৮৮৫ খৃষ্টাব্দলৈ দেউক উত্তৰগুৱাহাটীত থকা দেখিছিল ; আৰু তেখেতে কোৱামতে দেউ তাত পাঁচ-বছৰমান আছিল । এবাৰ বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই কলিকতাৰ পৰা আহি মোমায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱাত, ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হবৰ সময়ত একেখন-নাৱতে বৰদলৈৰ মোমায়েক আৰু ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱো আছিল ।

নাৱখনত বৰদলৈৰে সৈতে দেউৰ আলাপ-প্ৰসঙ্গত, দেৱে বৰদলৈক সুধিলে যে,— বাপা কোৱাচোন্ ? মতা গুৱনি নে মাইকী গুৱনী ? বৰদলৈয়ে ততালিকে কলে যে,— দেউ মাইকী গুৱনী । তেওঁৰ উত্তৰ শুনি দেৱে কলে,—নহয় বাপা, মাইকীতকৈ মতা বেছি গুৱনি । চোৱাচোন্ বাৰু বলধতকৈ গাই গৰু বেছি গুৱনী নে ? ম'ৰা চৰাইৰ ভিতৰত, মতাটোতকৈ মাইকী-জনী বেছি গুৱনী নে ? কেতিয়াও নহয় । এনেকুৱা কথা শুনি বৰদলৈৰ মোমায়েকে লাহেকৈ মাত লগাই দেউক কলে, দেউ, তাৰ লগতনো আপুনি এইবোৰ কি কথা পাতিলে । যি হওক আকৌ ১৮৯০ খৃষ্টাব্দত বৰদলৈ ডাঙৰীয়া উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য তাত নাছিল ।

হেলেচা নিবাসী উমানন্দ দেৱালয়ৰ ভূতপূৰ্ব্ব দলৈ ৺পুষ্পচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনা কথা,—

৺পুষ্পচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে কুৰি-একৈশ বছৰমান বয়সত, উত্তৰ-গুৱাহাটীত নিজাকৈ বাঁহা সাজি, দেউৰ ওচৰত ডেৰ-বছৰমান ৰঘুবংশ, কুমাৰসম্ভৱ, শকুন্তলা, উত্তৰৰাম চৰিত আৰু নলোদয় প্ৰভৃতি পঢ়িছিল । তেওঁ পঢ়াসময়ত দেউ উত্তৰগুৱাহাটীত অকলশৰীয়াকৈ আছিল । উক্ত দলৈ মহাশয়ে কৈছিল যে, দেৱে প্ৰথমতে আউনীআটী সত্ৰ আৰু দক্ষিণপাট-সত্ৰত অধ্যাপনা কৰিছিল । তাৰ পাচে উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল ।

গুৱাহাটীৰ লোকেলবৰ্ডৰ পৰা দেৱে মাহে ত্ৰিশ টকাকৈ পাইছিল । এবাৰ বোৰ্ডৰ তৰফৰ পৰা গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল স্কুলৰ পণ্ডিত ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যাভূষণ মহাশয়ে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈ, দেউৰ ছাত্ৰ ৺পুষ্প চন্দ্ৰ আৰু মধুনাথ প্ৰভৃতিৰ পৰীক্ষা লৈছিল । সেই বাচনিক পৰীক্ষাত, ৺পুষ্প চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে পাছ কৰাৰ বাবে বোৰ্ডৰ পৰা পুথি পুৰস্কাৰ পাইছিল ।

দেৱে কোচবিহাৰত ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ পৰা "কবিৰত্ন" উপাধি পাইছিল বুলি উক্ত দলৈজনে কৈছিল ।

৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈয়ে কৈছিল যে,— "ছাত্ৰ অভাৱত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ টোলখন ভগাত, দেউৰ নাম শুনি নগাঁৱৰ পৰা ৰায় বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম বৰুৱা, নন্দেশ্বৰ ফুকন আৰু ভদ্ৰকান্ত দাৰোগা প্ৰভৃতিয়ে দেউলৈ চিঠি লিখি নগাঁৱলৈ নিয়াইছিল।" *

কুলবিলসত্ৰৰ ৺পদ্মকান্ত গোস্বামী কৱিৰাজৰ পৰা শুনা কথা,— দেউ যেতিয়া উত্তৰ-গুৱাহাটীত থাকি অধ্যাপনা কৰিছিল, তেতিয়া উক্ত কৱিৰাজ মহাশয়ো উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল। তেতিয়া উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৺ৰত্নেশ্বৰ গোস্বামীৰ ঘৰত সংস্কৃত টোল আছিল। দেৱে গুৱাহাটীৰ লোকেলবোৰ্ডৰ পৰা মাহে ত্ৰিশ টকা পাইছিল। মাজে-সময়ে কৱিৰাজ মহাশয়ৰে সৈতে দেউৰ আলাপ হৈছিল। এদিন দেৱে কৱিৰাজ মহাশয়ক "ৰৰজোৰা লক্ষ্মীবিলাস"ৰ ল... ৰচি দিছিল। যথা,—

"উক্ত লক্ষ্মীবিলাসস্থ নাৰদেণ মহাত্মনা।
(১) ৰসস্থানে ৰসসিন্দূৰং (১) চন্দ্ৰসংজ্ঞেস্তু ৰৌপ্যকম্ ॥
ধুস্তূৰে 'স্বৰ্ণদেৱং ৰৰলক্ষ্মীবিলাসকঃ স্মৃতঃ ॥

(১) পাৰা (২) কৰ্পূৰ।

৫। নগাঁৱত অধ্যাপনা।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ টোলখন ছাত্ৰৰ অভাৱত ভগাত, দেউ-নগাঁৱলৈ যায়। তেতিয়া তাত নগাঁৱৰ ৰেভিনিউ চিৰস্তাদাৰ ৺নন্দীনাথ বৰুৱা, ৺ৰমাকান্ত খাওন্দ কাননগু, ৺চিকৌৰাম মহাপেশ, জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৺শিৱদেৱ গোস্বামী প্ৰভৃতিৰ চেষ্টাৰে এখন সংস্কৃত-টোল স্থাপিত হয়। ৺নন্দী নাথ বৰুৱা আৰু ৰায় বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম ৱৰুৱা টোলখনৰ সম্পাদক হৈছিল। দেউৰ বেতন হ'ল মাহে কুৰি টকা। তাৰ বাজেও কেতিয়াবা ভাগৱত আদি পাঠ কৰি কিছু পাইছিল।

তেতিয়া জখলাবন্ধা সত্ৰৰ জয়কৃষ্ণ গোস্বামী, কুকুৰাবাহী সত্ৰৰ অধ্যাপক অম্বুৰাম শৰ্ম্মা, কুকুৰাবাহীৰ ডেকাজনা গোস্বামী হৰিমিশ্ৰ, ৰঘুনাথ গোস্বামী, চাৰুচন্দ্ৰ গোস্বামী, নগাঁৱৰ ভেৰ্-ভেৰীৰ হলধৰ গোস্বামী প্ৰভৃতি ছাত্ৰবৰ্গ টোলখনত ভৰ্ত্তি হৈছিল। শেহত ছাত্ৰ সংখ্যা কুৰি-পঁচিশজনমান হৈছিল। টোলখন দুই-তিনি বছৰমান চলি থকাৰ পাচত, ইংৰাজী-শিক্ষাৰ প্ৰভাৱত, এটি এটিকৈ ছাত্ৰ অদৃশ্য হলত টোলখন ভাগিল।

যি হওক ইফালে নগাওঁ গভৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুলৰ হেড্‌পণ্ডিত পদ্মহাঁস গোস্বামীৰ মৃত্যু হল। আনফালে সংস্কৃত-টোলখন ভগাত, দেৱেও ধৈৰ্য্য ধৰি আছিল। তাৰ পাচত দেৱে

দৈৱবশতঃ হাইস্কুলৰ হেড্পণ্ডিতৰ কামটো পালে। দৰমহা মাহে ত্রিশ টকা।

তেতিয়া হাইস্কুলত ৺হাৰাণ চন্দ্র গুপ্ত মহাশয় প্রধান-শিক্ষক আছিল। দেৱে মুঠতে ছমাহমান কাম কৰিলে। কাৰণ যথাসময়ত স্কুললৈ যোৱাত মাজে-সময়ে তেওঁৰ পলম্ হৈছিল। সেইবাবে প্রধান-শিক্ষকে বেজাৰ পোৱাত, দেৱে ভবিষ্যতৰ কথা নেভাবি কামটো ইস্তফা দিলে।

দেৱে নগাৱঁত থকাত, প্রথমতে ৰঘুবংশাদি কাব্যৰ টীকা-বোৰ ভাল মতে বুজিব নোৱাৰিছিল। তাৰ কাৰণ টীকা-বোৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ সূত্র আছে। তাৰ পিচত এদিন ৰাতি বিষণ্ণ-মনেৰে শুই থাকোঁতে এটি সমাজিক দেখিলে।

"সপোনটো এনেকুৱা,—তেওঁ এখন অচিনাকি ঠাইলৈ গৈ, এটি মনোমোহা বিতোপন প্রাসাদ দেখা পালে। তাৰ পিচত প্রাসাদটোত সোমাবলৈ যাওঁতে দুৱাৰমুখত এজন বগা, ওখ, হাতত দণ্ড থকা, দিব্যপুৰুষৰ লগত তেওঁৰ সাক্ষাৎ হ'ল। তেওঁক দেখি দেউ বিমোৰত পৰিলত, সেই তেজস্বী পুৰুষজনে তেওঁৰ হাতত থকা দণ্ডেৰে দেউৰ ব্রহ্মৰন্ধ্রৰ কাষত কোব মাৰি "কিয় নুবুজা বুজ" এই আষাৰ কথা কৈ, দেউক আন এটি খোঁটালীলৈ যাবলৈ ইঙ্গিত কৰাত, দেৱে গৈ দেখিলে যে—সেই খোটালীটোত কিছুমান লিখি থোৱা পাত পৰি আছে। দেৱে সেই পাতবোৰ ততাতৈয়াকৈ চাই জানিলে

যে সেইবোৰ পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পাত। তেওঁ পঢ়ি বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিলত সাৰ পালে।

সেই ঘটনাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত দেৱে অনুসন্ধান লৈ পাণিনীয় সিদ্ধান্ত-কৌমুদী ব্যাকৰণ বোম্বাইৰ পৰা অনাই, নিজে যত্ন কৰি পঢ়িবলৈ ধৰিলে ; আৰু সেই সপোনটো দেখাৰ পিচৰ পৰা তেওঁ কাব্যশাস্ত্রৰ টীকা বুজিব পৰা হ'ল। তেতিয়াৰ পৰাই ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে একান্তমনে পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ চৰ্চ্চাত আসক্ত হৈছিল। দেৱে ৺কামাখ্যাধামৰ সংস্কৃত-টোলত থকাত, মৃত্যু কোব-মৰা চিন্ এটা কেবাজনকো দেখুৱাইছিল। দেউৰ উক্ত সপোনৰ কথাবোৰ শুনি কিছুমান মানুহে উপলজ্ঘাও কৰিছিল।

দেউৰ উক্ত সমাজিক-প্রসঙ্গত এটি ঘটনাৰ নিগূঢ় সম্বন্ধ আছে। কথাটো তলত লিখা হ'ল,—দেৱে ছাত্রাৱস্থাত কোচবিহাৰত থকা সময়ৰ পৰা বিদ্যা আৰু কৰিত্ব লাভৰ নিমিত্তে দৈনিক পাৰ্থিৱ-শিৱপূজা কৰিছিল। তেখেতে সমা-জিকত দেখা পুৰুষজন স্বয়ং বিদ্যা আৰু জ্ঞানদাতা ভক্তৰ ভগবান্ আশুতোষ। শাস্ত্রত উক্ত আছে যে, "বিদ্যাৰ্থী গিৰীশং ভজেৎ।" অৰ্থাৎ ছাত্রে শিৱৰ আৰাধনা কৰিব।*

কিন্তু আজিকালি বৈজ্ঞানিক-যুগৰ নব্যশিক্ষিত বহু বিদ্বান্ লোকে, এইবোৰ সনাতন-পন্থীয়া ব্রাহ্মণ-পণ্ডিতৰ "গাজাখুৰী" কথা বুলি ইতিকিং কৰে।

*—সুপ্রসিদ্ধ পাণিনিমুনিই দেৱাদিদেৱ মহাদেৱৰ উপাসনা কৰি অসাধাৰণ বৈয়াকৰণ হৈছিল।

যেতিয়া নগাৱঁত কলাজ্বৰৰূপী বিকট ৰাক্ষসে বহুত গাঁও জনশূন্য কৰিছিল, ঠিক সেই সময়ৰ কিছুদিন আগতে তেওঁ নগাৱঁত আছিল। এদিন ৰাতি তেওঁ এটি সপোন দেখিছিল যে,—"এটি ভীষণ কলাবৰণীয়া ৰাক্ষসমূৰ্ত্তিয়ে তাৰ দেশগ্ৰাসী কৰালবদনখন মেলি, দেশখন গিলিবলৈ উপক্ৰম কৰিবলৈ ধৰিছে।" দেৱে সেই সমাজিকটো দেখি দুশ্চিন্তাত বিমোৰ হৈছিল। বাস্তৱতে সপোনটো দেখাৰ কেইমাহমান পিচৰ পৰা কলাজ্বৰে কালমূৰ্ত্তি ধৰি, নগাওঁ জিলাৰ এমূৰৰ পৰা আনমূৰলৈ বহুগাওঁ জনশূন্য কৰি, বনৰীয়া হিংস্ৰ জন্তুবোৰৰ বাবে বাহ্ সাজিছিল।

৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ নগাৱঁত থকা সময়ত, মহাৰাষ্ট্ৰদেশৰ বিখ্যাতা বিদুষী ৰমাবাই তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ সহোদৰ পণ্ডিতবৰ শ্ৰীনিবাস শাস্ত্ৰীৰে সৈতে দেশভ্ৰমণ-উপলক্ষে গুৱাহাটীলৈ আহিছিল।

ৰমাবাইৰ শ্ৰীমদ্ভাগৱত পুৰাণখন সম্পূৰ্ণ কণ্ঠস্থ আছিল; আৰু অতি-সুৱলাকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিছিল। তেওঁ সংস্কৃত-সমস্যা-পূৰণ-বিষয়তো নিপুণা আছিল বুলি শুনিছোঁ। গুৱাহাটীৰ সনাতন-ধৰ্ম্মসভাৰ কাষত শ্ৰীযুত মাধৱচন্দ্ৰ গোস্বামী মুক্তিয়াৰৰ যিটো বাহ্ আছে, সেই ঠাইডোখৰত তাৰ আগতে ভূতপূৰ্ব্ব একষ্ট্ৰা-এছিষ্টেণ্ট কমিশ্যনাৰ ৺মাধৱ চন্দ্ৰ বৰদলৈৰ অস্থায়ী বাহ্ আছিল। সেই বাহত প্ৰায় এমাহমান অগ্ৰজেৰে সৈতে ৰমাবাই আছিল। তাৰ পিচত এদিন গুৱাহাটীৰ

বঙলুৱা-ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত ৰমাবাইক সম্বৰ্দ্ধনা কৰিবলৈ এখন ডাঙৰ সভা বহিছিল।

ৰমাবাই গুৱাহাটীলৈ অহা সম্পৰ্কে, মই এদিন গুৱাহাটীৰ ৰায়বাহাদুৰ ৺কালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ক সোধাত তেওঁ কলে যে,—যেতিয়া ৰমাবাই গুৱাহাটীলৈ আহিছিল, তেতিয়া তেওঁ হাইস্কুলৰ ছাত্ৰ। সেই সময়ত দেউৰে সৈতে তেওঁৰ কোনো সংশ্ৰৱ নাছিল। গুৱাহাটীৰ বঙলুৱা-ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত সভা হোৱাৰ কথাটো মাথোন তেওঁৰ মনত আছে। কিন্তু দেউৰে সৈতে ৰমাবাইৰ সমস্যা-পূৰণ; আৰু দেউক "কৱিৰত্ন" উপাধি দিয়া সম্বন্ধে উকিল মহাশয়ে একো নাজানে বুলি মোক কৈছিল।

গুৱাহাটীলৈ ৰমাবাই অহা সম্পৰ্কে মই আনৰ পৰা এই-দৰে শুনিছোঁ যে,—"ৰমাবাই গুৱাহাটীলৈ অহা সময়ত ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ নগাৱঁত। সেইসময়ত গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলত ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যাভূষণ দেউৰ প্ৰায় সমকক্ষ আছিল।

সভাত ৰমাবায়ে ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰৰ পাণ্ডিত্য আদিৰ পৰিচয় পাই তেওঁক "বিদ্যাভূষণ" উপাধি দিছিল। যি হওক উক্ত কথাবোৰ অনুসন্ধিৎসু পাঠক-পাঠিকা বিলাকৰ বিচাৰ সাপেক্ষ। কাৰণ যি সকল সদাশয় লোকৰ পৰা দেউৰ জীৱনীৰ সঁজুলি সংগৃহীত হৈছে, তেওঁলোকৰ পৰা শুনা কথাবোৰৰ প্ৰায় সামঞ্জস্য নাই।

পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঙৰীয়াই কৈছিল যে,—“নগাৱঁত দেউৰে সৈতে ৰমাবাইৰ সমস্যা-পূৰণ দিয়াদিয়ি হৈছিল। ৰমাবায়ে দেউক “কৱিৰত্ন” উপাধি দিয়াৰ কথা কব নোৱাৰে। * (ক)

যি হওক গুৱাহাটীত ৰমাবাইৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৱিত্বাদিৰ প্ৰকাশ হোৱাত, ৰায়বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম বৰুৱা আৰু জখলাবন্ধা সত্ৰৰ পণ্ডিত ৺পদ্মহাঁস গোস্বামী প্ৰভৃতিয়ে ৰমাবাইক নিমন্ত্ৰণ কৰি নগাৱঁলৈ নিয়াই তুমাহমান ৰাখিছিল; আৰু সভা পাতি ভাগৱত ব্যাখ্যাৰ দিহাও কৰাইছিল।

দেউৰ ছাত্ৰ জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৺জয়কৃষ্ণ গোস্বামীই কৈছিল যে,—“৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে নগাৱঁৰ ৰাজহুৱা সংস্কৃত টোলখনৰ অধ্যাপক হৈ থকাৰ সময়ত, পণ্ডিতা ৰমাবাইৰে সৈতে সংস্কৃত সমস্যা-পূৰণ দিয়াদিয়ি হৈছিল। কোনোবাদিন দেৱে জয়লাভ কৰে, কোনোবাদিন বা ৰমাবাইৰ জয় হয়। সমস্যাৰ শ্লোকবোৰ পালে পাঠক-মণ্ডলীৰ হৰ্ষ হলহেঁতেন। কিন্তু সেইবোৰ কালৰ গৰ্ভত লীন। কেৱল মাথোন তুই পংক্তি মোৰ মনত আছে। (খ) সেই সময়ত নগাৱঁত দীনবন্ধু তৰ্কালঙ্কাৰ আছিল। বোধ কৰোঁ তেৱেঁ সমস্যা-পূৰণ-বিষয়ত মধ্যস্থ হৈছিল।

যি হওক পণ্ডিতা ৰমাবাই নগাৱঁৰ পৰা যাবলৈ খোজাত, স্থানীয় ভদ্ৰলোকসকলে বৰঙনি আদায় কৰি প্ৰায় তিনি শ মান টকা দিছিল। তাৰ পাচত ৰমাবাই নগাৱঁৰ পৰা তেজপুৰলৈ গৈ শ্ৰীহট্টলৈ গৈছিল। ৰমাবাইৰ ডাঙৰ ভায়েক শ্ৰীনিবাস শাস্ত্ৰীই নগাৱঁত হিন্দী ভাষাৰে এটি বক্তৃতা দিছিল; আৰু হাইস্কুলত ৰমাবাইৰে সৈতে দেৱে সমস্যা-পূৰণত প্ৰবৃত্ত হৈছিল।

পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঙৰীয়াৰ পৰা শুনিছিলোঁ যে,—“যি সময়ত দেউ নগাওঁ-হাইস্কুলৰ পণ্ডিত আছিল, সেই সময়ত ৰায় বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম বৰুৱা জিলাৰ ছোট চাহাব

* (ক) অসম মাতৃৰ সুযোগ্য সন্তান ৺আনন্দ ৰাম ঢেঁকীয়াল ফুকনৰ কন্যা পদ্মাৱতীৰ পৰা শুনা কথা,—

“নগাৱঁৰ জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৺পদ্মহাঁস গোস্বামী আৰু ৰায় বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম বৰুৱা প্ৰভৃতি ভদ্ৰলোকে গুৱাহাটীৰ পৰা ৰমাবাইক নগাৱঁলৈ নিয়াইছিল। ৺পদ্মহাঁস গোস্বামীই ৰমাবাইক আগবঢ়াই নিবলৈ ৰহালৈ আহিছিল।

ৰমাবায়ে নগাৱঁত পোন্ধৰ দিনমান থাকি ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিছিল। তেওঁ এদিন স্থকীয়াকৈ ৰমাবাইক নিমন্ত্ৰণ কৰিলত, ৰমাবায়ে তেওঁৰ বাহ্‌লৈ গৈ ভালেমান ভদ্ৰমহিলাৰ সম্মুখত মুখে মুখে “ধ্ৰুব চৰিত্ৰ” ব্যাখ্যা কৰিছিল; আৰু স্ত্ৰীধৰ্ম্ম কি, তাকো ভালকৈ কৈছিল। এদিন ৰায় বাহাদুৰ ৺গুণাভিৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়ায়ো ৰমাবাইক নিমন্ত্ৰণ কৰি ভাগৱত পাঠ কৰাইছিল। ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱে কোচবিহাৰত “কৱিৰত্ন” উপাধি লাভ কৰাৰ কথাটো এদিন ৺পদ্মহাঁস গোস্বামী মহাশয়ে পদ্মাৱতী দেৱীৰ আগত কৈছিল।”

* (খ) (১) “গগনে শিৱাৰবঃ।”
(২) “পিপীলিকা নৃত্যতি বহ্নিকুণ্ডে।”

আছিল। বৰুৱা ডাঙৰীয়া অতি অমায়িক আৰু আমোদপ্ৰিয় লোক আছিল। গধূলি তেখেতৰ চ'ৰাঘৰত প্ৰায়ে কেইজনমান ভদ্ৰলোকৰ এখন নিগাজী মেল বহিছিল। সেই মেলখনৰ মেলুৱাই আছিল ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য, জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৺ৰঘুদেৱ গোস্বামী, বৰপেটাৰ ৺পীতৰাম উকিল প্ৰভৃতি।

এদিন বৰুৱা ডাঙৰীয়াই দেউক কলে যে,—দেউ! ৰঘুদেৱ গোস্বামী আহিবলৈ ধৰিছে, আপুনি মই কোৱা মতে এটি শ্লোক ৰচনা কৰি দিয়ক যে, "হে গোস্বামী মহাশয়! আপুনি ইয়ালৈ নাহিব, আপোনাক অহা দেখিলে মোৰ বৃষভটো পলাই পত্ৰং দিব!" ইয়াকে শুনি প্ৰত্যুৎপন্নমতি কৱিৰত্নদেৱে ততালিকে অনুষ্টুপ্ ছন্দেৰে এটি ব্যঙ্গ্য শ্লোক ৰচি বৰুৱা ডাঙৰীয়াক দিলত, বৰুৱা ডাঙৰীয়াই ধেমালিৰ ছলেৰে সেই শ্লোকটো পঢ়ি, আগন্তুক ৺ৰঘুদেৱ গোস্বামীক শুনোৱাত, হাঁহিৰ খলকনিত তাত থকা ভদ্ৰলোক কেইজনৰ পেটৰ নাড়ী বোৰ ছিগিবলগীয়া হৈছিল।

ইংৰাজী ১৯০৫ খৃষ্টাব্দত, গুৱাহাটীৰ ৺কৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়া ৰাজকাৰ্য্যোপলক্ষে নগাঁৱত আছিল। তাৰ পাচত দেৱে এবাৰ নগাঁৱলৈ * যাওঁতে বাটতে জ্বৰ হোৱাৰ বাবে ৺চন্দ্ৰহাঁস গোস্বামীৰ ঘৰত আছিল।

* দেৱে নগাঁৱৰ ভেৰ্‌ভেৰীৰ "হৰিমিশ্ৰ সত্ৰ"ৰ নামঘৰত থাকি, গোঁসাই সকলৰ ল'ৰাবিলাকক কেবাগাহমান পঢ়াইছিল। তাৰ পাচত তাত সুবিধা নোহোৱাৰ কাৰণে কলিয়াবৰলৈ গৈছিল।

এদিন উক্ত চৌধাৰী ডাঙৰীয়া ৺চন্দ্ৰহাঁস গোস্বামীৰ ঘৰলৈ যোৱাত, দেউক জ্বৰ-পীড়িত দেখি, তেখেতৰ নিজৰ ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰে বাহ্‌লৈ আনি চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই কৱিৰাজী ঔষধ খাবলৈ দিলে; তাৰ পাচত লাহে লাহে দেৱে আৰোগ্য লাভ কৰিলে।

দেউৰ গা ভাল হোৱাৰ কিছুমান দিনৰ পাচত, এদিন নগাঁৱৰ ৺বিমলাকান্ত নাজীৰ ডাঙৰীয়াই দেউক ভাগৱত-পাঠ কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলত বহু ভদ্ৰলোক শ্ৰোতা হৈছিল। দেৱে অতি সুৰলাকৈ ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি, প্ৰশ্ন কৰোঁতা বিলাকৰ সংশয় ছেদ কৰিছিল। পাঠ কৰাৰ বাবে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীৰ পৰা দেৱে প্ৰায় পঞ্চাশ টকা মান পাইছিল।

তাৰ পিচ দিনা ৺কৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই দেউক কলে যে, "দেউ! আপুনি যোৱা কালি ভাগৱতৰ যি বিলাক ব্যাখ্যা কৰিলে, সেই বিলাকৰ সাৰ সঙ্কলন কৰি, আমি বুজিবলৈ পৰাকৈ কেইটিমান শ্লোক ৰচনা কৰি নিদিয়ে কিয়?" সেই কথা শুনি দেৱে প্ৰায় এঘণ্টাৰ ভিতৰত উক্ত চৌধাৰী ডাঙৰীয়াক কেইটি-মান শ্লোক ৰচনা কৰি দিছিল। শ্লোক কেইটা পোৱা নগল।

তাতো সুবিধা কৰিবলৈ নোৱাৰি আকৌ নগাঁও চহৰলৈ উলটি আহে। জখলাবন্ধা সত্ৰৰ অধিকাৰ ৺জগৎ চন্দ্ৰ গোস্বামীই "হৰিমিশ্ৰ সত্ৰত" দেউৰ ওচৰত পঢ়িছিল। তেওঁ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰিয় আৰু প্ৰধান ছাত্ৰ আছিল। তাৰ পাচত দেৱে নগাঁৱৰ ৰাজহুৱা ৺দুৰ্গাপূজা-মণ্ডপত টোল পাতিছিল।

৬। আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰত অধ্যাপনা ।

৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন দেৱে নগাৱঁৰ গভৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুলৰ হেড্-পণ্ডিতৰ কামটো এৰি দিয়াৰ কিছুমান দিনৰ পিচত, ভূতপূৰ্ব্ব স্বধৰ্ম্মনিষ্ঠ আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ পণ্ডিত ৺দত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱৰ প্ৰতিভা আৰু কৱিত্বাদিৰ সুখ্যাতি শুনি আউনীআটীসত্ৰলৈ নিয়াই, এখন সংস্কৃত-বিদ্যালয় স্থাপন কৰি তেওঁক অধ্যাপক নিযুক্ত কৰিছিল। উক্ত সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী মহাশয়ে কিছুমান দেৱতাৰ স্তৱ, ৰাসলীলা, বৃত্ৰাসুৰবধ আদি ৰচনা কৰিছিল। তেখেতে "আসাম-বিলাসিনী" নামেৰে এখন সাদিনীয়া বাতৰি-কাকতো উলিয়াইছিল।

সেই "আসাম-বিলাসিনী" কাকতৰ মোহৰত থকা সুললিত শ্লোক ছুটা পূজ্যপাদ কৱিৰত্নদেৱৰ ভাব-ফুলনিত প্ৰস্ফুটিত হোৱা কেতেকী-কুসুম। সেই শ্লোক ছুটাৰ প্ৰতিধ্বনিয়ে বোধ-কৰোঁ আজিলৈকে "আসাম-বিলাসিনী"ৰ পাঠকমণ্ডলীৰ কৰ্ণ-কুহৰত মূৰ্চ্ছনা দি আছে। আজি "আসাম-বিলাসিনী" নাই। নাই আমাৰ অসমৰ সংস্কৃত-সাহিত্যাকাশৰ সমুজ্জ্বল নক্ষত্ৰ যুগল। কিন্তু আছে তেওঁলোকৰ যুগমীয়া কীৰ্ত্তি। সেই ছুজন অমৰাত্মাৰ কীৰ্ত্তিই অসমত আকৌ তেনেকুৱা

নানা-সদ্-গুণান্বিত সজ্জনৰ জন্ম দিব নোৱাৰিব নে? ধন্য ধন্য অসম-মাতৃ! আপুনি ধৰ্ম্মধ্বংসী এই কলিকালতো সময়ে সময়ে ছুই চাৰিজন সুসন্তান জন্ম দি, দেশ-মাতৃকাৰ অকৃত্ৰিম চেনেহৰ চিনাকিৰে গৌৰৱমণ্ডিতা হৈছে।

আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীৰ সংস্থাপিত সংস্কৃত-বিদ্যালয়ত কেবাজনো ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হৈছিল। সেই সময়ত ৺কমলদেৱ গোস্বামীও দেউৰ ছাত্ৰ আছিল। দেৱে যথানিয়মত টোলত ছাত্ৰ পঢ়াই থকাত, এদিনাখন ৺দত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে দেউক কলে যে,—"মহাকৱি কালিদাসৰ শ্ৰুতবোধ ছন্দোগ্ৰন্থৰ দৰে এটা শ্লোকতে ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দি, এখন ছন্দোগ্ৰন্থ ৰচিবলৈ নোৱাৰিব নে?" তেখেতৰ অনুপ্ৰেৰণা-মূলক তেনেকুৱা কথা শুনি, দেৱে অলপ সময় চিন্তা কৰি গম্ভীৰ-ভাৱে উত্তৰ দিলে যে,—ভগৱন্তৰ দয়াদৃষ্টি হলে ৰচনা কৰাটো বোধ কৰোঁ টান নহব। তাৰ পিচৰ পৰাই দেৱে অতিশয় মানসিক-পৰিশ্ৰমেৰে শ্ৰুতবোধৰ ধৰণে "বৃত্তমঞ্জৰী" নামেৰে এখন সংস্কৃত-ছন্দোগ্ৰন্থ ৰচনা কৰি ১৮৮২ খৃষ্টাব্দত, কলিকতাৰ "সংস্কৃত-যন্ত্ৰত" ছপাইছিল। পুথিখনত আঠোটা স্তৱক আছিল। দেউৰ সংস্কৃত-সাহিত্য-ৰচনা বিষয়ত প্ৰয়োজক কৰ্ত্তা আছিল মাননীয় ৺দত্তদেৱ গোস্বামী।

জগতত সময়ে-সময়ে ৺দত্তদেৱ গোস্বামীৰ নিচিনা বিদ্যানুৰাগী, গুণগ্ৰাহী, উদগণি দিওঁতা, পৃষ্ঠপোষক, সাধুপুৰুষৰ জন্ম হৈ থাকে বুলিয়েই, সাহিত্য-সেৱক-সজ্জ্ব সাহিত্যৰূপ মৌ-চাকৰ

মৌ পান কৰি আত্মানন্দ উপভোগ কৰে। কিন্তু অৰ্থগৃধ্নু, স্বাৰ্থান্ধলোকবিলাকে সাহিত্য-সুধাৰ সোৱাদ, বিষয়-বিষ সেবি থকা নীচ-মনেৰে কেতিয়াও উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। সদায় খাৰ খাই থকা জিভাই ঘিঁউৰ সোৱাদ কেনেকৈ বুজিব ?

উক্ত সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীৰ উদগণি নেথাকিলে "বৃত্তমঞ্জৰী"ৰ নিচিনা এখন উৎকৃষ্ট ছন্দোগ্ৰন্থৰ জন্ম নহল হেঁতেন।

পণ্ডিতা ৰমাবাই গুৱাহাটীত থকাসময়ত, তদানীন্তন গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলৰ প্ৰধান-শিক্ষক বিপিনবিহাৰী সৰকাৰে গুপ্তভাবে ৰমাবাইৰ বাহলৈ সময়ে-সময়ে যাবলৈ ধৰিলত, উভয়ৰে প্ৰণয়ৰ সূচনা হল। কিছুদিনৰ পিচত সেই অবৈধ প্ৰেমৰ পৰিণামত, দুয়োৰে মিলনত এজনী ছোৱালীৰ উদ্ভৱ হৈছিল বুলি কেইজনমান ভদ্ৰলোকৰ পৰা শুনিছোঁ।

যৌৱন-কালত ভাগৱত-ৰসামৃত পান কৰা ভক্তিমতী বিদুষী ৰমাবাইৰ তেনেকুৱা সাতপুৰুষক নৰকলৈ নিয়া, দুৰপনেয় কলঙ্কৰ বাতৰিটো ঘুনুক্‌ঘানাক্‌কৈ দত্তদেৱ-গোস্বামীৰ কাণত পৰিলত, এদিন তেখেতে কৱিবত্ন-দেৱক পৰিহাসৰ ছলেৰে কলে যে,—দেউ! আপোনাৰ বাইদেউ পণ্ডিতা-ৰমাবাইৰ ৰহস্যকাহিনী শুনিছে নে? ৰমাবায়ে বোলে সাতামপুৰুষীয়া এটি কীৰ্ত্তি ৰাখিলে। গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক বিপিনবিহাৰী সৰকাৰৰ ঔৰসত, ৰমাবায়ে বোলে এটি কন্যাৰত্ন জন্ম দিছে? "বলবান্ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰামঃ বিদ্বাংসমপি কৰ্ষতি।"

অৰ্থাৎ,—বলশালী ইন্দ্ৰিয় সমূহে বিদ্বানকো আকৰ্ষণ কৰে। যি হওক আপুনি ৰমাবাইৰ ৰহস্যকাহিনী বৰ্ণনা কৰি দুটিমান শ্লোক ৰচনা কৰক, "আসাম বিলাসিনী"ত ছপোৱা হব।

দেৱে সেই কথা শুনি আচৰিত হৈ, ৰমাবাইৰ কাণ্ড বৰ্ণনা কৰি দুটি শ্লোক ৰচিছিল। সেই শ্লোক দুটি "আসাম বিলাসিনী" বাতৰি-কাকতত প্ৰকাশিত হৈছিল। শ্লোক দুটি অসম্পূৰ্ণভাবে পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ পৰা শুনাৰ কাৰণে ইয়াত উদ্ধৃত কৰা নহল।

উত্তৰ-গুৱাহাটীত স্থাপিত আউনীআটীয়-সত্ৰ-বাঁহৰত থকা ভূতপূৰ্ব্ব ৰাজমেধি জনে কৈছিল যে,—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য দেউ আউনীআটী-সত্ৰত দুবছৰমান আছিল। কিন্তু গুৱাহাটীৰ ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঙৰীয়াই কৈছিল যে,—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাটসত্ৰত কেবাবছৰো আছিল।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱৰ সাপিণ্ড্য-জ্ঞাতি ৺নাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ পৰা শুনিছিলোঁ যে,—"ৰমাবাইৰে সৈতে দেউৰ সংস্কৃত-সমস্যা-পূৰণ দিয়াদিয়িৰ বিষয়ে, অসমৰ চাৰিওফালে প্ৰচাৰিত হোৱাত, আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ ৺দত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে দেউৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৱিত্ব-শক্তিৰ কথা শুনি, নগাওঁৰ পৰা আউনীআটীলৈ নিয়াই, তাত সেই সময়ৰ ডেকাজনা অধিকাৰ ৺কমলদেৱ গোস্বামীৰ অধ্যাপক নিযুক্ত কৰি দিছিল। তেওঁ সময়ে-সময়ে গোঁসাই, ভকত আৰু ৰাইজৰ আগত ভাগৱতো ব্যাখ্যা কৰিছিল।

এদিন দেৱে সত্ৰত ভাগৱত-ব্যাখ্যা কৰি থকাত, এটা শ্লোকৰ অৰ্থ ভালমতে বুজিবলৈ নোৱাৰি, বৰ দুখ-মনেৰে ভাবি ভাবি ৰাতি শুইছিল। তাৰ পিচত নিদ্ৰাদেৱীয়ে তেওঁক আশ্ৰয় কৰিলত, তেওঁ এটি সমাজিক দেখা পালে যে,—"এজন ব্ৰহ্মচাৰী আহি দেউৰ কপালত টিকিলি মাৰি কলে, তুমি নুবুজা শ্লোকটোৰ অৰ্থ এনেকুৱা"। সপোনটো দেখি তেওঁ সাৰ পালে। সেই ঘটনাটোৰ পিচদিনাৰ পৰা দেৱে দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱতপুৰাণখন বিশুদ্ধকৈ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ পৰা হল। এই ঘটনাটো বৰখলাৰ পণ্ডিত ৺ৰূপেশ্বৰ স্মৃতিৰত্ন মহাশয়ৰ পৰাও শুনিছোঁ। ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈয়ে আৰু কৈছিল যে,—"৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাটসত্ৰত সাত-আঠ বছৰমান আছিল। তাত দেৱে প্ৰথম বছৰত ছাত্ৰবিলাকৰ বাবে "লীলা মঞ্জৰী" নামেৰে "অসমীয়া কাণখোৱা" পুথিৰ সংস্কৃত-শ্লোকেৰে অনুবাদ কৰে। পুথিখন কুৰি-চৌবিশ পিঠীয়ামান হৈছিল। তেতিয়া দেৱে "আসাম-বিলাসিনী" বাতৰি কাকতৰ প্ৰুফ্‌ সংশোধনো কৰিছিল। তাৰ পিচত তেওঁ নিজৰ ঘৰ নচলাৰ কাৰণে, আউনীআটী সত্ৰৰ পৰা ঘৰলৈ আহি, জ্যেষ্ঠেতি অগ্ৰজ ৺জয়দেৱ আচাৰ্য্য আৰু তেওঁ বেলেগ হয়। বেলেগ হৈ ঘৰৰ বেমেজালি গুচাই, দুবছৰমানৰ পিচত আকৌ উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈ সংস্কৃত-টোল পাতি, ডেৰ-দুবছৰমান অধ্যাপনা কৰিছিল।

৭। ভৰলুমুখৰ ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত আৰু শুক্ৰেশ্বৰত অধ্যাপনা।

এদিন গুৱাহাটীৰ ভৰলুমুখৰ ৺কালীৰাম বৰুৱা স্কুল-ছাব্‌-ইনছ্‌পেক্টৰ ডাঙৰীয়াই উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱেৰে সৈতে তেখেতৰ কিছু সময় আলাপ হৈছিল। সেই সময়ৰ আগৰে পৰা দেউৰ লগত বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ পৰিচয় আছিল। সেই সময়ত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ সংস্কৃত-টোলখন ছাত্ৰৰ অভাৱত মৃতকল্প হৈছিল। কথাপ্ৰসঙ্গত বৰুৱা ডাঙৰীয়াই দেউক উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ পৰা তেখেতৰ টোললৈ আনিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলত, দেৱে সেই কথাত মান্তি হৈ কিছুদিনৰ পাচত ভৰলুমুখলৈ আহি ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলৰ প্ৰধান-পণ্ডিত হৈছিল; আৰু পুৰণি আউনীআটীয় সত্ৰ-বাঁহৰত প্ৰায় ছমাহমান থাকি, তাৰ পৰা যাতায়াত কৰি অধ্যাপনা কৰিছিল।

সেই বাঁহৰত দেউৰ জ্বৰ হোৱাৰ কাৰণে ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ হাউলিতে থকাৰ দিহা কৰিলে। দেউ ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোললৈ যোৱাৰ আগেয়ে সৰুনদ্দী-গাৱঁৰ ৺হৰকান্ত উপাধ্যায় টোলৰ অধ্যাপক আছিল। পোনপ্ৰথমে এই পণ্ডিতজনৰ ছ-সাত-টকামান মাসিক বেতন আছিল। কিছু-

মান দিনৰ পাচত গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী-বোৰ্ডৰ পৰা মাহে তিনি-চাৰি-টকামানকৈ মাসিক সাহায্য পাইছিল।

গুৱাহাটীৰ ৺কালীচৰণ সেন উকিল, ৺সত্যনাথ বৰা উকিল; আৰু ৺কালীৰাম বৰুৱা প্ৰভৃতিয়ে ববঙ্গনি তুলি উক্ত পণ্ডিতজনক মাহে ছ-সাত টকা দিছিল। ৺হৰকান্ত উপাধ্যায় বৰ সচ্চৰিত্ৰ আৰু সাধুপুৰুষ আছিল। তেওঁ ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত থকা সময়ত, শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত এখন ধৰ্ম্মসভা স্থাপিত হৈছিল; আৰু সেই ধৰ্ম্মসভাত প্ৰতি ৰবিবাৰে ৺হৰকান্ত উপাধ্যায়ে ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিছিল। তাৰ পাচত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলৰ প্ৰধান-পণ্ডিত নিয়োজিত হোৱাত, কিছুমান দিনৰ পাচত ৺হৰকান্ত উপাধ্যায় নিজৰ ঘৰলৈ গুচি গ'ল।

দেৱে ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত অধ্যাপনা কৰাৰ বাবে প্ৰথমতে মাহে পোন্ধৰ টকাকৈ পাইছিল। সেইসময়ত ৺কালীৰাম বৰুৱাই "আসাম" নামে এখন সাদিনীয়া বাতৰি কাকত উলিয়াইছিল। সেই কাকতখনৰ প্ৰুফ্ সংশোধন কৰাৰ বাবে দেৱে মাহে ওপৰঞ্চি দহটকাকৈ পাইছিল। কাকতখনৰ অবৈতনিক সম্পাদক আছিল ৺মাণিক চন্দ্ৰ বৰুৱা। শেহত মাহে মুঠতে ত্ৰিশ টকাকৈ পাইছিল। টোলখনত কেবাজনো ছাত্ৰ আছিল। তাৰ ভিতৰত শ্ৰীযুত কামাখ্যাৰাম বৰুৱাই পৰিশ্ৰম কৰি পঢ়ি অসমৰ প্ৰথম টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল।

শ্ৰীযুত কামাখ্যা ৰাম বৰুৱা উকিল মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ যে,—"৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ এজন অতিশয় চিন্তাশীল পণ্ডিত আছিল। তেওঁ সদায় ৰাতিপুৱা উঠি প্ৰায় পোন্ধৰ মিনিটমান সময় দাঁতত অকণমানো মলি নথকাকৈ দন্তধাৱন কৰিছিল। তেনেকুৱাকৈ দন্তধাৱন কৰাৰ বাবেই বোধকৰোঁ বুঢ়াবয়সলৈকে তেওঁৰ এটিও দাঁত সৰা নাছিল। পুতেক ৺তাৰানাথক তেতিয়া ববকৈ মৰম কৰিছিল। আকৌ যেতিয়া ৺তাৰানাথে উদ্‌ভণ্ডালি কৰে, তেতিয়া পুতেকক নিৰ্দ্দয়ভাবে কোবাইছিল।"

আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে,—৺হৰকান্ত উপাধ্যায় ৺কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত থকা সময়ত, শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত এখন ধৰ্ম্মসভা সংস্থাপিত হৈছিল। তেওঁ বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ টোলৰ পৰা গুচি যোৱাৰ পাচত, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে প্ৰতি-দেওবাৰে আবেলি শুক্ৰেশ্বৰলৈ গৈ শ্ৰোতৃবৰ্গৰ মনোৰঞ্জন কৰি ভাগৱত-ব্যাখ্যাও কৰিছিল। দেউ ৺কালীৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ সংস্কৃত-টোলত চাৰিবছৰমান আছিল। পৰিশেষত বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰে সৈতে কোনো কাৰণবশতঃ দেউৰ লাহে লাহে মতভেদ হব ধৰিলে। সেই সময়ত গুৱাহাটীৰ ভূতপূৰ্ব্ব চৰকাৰী উকিল ৺দীননাথ সেন; আৰু তাৰ পাচত ভূতপূৰ্ব্ব চৰকাৰী উকিল ৰায় বাহাদুৰ ৺কালীচৰণ সেন মহাশয়ে চেষ্টা কৰি, গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী বোৰ্ডৰ পৰা শুক্ৰেশ্বৰত এখন সংস্কৃত-টোল সংস্থাপন কৰাইছিল। টোলখনৰ

সম্পাদক আছিল ৺দীননাথ সেন। মাহে ত্ৰিশ টকা বেতনত ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱক টোলৰ অধ্যাপক নিযুক্ত কৰিছিল। ইয়াৰ আগেয়ে ৺কালীৰাম বৰুৱাৰে সৈতে দেউৰ মনোমালিন্য ঘটিছিল। শুক্ৰেশ্বৰৰ টোলৰ কামটি পাই বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ টোলৰ পৰা তালৈ গল। পোন-প্ৰথমে টোলত দহ-বাৰজন মান ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হৈছিল। পাঠ্যবিষয় আছিল,— ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, আৰু অমৰকোশ ইত্যাদি।

শুক্ৰেশ্বৰৰ ধৰ্ম্মসভাখনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আছিল,— গুৱাহাটীৰ ভূতপূৰ্ব্ব দেৱানী চিৰস্তাদাৰ ৺ললিত মোহন বাগ্‌চি, মুনচেফ্‌ ৺শিৱপ্ৰসাদ চক্ৰৱৰ্ত্তী আৰু ৺কালীচৰণ সেন উকিল। এই তিনিজন ভদ্ৰলোক, ধৰ্ম্মসভাখন জীয়াই থকালৈকে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীৰ অগ্ৰগণ্য আছিল। শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত প্ৰতি-ৰবিবাৰে আবেলি দেৱে যথাক্ৰমে সম্পূৰ্ণ দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱত-মহাপুৰাণখন অতি বিতোপনকৈ ব্যাখ্যা কৰি, শ্ৰোতৃবৃন্দৰ হৃদয়-মন্দিৰটো ভক্তি আৰু প্ৰেমৰসেৰে আপ্লুত কৰিছিল। শুক্ৰেশ্বৰত থকা কালছোৱাত, তেওঁ আউনীআটী-সত্ৰত ৰচনা কৰা ছন্দোগ্ৰন্থ বৃত্তমঞ্জৰীখনৰ পৰিৱৰ্ত্তন আৰু পৰিৱৰ্দ্ধন কৰিছিল।

এদিন ৰাতি এটি ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ ভাবোঁতে-ভাবোঁতে তেওঁৰ চকুত টোপনি নাইকিয়া হ'ল। ছাত্ৰবৰ্গ টোপনিত নিমাত-নিতাল। ফট্‌ফটীয়া জোন, নিশা প্ৰায় অৱসান। এনেতে দেৱে হঠাৎ ছন্দঃ-সমাধিৰ পৰা ধহমহকৈ

গাত্ৰোত্থান কৰি বাহিৰলৈ আহি দেখে যে,—তেতিয়াও অস্তাচলোন্মুখ শশধৰে ধৰণীৰ ওপৰত স্নিগ্ধ কিৰণ বিতৰণ কৰি আছে। দেৱে ভাৱ-মগ্ন হৈ ছাত্ৰবিলাকক মাতিলে,— বাপাহঁত উঠা-উঠা ৰাতি পুৱাইছে, ছন্দোটিৰ নাম আৰু লক্ষণ থিৰ কৰিলোঁ। বৃত্তমঞ্জৰীখন ৰচনা কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ এইভাবে বহুত বিনিদ্ৰ-ৰজনী অতিবাহিত হৈছিল।*

পোনপ্ৰথমে টোলত ভৰ্ত্তি হৈছিল,—আগদলাৰ মহীনাথ শৰ্ম্মা, সোণেইশৰৰ ৰত্নেশ্বৰ শৰ্ম্মা, উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামী, ৺কামাখ্যাধামৰ শিৱকৃষ্ণ শৰ্ম্মা আৰু বিষ্ণুকান্ত শৰ্ম্মা প্ৰভৃতি। আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে,—দেৱে নগাৱঁত থকাত সপোনত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ দেখিছিল। শুক্ৰেশ্বৰত তেওঁ পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ এটি সুযোগ পালে। তাৰ কাৰণ উজানবজাৰৰ ৺গৰ্গৰাম চৌধাৰীৰ ঘৰত বালমুকুন্দ ঝা নামেৰে এজন পাণিনিবেত্তা মৈথিল

মন্তব্য—* একাগ্ৰতা নেথাকিলে কোনো কাৰ্য্যতে সিদ্ধিলাভ কৰিব নোৱাৰি। একাগ্ৰতা থকাৰ বাবেই সূৰ্য্যবংশীয় ৰজা ভগীৰথে কঠোৰ সাধনা কৰি, স্বৰ্গৰ পৰা পতিতপাৱনী, পুণ্যসলিলা গঙ্গাদেৱীক পৃথিবীলৈ আনি, কপিলমুনিৰ কোপানলত ভস্মীভূত হোৱা সগৰ-বংশক উদ্ধাৰ কৰিছিল; আৰু অদ্বিতীয় ধনুৰ্দ্ধৰ, মহাবীৰ সব্যসাঁচীয়ে দ্ৰুপদ ৰজাৰ মৎস্যচক্ৰ ভেদি দ্ৰৌপদীক লাভ কৰিছিল।

পণ্ডিত প্ৰায় তিনিবছৰমান আছিল। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ সৈতে এটি শুভক্ষণত তেওঁৰ আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। উক্ত পণ্ডিতজনক দেৱে পাণিনি-ব্যাকৰণাভিজ্ঞ বুলি জানি তেওঁৰ ওচৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ চৰ্চ্চা কৰিবলৈ ধৰিলে।

নগাওঁত সমাজিক দেখাৰ পাচৰ পৰাই পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰতি দেউৰ প্ৰবল ধাউতি আৰু বিশেষ শ্ৰদ্ধা ওপজিছিল। মৈথিল-পণ্ডিতজনক পাই দেউৰ পাণিনীয়-ব্যাকৰণত স্পৃহা আৰু চেষ্টা আগতকৈ দুগুণ বাঢ়িল। কেতিয়াবা দেৱে মৈথিল-পণ্ডিতজনৰ বাহ্‌লৈ যায়; আৰু কোনোসময়ত মৈথিল-পণ্ডিতজনো শুক্ৰেশ্বৰলৈ আহে। এই সুযোগতে দেৱে অধ্যৱসায়েৰে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ আয়ত্ত কৰিবলৈ ধৰিলে। পাণিনীয়-ব্যাকৰণখন, সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট ব্যাকৰণ বুলি দেউৰ দৃঢ়-বিশ্বাস হৈছিল। তাৰ প্ৰধান কাৰণ ৰঘুবংশাদি কাব্যৰ মল্লীনাথৰ টীকাত পাণিনীয় সূত্ৰ আছে; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণ নেজানিলে বেদ-বেদাঙ্গাদিৰ ব্যাখ্যা বুজাও টান। দেৱে নিজে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ চৰ্চ্চা কৰাৰ লগে লগে দুই-চাৰিজন ছাত্ৰকো পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ শিকাব ধৰিলে।

গুৱাহাটীৰ ৺কালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ে যেতিয়া ওকালতি আৰম্ভ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ দেউৰ ওচৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ পঢ়িবলৈ ইচ্ছা কৰিলত, দেৱে আবেলি চাৰি বজাৰ পাচত ৺কালীচৰণ সেন মহাশয়ৰ ঘৰলৈ গৈ, তেওঁক এবছৰ লঘু-কৌমুদী-ব্যাকৰণ আৰু ভট্টিকাব্য পঢ়াইছিল।

সেই সময়ত দেউৰ ছাত্ৰ আগদলাৰ ৺মহীনাথ শৰ্ম্মাই ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ আদ্য পৰীক্ষা দিছিল।

ইংৰাজী ১৯০০ খৃষ্টাব্দত উনৈশ বছৰ বয়সত, উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীয়ে গুৱাহাটীৰ বাণেশ্বৰ-দেৱালয়ত থাকি, দেউৰ ওচৰত সংস্কৃত পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া দেউৰ বয়স প্ৰায় চল্লিশ। ইয়াৰ আগেয়ে দেউ উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকাত, উক্ত গোস্বামীয়ে দেউৰ ওচৰত বিদ্যাৰম্ভ কৰিছিল।

ইংৰাজী ১৯০১ খৃষ্টাব্দৰ মাৰ্চ্চ মাহত, ভাৰতবৰ্ষৰ বৰলাট্ লৰ্ড কৰ্জ্জন্ চাহাব্ গুৱাহাটীলৈ আহিলত, তেখেতক অভিনন্দিত কৰিবলৈ সৰ্ব্বসাধাৰণৰ এখন সভা হৈছিল। সেই সভাত ৰায় বাহাদুৰ জগন্নাথ বৰুৱা বি, এ; আৰু মাননীয় ৺মাণিক চন্দ্ৰ বৰুৱা ডাঙৰীয়াই ইংৰাজী অভিনন্দন পত্ৰখন, ৺সত্যনাথ বৰা বি-এল্, উকিল ডাঙৰীয়াই অসমীয়া অভিনন্দন পত্ৰখন; আৰু পূজ্যপাদ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিৰত্নদেৱে সংস্কৃত-অভিনন্দন পত্ৰখন নিজে ৰচনা কৰি সভাত পঢ়িছিল।

ইংৰাজী ১৯০২ খৃষ্টাব্দত শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীয়ে শুক্ৰেশ্বৰৰ টোলৰ পৰা ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ আদ্য পৰীক্ষাত; আৰু ১৯০৩ খৃষ্টাব্দত মধ্যপৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হৈ, আদ্য আৰু মধ্যপৰীক্ষাৰ একে লগে দুটা বৃত্তি পাই কাব্য পঢ়িছিল। উক্ত গোস্বামীয়ে আদ্য-টোল পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ বাবে অধ্যাপক ৺ধীৰে-শ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে অসম চৰকাৰৰ পৰা মাহে ৮৲ আঠ টকাকৈ, আৰু মধ্য টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ বাবে মাহে ১২৲

বাৰ টকাকৈ এবছৰ ছুটা বৃত্তি পাইছিল। শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীয়ে মধ্য টোল-পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰাৰ কাৰণে ১০৲ দহ টকা বেচৰ গিণি সোণৰ এখন পদকো পাইছিল;

শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীই শুক্রেশ্বৰৰ টোলত পঢ়াসময়ত, দেউৰ দহ-বাৰজনমান ছাত্ৰ আছিল। তাৰ ভিতৰত দুই-তিনি জনমান গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলৰ ছাত্ৰ। এজন তেজপুৰৰ কলাবাৰীৰ শিশুৰাম- দাস; আৰু এজন পলাশবাৰী—অঞ্চলৰ আছিল। এই দুজনে শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰ আগেয়ে মধ্য-টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। দক্ষিণ-গাৱঁৰ যোগেশ্বৰ নামেৰে এজন ছাত্ৰে কাব্যৰ উপাধি-পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পঢ়িছিল।

দেউ শুক্রেশ্বৰত থকা সময়ত দ্বাৰবঙ্গৰ মহাৰাজ ৺ৰামেশ্বৰ সিংহ ৺কামাখ্যাদেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। এদিন দেৱে তেওঁৰ ছাত্ৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰে সৈতে ৰজাৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিবলৈ যোৱাত, ৰাজপণ্ডিত জীৱানন্দ ঝাৰে সৈতে দেৱৰ দেৱ-ভাষাত আলাপ হৈছিল। মৈথিল পণ্ডিত-জনে "বসিষ্যামি" পদৰ প্ৰয়োগ কৰিলত, দেৱে চেলু পাই পণ্ডিত-জনক কলে যে,—"বসিষ্যামি" পদটো অশুদ্ধ, "বৎস্যামি" পদ শুদ্ধ। কৰিৰত্নদেৱে ভুল ধৰিলত ৰাজ-পণ্ডিত-জনে ভুল স্বীকাৰ নকৰি, নিজৰ গৌৰৱ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে দেউৰে সৈতে তৰ্কজাল বিস্তাৰ কৰি কলে যে,—"বৈদিক প্ৰয়োগত বসিষ্যামি পদ হব পাৰে।" কিছু সময় তৰ্কাতৰ্কিৰ শেহত আচাৰ্য্যদেৱ

তৰ্ক যুদ্ধত জয়ী হল। জীৱানন্দ ঝাৰ লগত এজন বৈদিক-পণ্ডিতো আছিল। দেউৰ বিজয়-বাৰ্ত্তা মহাৰাজৰ কাণত পৰিলত, মহাৰাজে দেউক এজন শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিত বুলি জানিলে। তাৰ পাচৰ পৰাই মহাৰাজ ৺কামাখ্যা-ধামলৈ আহিলত, দেৱে মহাৰাজৰ পৰা ৩০৲ টকাকৈ উপস্থিত বিদায় পাইছিল।

অসমৰ গৌৰৱৰবি ৺আনন্দৰাম বৰুৱা অস্তমিত হোৱাৰ পাচত, এদিন উজানবজাৰৰ ৺কৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াৰ কথামতে দেৱে শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰে সৈতে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈ, ৺আনন্দৰাম বৰুৱাৰ ভায়েক ৺আত্মাৰাম বৰুৱাৰ পৰা ঋগ্বেদ, পাতঞ্জল-মহাভাষ্য, আৰু প্ৰাকৃত-পিঙ্গল আদি ভালেমান মূল্যবান্ গ্ৰন্থ আনিছিল।

এবাৰ স্বামী বিবেকানন্দ গুৱাহাটীলৈ অহাত, চহৰবাসী ভদ্ৰলোকসকলে তেওঁক সম্বৰ্দ্ধনা কৰিবলৈ এখন সভা পাতিছিল। সেই সভাত পূজনীয় কৰিৰত্নদেৱো উপস্থিত আছিল। স্বামীজীয়ে সভাত বক্তৃতা দিবলৈ ধৰিলত, দেৱে থিয় হৈ স্বামীজীৰ সংস্কৃত-কথাত ভুল ধৰিলে। তাৰ পাচত কেইজনমান ভদ্ৰলোকে দেউক বহিবলৈ অনুৰোধ কৰিলত, স্বামীজীয়েও ভুল স্বীকাৰ কৰি ক'লে যে,—"তেওঁৰ সংস্কৃতেৰে কথা কোৱা অভ্যাস বেছি নাই।"

অসম চৰকাৰৰ শিক্ষাবিভাগৰ ভূতপূৰ্ব্ব ডিৰেক্টৰ বুথ-চাহাবে এবাৰ প্ৰতিপৎ তিথিত শুক্রেশ্বৰৰ টোল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, সিদিনা অনধ্যায় দেখি দেউৰ ওপৰত

অসন্তুষ্ট হৈছিল। তেখেতৰ উগ্ৰমূৰ্ত্তি দেখি স্বধৰ্ম্মনিষ্ঠ আৰু নিৰ্ভীক আচাৰ্য্যদেৱে ক'লে যে,—"মাননীয় মহাশয়! ৰবিবাৰে আপোনালোকৰ যেনেকুৱা পঢ়াশালি বন্ধ থাকে, আমাৰো প্ৰতিপৎ তিথিত তেনেকুৱা।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে হনুমন্তক স্বৰ্ণলঙ্কাপুৰীৰ অশোকবনৰ পৰা সীতাদেৱীৰ সংবাদ আনিবলৈ আদেশ দিলত, ভক্তপ্ৰৱৰ হনুমন্তে ততালিকে সংবাদ লৈ অহা দেখি, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে হনুমন্তক সুধিছিল যে,—"তেখেতৰ সহধৰ্ম্মিণী সীতা কেনেকুৱা আছে?" এই কথা শুনি হনুমন্তে উত্তৰ দিছিল যে,—"প্ৰতিপৎ পাঠশীলস্য বিদ্যেব তনুতাং গতা।" অৰ্থাৎ প্ৰতিপৎ তিথিত সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰা ছাত্ৰৰ বিদ্যা যেনেকুৱা হ্ৰাস হয়, সীতাদেৱীও তেনেকুৱা ক্ষীণাঙ্গী হৈ গৈছে।

বুথ চাহাব্ দেউৰ বিৰুদ্ধে চলিছিল বুলি, মহামহোপাধ্যায় ৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য এম্,এ, বিদ্যাবিনোদ মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ। শুক্ৰেশ্বৰৰ টোলখন চাৰি-পাঁচ বছৰমান থিতাপি লাগি আছিল। তাৰ পাচত ডিৰেক্টৰ বুথ চাহাবৰ অন্যায় ৰিপোৰ্টৰ কাৰণেই হওক, নাইবা গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী-বোৰ্ডৰ তৰফে সংস্কৃত-টোল চলোৱা অনুচিত বুলিয়েই হওক, টোলখন উমানন্দৰ দক্ষিণ-ফালে থকা কৰ্ম্মনাশাৰ সোঁতত পৰি অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱালে।

৮। কৱিৰত্ন-দেৱৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণ।

১৩০৮ চনত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন মহোদয়ে গুৱাহাটীৰ ৺কালীচৰণ সেন উকিল আৰু তেওঁৰ জ্ঞাতি ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰে সৈতে তীৰ্থ-ভ্ৰমণলৈ গৈছিল। গয়া, কাশী, প্ৰয়াগ, অযোধ্যা, মথুৰা, বৃন্দাৱন, হৰিদ্বাৰ, জগন্নাথ, বৈদ্যনাথ, আৰু কালীঘাট প্ৰভৃতি ভাৰতীয় প্ৰসিদ্ধ তীৰ্থস্থানবিলাক পৰিদৰ্শন কৰাত তেওঁলোকৰ প্ৰায় তিনিমাহমান সময় লাগিছিল। স্থাবৰ তীৰ্থবিলাক দৰ্শন কৰাৰ বাহিৰেও দেৱে পণ্ডিত-স্বৰূপ জঙ্গমতীৰ্থবো অন্বেষণ কৰাত ৰত আছিল। পণ্ডিতসকলৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে সৎসঙ্গ; আৰু তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰা। তীৰ্থ-দৰ্শন মুক্তিমাৰ্গৰ সোপান।

তীৰ্থযাত্ৰী তিনিজন অযোধ্যালৈ যোৱাৰ পাচত, দেৱে তাত শ্ৰেষ্ঠ শাস্ত্ৰজ্ঞ-পণ্ডিত আছে নে নাই অনুসন্ধান লৈ, এদিন সৰযূ-নদীৰ কাষত থকা ডাঙৰ সংস্কৃত-টোল এখনত সহচৰ দুজনেৰে সৈতে উপস্থিত হৈছিল। তেতিয়া টোলত পণ্ডিত জন নাছিল। ছাত্ৰবিলাকে পাঠাভ্যাস কৰি আছিল। তাৰ পাচত দেৱে দুজনমান পণ্ডিত-কল্প ছাত্ৰক তেওঁলোকৰ শিক্ষাগুৰুৰ কথা সোধাত কলে যে,—"তেওঁলোকৰ উপাধ্যায়ে সৰযূত স্নান, সন্ধ্যা, তৰ্পণ আদি কৰিব ধৰিছে, পাঠশালালৈ অহাত বিলম্ হব।"

সেই কথা শুনি ৺কালীচৰণ সেন উকিল বাহ্‌লৈ গ'ল দেউ আৰু ৺নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে পণ্ডিত জনৰ অপেক্ষা কৰি থাকিল। প্ৰায় ছুটামানবজাত টোলৰ অধ্যাপক জন আহি পালে। তেওঁৰ বয়স প্ৰায় আশী বছৰমান হব। সাক্ষাৎ যেন এজন কলি-কালৰ ঋষি। পণ্ডিতজন তপস্বী, তেওঁ সদায় সৰযূৰ-পানীত নামি বহুত সময়লৈকে ইষ্টমন্ত্ৰ জপি থাকে। অতিথি ছুয়োজনে পণ্ডিত-প্ৰৱৰক অহা দেখি পৰম সন্তুষ্ট হল। তাৰ পাচত অযোধ্যাবাসী পণ্ডিতজনেৰে সৈতে কামৰূপীয় কৰিবত্ন-দেৱৰ শাস্ত্ৰালাপ হৈছিল।

পূজনীয় দেৱে তেওঁৰ বিৰচিত "বৃত্তমঞ্জৰী" নামৰ ছন্দো গ্ৰন্থখন লগত নিছিল। শাস্ত্ৰপ্ৰসঙ্গৰ মাজতে দেৱে ছন্দো গ্ৰন্থখন অযোধ্যাৰ পণ্ডিত-প্ৰৱৰক চাবলৈ দিলে। তেওঁ পুথিখন কিছু সময় স্থিৰ ভাবে পঢ়ি চাই কৈছিল যে,—"বৰ্ত্তমানে আমি গভীৰ ভাবে শাস্ত্ৰৰ আচল তত্ত্ব পৰ্য্যালোচনা নকৰি ওপৰে ওপৰে চকু ফুৰাই যাওঁ মাথোন। আপোনাৰ অসা ধাৰণ কৰিত্ব শক্তি। যি হেতু আপুনি কৰি-শিৰোমণি কালিদাসৰ শ্ৰুতবোধ ছন্দোগ্ৰন্থতো ত্ৰুটি উলিয়াইছে; আৰু গঙ্গাদাস সূৰি প্ৰণীত ছন্দোমঞ্জৰীতো ভুল ধৰিছে।

সেইবোৰ দোষ আমি ধৰিবলৈ পৰা নাছিলোঁ। কিন্তু আপুনি অশেষ পৰিশ্ৰম কৰি বৰ গভীৰভাবে ছন্দঃশাস্ত্ৰ সমালোচনা কৰিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ এচুকত থকা কামৰূপত যে মহাকৰি কালদাসৰো ভুল ধৰিবলৈ পৰা এজন অসামান্য

ছন্দঃশাস্ত্ৰ-ৰেত্তা পণ্ডিত আছে, এইটো আমাৰ অগোচৰ আছিল।

অযোধ্যাবাসী অশীতিপৰ প্ৰৱীণ পণ্ডিত-জনে কামৰূপীয় ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবত্ন-দেৱৰ প্ৰতিভা আৰু কৰিত্ব-শক্তিৰ বিশেষ পৰিচয় পাই, এখন উচ্চ-প্ৰশংসা পত্ৰ সংস্কৃত-ভাষাৰে লিখি দেৱক সসম্মানে প্ৰদান কৰি, এটি ডাঙৰ উপাধি দিব খুজিলে। কিন্তু দেৱে তেওঁৰ পৰা উপাধি গ্ৰহণ কৰিবলৈ মান্তি নহল। আজি কালি উপাধি লাভৰ উৎকট আশাই সংস্কৃত-বিদ্যাৰ্থী; আৰু সংস্কৃতত কৃতবিদ্যবিলাকক শাস্ত্ৰত বিশেষ ব্যুৎপত্তিলাভৰ পৰা বঞ্চিত কৰি ৰাখিছে। কৰিত্ব শক্তি আৰু জ্ঞান লাভ উপাধিৰ অধীন নহয়। কৰিসকলৰ শক্তি জন্মান্তৰীয়। অধ্যৱসায়ৰ দ্বাৰা কৰিত্বৰ বিকাশ হয়। কৰি জন্ম লাভ কৰে।*

যত্নৰ দ্বাৰা পাণ্ডিত্য লাভ কৰিব পৰা যায়, কিন্তু কৰিত্ব লাভ কৰিব নোৱাৰি। জগন্নাথ-ক্ষেত্ৰতো দেৱে নিজৰ প্ৰতিভা আৰু কৰিত্বাদি প্ৰকাশ কৰি কোনো এজন বিখ্যাত পণ্ডিতৰ পৰা বিশেষ প্ৰশংসা-ভাজন হৈছিল। প্ৰিয় সংস্কৃত-বিদ্যাৰ্থীসকল! তোমালোকে কেৱল উপাধি-লোলুপ হৈ কেতিয়াও শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন নকৰিবা। অৰ্থ জ্ঞান-পূৰ্ব্বক ব্যুৎপত্তি লাভৰ নিমিত্তে শাস্ত্ৰ পঢ়া উচিত। পল্লৱগ্ৰাহী পাণ্ডিত্যৰ

* "নৰত্বং দুৰ্ল্লভং লোকে বিদ্যা তত্ৰ সুদুৰ্ল্লভা।
কৰিত্বং দুৰ্ল্লভং তত্ৰ শক্তিস্তত্ৰ সুদুৰ্ল্লভা॥

দ্বাৰা ধন, মান আৰু যশস্যা লাভ নহয়, নিন্দাৰ পাত্ৰ হয় মাথোন ।

৯। ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত।

গুৱাহাটীৰ শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত স্থাপিত মিউনিছিপালিটীৰ সংস্কৃতটোলখনৰ জীৱন-বত্তি নুমাই যোৱাৰ পাচত ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে নিজৰ ঘৰলৈ গ'ল । তাৰ পাচত দেউ ঘৰতে থকা জানি ১৩১৪ চনৰ আঘোণ-মাহত, গুৱাহাটীৰ চৰকাৰী উকিল ৺কালীচৰণ সেন মহাশয়ে পৰম পূজনীয় ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিৰত্নদেৰক অনুবোধ কৰি, অধ্যাপনাৰ নিমিত্তে ৺কামাখ্যাধামত নতুনকৈ সংস্থাপিত সংস্কৃত-টোললৈ অনাইছিল। টোলখন চলাবলৈ বাইজে পাঁচজনীয়া এখন কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক কমিটি পাতি দিলে ।

সেই সময়ত জীৱনী-লেখকে গুৱাহাটীৰ কলেজিয়েট্ হাইস্কুলত পঢ়িছিল । এদিন আবেলি গ্ৰন্থকাৰে ৺কামাখ্যাধামৰ বাঘদুৱাৰলৈ যোৱাত দেখা পালে যে,—পশ্চিমমুৱা হৈ কিঞ্চিৎ কৃষ্ণবৰ্ণ, কৃশ, বগাধুতি পিন্ধা, গাত বগা চেলেঙৰ উত্তৰীয় থকা, শুভ্ৰ-যজ্ঞোপৱীতী, ললাটত সিত-চন্দনৰ ওখ তিলকধাৰী, মূৰত দীঘল কিছু পকা চুলি থকা, প্ৰতিভা-মণ্ডিত-মুখমণ্ডল, উন্নতগ্ৰীৱ, এজন সৌম্য-পুৰুষ মন্থৰ গতিৰে

আহি, বাঘ-দুৱাৰত থকা এটি শিলৰ ওপৰত উপবেশন কৰি জিৰণি ললে ।

নবাগত পুৰুষজনৰ পৰিচয় জানিবলৈ গ্ৰন্থকাৰৰ মনত খুদুৱনি লগাৰ পাচত জনা গ'ল যে, পুৰুষপ্ৰৱৰজন অসমমাতৃৰ মুখোজ্জ্বলকাৰী ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিৰত্নদেৱ । ৺কালীচৰণ সেন মহাশয়ৰ অনুবোধক্ৰমে ৺কামাখ্যাধামত নতুন সংস্থাপিত সংস্কৃত টোললৈ অধ্যাপনাৰ কাৰণে আহিছে । পোনপ্ৰথমে বৰজনা পৰ্ব্বতীয়-গোস্বামীৰ এটি বাহিৰা ঘৰত টোলৰ অধ্যাপনা কাৰ্য্য চলিছিল । পণ্ডিত দেউৰ থকাৰ বাবে আৰু এটি বেলেগ ঘৰ ঠিক কৰা হৈছিল । ১৩১৪ চনৰ ১৫ আঘোণত ভগৱতীৰ অভয় চৰণ যুগল ভাৰসা কৰি টোলৰ উদ্বোধন কৰা হৈছিল ! পোনপ্ৰথমে টোলত সাত-আঠজনমান ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হ'ল । টোলৰ পাঠ্য হ'ল ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, হিতোপদেশৰ মিত্ৰলাভ আৰু অমৰকোশ প্ৰভৃতি ।

প্ৰথমতে যদিও তেওঁ ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল, তথাপি তেওঁৰ বিশেষ ৰাপ্ আছিল পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰতি । ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ পৰিৱৰ্ত্তে কেনেকৈনো পাণিনীয়-ব্যাকৰণ চলাব, সেইটোৱে তেতিয়া তেওঁৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল ; আৰু সেইবিষয়ে অহো-পুৰুষাৰ্থও কৰিছিল । ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ সলনি পাণিনীয়-ব্যাকৰণ শিকোৱাৰ কথা শুনি প্ৰথমতে স্থানীয় ব্ৰাহ্মণ সকলৰ কিছুমানে ; আৰু ৺কালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ৰ বাজে

কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক কমিটিৰ সভ্য কেইজনেও ৰবকৈ আপত্তি কৰি দেউক কলে যে,—"দেউ! অসমত ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ প্ৰচলিত। গতিকে আপুনি এখন নতুন ব্যাকৰণ কিয় চলাবলৈ খুজিছে? আপোনাৰ দিন কেইটাত পঢ়ালেই বা কিন্তু আপোনাৰ অভাৱত কি গতি হব; আৰু কিছুমান নিন্দকে দেউৰ অগোচৰত কৰলৈ ধৰিলে যে,—"তেওঁ বোধ কৰোঁ ৰত্নমালা পঢ়াবলৈ নোৱাৰে, সেইবাবে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ চলাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। *

পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্ৰচলন কৰিবলৈ সমুৎসুক মাননীয় দেৰেও নীলাচলবাসী সৰহভাগ ব্ৰাহ্মণৰ আপত্তি; আৰু বিৰুদ্ধভাব দেখি, ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত আটাইবিলাক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ভিতৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ যে সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট ব্যাকৰণ সেই কথাযাৰ ছাত্ৰবৰ্গ আৰু নীলাচলৰ মুখাল্ ব্ৰাহ্মণসকলক কৰলৈ ধৰিলে। নতুনকৈ ভৰ্ত্তি হোৱা ছাত্ৰ কেইজনৰ ভিতৰত কেজনমানে লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ; আৰু কেজনমানে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ পঢ়িব ধৰিলে।

* "যথা স্ত্ৰীণাং তথা বাচাং সাধুত্বে দুৰ্জ্জনো জনঃ।"
"অতি দুৰ্জ্জন ইতি বক্তব্যম্" (উত্তৰৰামচৰিত নাটক)।
অৰ্থাৎ—"সুশিক্ষা নোপোৱা মানুহে তিৰোতাবিলাকৰ সতীত্ববিষয়ত যেনেকুৱা দোষ অনুসন্ধান কৰে, বাক্য আৰু প্ৰবন্ধাদিৰ বিশুদ্ধতা সম্বন্ধে তেনেকুৱা নিন্দাবাদ কৰি থাকে। কেৱল দুৰ্জ্জন বুলি কলেই পৰ্য্যাপ্ত নহয়; সেই বিষয়ে মানুহ অতি দুৰ্জ্জন হয়, এইটোহে কোৱা উচিত।"

পোনপ্ৰথমে শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ শৰ্ম্মাই পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণৰ বঙ্গদেশীয় আদ্য-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ল। তেতিয়া অসম-চৰকাৰৰ শিক্ষা-বিভাগৰ পৰা পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষা গৃহীত হোৱা নাছিল। পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰথমপৰীক্ষাত ছাত্ৰ উত্তীৰ্ণ হোৱা দেখি বিৰুদ্ধবাদীবিলাকৰ মুখৰ মাত ৰহিত হ'ল। *

বহুতে বুজি পালে যে, পাণিনীয়-ব্যাকৰণ বেয়া নহয়। দেউৰো উৎসাহ দুগুণ বাঢ়িল। কাৰণ পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষাত পোনপ্ৰথমে ছাত্ৰ পাছ হ'ল। দুই-তিনি বছৰমান পৰ্ব্বতীয়-গোস্বামীৰ ঘৰতে টোল চলি থকাৰ পাচত টোলৰ বাবে ছুটা টিনৰ ঘৰ সজোৱা হ'ল। দেৱে কিছুমান দিন অকলশৰীয়াকৈ নীলাচলত থাকি, প্ৰায় দুবছৰমান সপৰিবাৰে বাস কৰিছিল। তাৰ পাচত পঢ়াশালিৰ বাবে টিনৰ ঘৰ নিৰ্ম্মিত হোৱাত বেছি ভাগ সময় অকলশৰীয়াকৈ আছিল। সময়ে-সময়ে তেখেতৰ পুতেক ৺তাৰানাথ আহি থাকিছিল। দেৱে ৺কামাখ্যাধামত থকা কালছোৱাত, তেওঁৰ কনিষ্ঠা

*—"প্ৰাৰভ্যতে ন খলু বিঘ্নভয়েন নীচৈঃ।
প্ৰাৰভ্য বিঘ্নবিহতা বিৰমন্তি মধ্যাঃ॥
বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনৰপি প্ৰতিহন্যমানাঃ।
প্ৰাৰভ্য তূত্তমজনা ন পৰিত্যজন্তি॥২৭॥
(ভৰ্ত্তৃহৰিকৃত নীতিশতক)।

কন্যা ভাৰতীক (১) লঘুকৌমুদী আৰু অমৰকোশ শিকাইছিল। অমৰকোশৰ বহুশ্লোক কন্যাজনীৰ কণ্ঠস্থ আছিল। বিবাহ হোৱাৰ এবছৰমানৰ পাচত ভাৰতীই ভাৰতভূমি এৰি স্বৰ্গলৈ গ'ল। দ্বাৰবঙ্গৰ মহাৰাজ স্বৰ্গত ৺ৰামেশ্বৰ সিংহ ৺কামাখ্যাধামলৈ আহিলত, ৺ভাৰতীয়ে বিবাহ নোহোৱাৰ আগতে, ছুবাৰমান মহাৰাজৰ পৰা ১৫৲ পোন্ধৰ টকাকৈ পাৰিতোষিক পাইছিল।

দেউৰ মাসিক বেতন আছিল ২৫৲ পঁচিশ টকা ৺কালীচৰণ সেনে টোলৰ ঘৰ সজোৱাৰ বাবে দ্বাৰবঙ্গৰ মহাৰাজৰ পৰা ২০০৲ দুশ টকা পাইছিল। স্থানীয় ব্ৰাহ্মণ সকলে ঘৰেপতি টোলৰ বাবে মাসিক বৰঙনি দিছিল টোলৰ বাবে টিনৰ ঘৰ ছুটা সজোৱাত প্ৰায় ১২০০৲ বাৰশ মান টকা খৰচ হৈছিল। সময়ে-সময়ে তীৰ্থযাত্ৰীবিলাকৰ পৰাও টোলৰ সাহায্যৰ বাবে ধন পোৱা গৈছিল। প্ৰথমতে ভৰ্ত্তি হোৱা ছাত্ৰ কেইজনৰ ভিতৰত কোনোৱে ছমাহ

(১) ৺কামাখ্যাধামত থকা মৈথিল জ্যোতিষিক ৺ভৰত ঝাৰ পৰা শুনা কথা,—"এদিন তেওঁ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বাহলৈ যোৱাত, ৺ভাৰতীয়ে "অধ্যাত্ম-ৰামায়ণ" পঢ়ি আছিল। তাকে দেখি তেওঁ ভাৰতীক পৰীক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি, ভাৰতীয়ে পঢ়ি থকা পাতটি ওভোতাই আন-পাতত পঢ়িবলৈ দিয়াত, ভাৰতীয়ে এটিও ভুল নোহোৱাকৈ পঢ়িব ধৰিলে। ভাৰতীৰ আবৃত্তি দেখি তেওঁ আচৰিত হ'ল।

কোনোৱে এবছৰ, কোনোৱে ডেৰ্ বছৰ, কোনোৱে দুবছৰ-মান পঢ়ি টোল এৰিলে। তাৰ পাচত নতুন ঘৰত নতুন ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হল। সেই ছাত্ৰবিলাকৰ ভিতৰত শ্ৰীৰাম প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, ৺কালিদাস শৰ্ম্মা, শ্ৰীৰাধিকা প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, ৺উমা-প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, শ্ৰীহৰনাথ শৰ্ম্মা আৰু শ্ৰীপ্ৰমথ নাথ শৰ্ম্মা, এই কেইজনৰ নাম বিশেষকৈ উল্লেখযোগ্য। শ্ৰীৰাম প্ৰসাদ প্ৰভৃতি তিনি-চাৰিজনমান ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হোৱাৰ প্ৰায় এবছৰ-মানৰ পাচত দেউৰ জীৱনী-লেখকো ভৰ্ত্তি হ'ল।

এই কেইজনৰ বাজেও আৰু কেইজনমান ছাত্ৰই পঢ়িছিল। শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মা আৰু ৺কালিদাস শৰ্ম্মাই বঙ্গদেশৰ ৰংপুৰ কেন্দ্ৰত বঙ্গদেশীয় পৰীক্ষাত পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণৰ আদ্য-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। তাৰ পাচৰ বছৰত দেৰৰ জীৱনীলেখকে; আৰু শ্ৰীৰাধিকাপ্ৰসাদ শৰ্ম্মাই বঙ্গীয় উক্ত কেন্দ্ৰত, উক্ত ব্যাকৰণৰ প্ৰথম-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হয়। শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মাই পাণিনীয়-সিদ্ধান্ত-কৌমুদীৰ বঙ্গদেশীয় মধ্য-পৰীক্ষা; আৰু তাৰ পাচত বঙ্গদেশীয় কাব্যৰ মধ্য-পৰীক্ষা পাছ কৰিছিল। কিছুমান দিনৰ পাচত গুৱাহাটীত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষা লোৱাৰ ব্যৱস্থা হোৱাত, দেউৰ জীৱনী-লেখকে পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণত অসমৰ আদ্য-পৰীক্ষা দি, প্ৰথম-বিভাগত সমুত্তীৰ্ণ হৈ মাহে ৩৲ তিনি টকাকৈ দুবছৰ বৃত্তি লাভ কৰে, আৰু দেৱেও মাহে ৭৲ সাত টকাকৈ এবছৰ অধ্যাপকৰ পাৰিতোষিক পাইছিল। দুবছৰমানৰ পাচত

গ্রন্থকাৰে পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অসমৰ মধ্য-টোল-পৰীক্ষাত প্রথম-বিভাগত সমুত্তীর্ণ হয়।

দেউৰ দৈনিক কাৰ্য্যাৱলী। দেউ টোপনিৰ পৰা উঠাত প্রায় সূর্য্যোদয় হৈছিল। পলম্‌কৈ উঠাৰ আচল কাৰণ হৈছে, তেওঁৰ প্ৰস্ৰাৱৰ পীড়া আৰু বেছি ৰাতিত শয়ন। কামাখ্যা-টোলত থকা কালছোৱাত তেওঁ স্বৰচিত ছন্দোগ্রন্থ বৃত্তমঞ্জৰীৰ সালসলনি কৰি টীকা কৰাত প্ৰবৃত্ত হৈছিল; আৰু ছন্দোগ্রন্থখনত প্ৰস্তাৰ নিৰ্ণয় কৰিছিল। মই পুৱা টোললৈ গৈ দুৱাৰত হেঁচা দিলত, তেওঁ লাহে লাহে উঠি আহি কয় যে,—'বাপা! ৰাতি ভাল টোপনি হোৱা নাই, ঘনে ঘনে প্ৰস্ৰাৱৰ বেগ হয়।" এই কথাষাৰ প্রায় মোক কৈছিল।

গাত্ৰোত্থান কৰি দাঁতৰ মলিশূন্য কৰি দন্তধাৱন কৰিছিল। দাঁতন কৰাত পোন্ধৰ-কুৰি-মিনিটমান সময় গৈছিল। ভালকৈ দন্তধাৱন কৰাৰ বাবেই বোধ কৰোঁ বুঢ়াকাললৈকে তেওঁৰ এটি দাঁতো সৰা নাছিল। তাৰ পাচত ছাত্ৰক পঢ়ায়। আগবেলা সাতোটামান বজাৰ পৰা প্রায় দহ-এঘাৰ বজালৈকে; আৰু আবেলি দুটামান বজাৰ পৰা পাঁচ বজালৈকে শিক্ষা দিয়াৰ সময় নির্দ্দিষ্ট আছিল। কেতিয়াবা উক্ত সময়ৰ ব্যতিক্রমো হৈছিল। আগবেলা ছাত্ৰক পঢ়োৱাৰ পাচত গাত তেল ঘঁহাতো দহ-বাৰ-মিনিটমান লাগিছিল।

কাৰণ তেলখোৱাতকৈ ভালকৈ মৰ্দ্দনকৰাত বেছি উপকাৰ। তাৰ পাচত গা ধুই বাঁহৰ কাঁকৈৰে মূৰ চুচি

সন্ধ্যা-পূজাৰ দিহা কৰি, চৌকাত দালি বহাই দিয়ে। দালি সিঁজাৰ লগে লগে সন্ধ্যা-পূজাও শেষ হয়। পাকক্রিয়া সমাপন কৰি ভোজন কৰাত প্রায় এটা-ডেৰ্‌টামান বাজে। কেতিয়াবা কাৰ্য্যবশতঃ তিনিটা-চাৰিটা মানো বাজিছিল। খোৱা-বোৱাৰ পাচত শিলিখাৰে মুখশুদ্ধি কৰি, অলপ সময় জিৰণি লৈ প্রায় দা-কুঠাৰত ধাৰ্ দিছিল। শস্ত্ৰবোৰ বৰ চোকা আছিল। দাখনৰ নাম ৰাখিছিল "বাঘকাটী"। দাখন কমাৰৰ হতুৱাই ডাঠ্‌কৈ তৈয়াৰ কৰাইছিল। এডোখৰ কলা ঝাঁও ইটাৰে ভৰিৰ গোৰ দুটা ঘঁহি নিতৌ চাফ্ ৰাখিছিল। তাৰ পাচে পঢ়াশালিত কেতিয়াবা বহা খৌখাৰ ধাৰিখনত বাগৰ দি অলপ সময় বিশ্রাম কৰে। তেওঁৰ বিশ্রাম কৰা গাঁৰুটো কেঞ্চাৰ গাদীৰ ডাঙৰ গাঁৰুৰ নিচিনা আছিল। *

বিশ্ৰামৰ পাচত পঢ়াইছিল। পঢ়োৱাৰ পাচত ফুলনিত সোমাই ফুলগছবোৰৰ তলভাগ নিকায়। ফুল দেউৰ অতি প্রিয় আছিল। টোলৰ বাগিচাখনত দেৱে ৰোৱা ডালিম-গছ, শেৱালি আৰু বাইজৰ ঘৰৰ দক্ষিণফালে ৰোপণ কৰা "ম্যাগ্‌নলীয়া গ্ৰাণ্ড ফ্লাওৱাৰ" প্রভৃতিই ভালেমান দিনলৈকে দেৱৰ বিৰহ বেথা সহি আছিল। গধূলি সায়ংসন্ধ্যা সমাপন কৰি বৃত্তমঞ্জৰীৰ টীকা লিখে। ৰচনাত তন্ময় হ'লে

* কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজৰ; আৰু কাশীৰ গৱৰ্ণমেণ্ট কুইনছ কলেজৰ পণ্ডিত সকলৰ আসনতো ডাঙৰ গাঁৰু থকা দেখিছোঁ।

কেতিয়াবা ভোক-পিয়াহো পাহৰিছিল। সময়ে-সময়ে ৰাতি ভাত খোৱাত প্ৰায় বাৰটা-এটামান বাজিছিল।

দেৱৰ ভোজ্যদ্ৰব্য আৰু পাককাৰ্য্যৰ শৃঙ্খলতা। পঁচিশ-বছৰ-বয়সলৈকে দেউ আমিষাশী আছিল। তাৰ পাচত এদিন ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ-মনুসংহিতাত "মৎস্যাদঃ সৰ্ব্বমাংসাদস্তস্মান্মৎস্যান্ বিবৰ্জ্জয়েৎ" এই বচন ফাঁকি পাই তেতিয়াৰ পৰা নিৰামিষভোজী হৈছিল। ঘিঁউ, গাখীৰ, আচাৰ তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় বস্তু আছিল। দাইল কম পৰিমাণে খাইছিল, কাৰণ সময়ে-সময়ে তেওঁৰ পেটৰ অসুখ হৈছিল। প্ৰায় তৰকাৰী ৰান্ধিছিল।

তৰকাৰীকাটা, পাককৰা প্ৰভৃতি প্ৰত্যেক কাৰ্য্যতে তেওঁৰ এটি শৃঙ্খলতাৰ ভাব দেখা গৈছিল। দেৱে এদিন মোক কৈছিল যে,—"বাপা ভাতবোৰ চন্দ্ৰৰ ঘৈণীয়েক-বিলাকৰ দৰে গাৰে গাৰে লগা হব নেলাগে, টিলিকি মাৰিলে গোট্ গোট্ হব লাগে।" তেওঁৰ পাককৰা ঠাই আৰু ৰন্ধাপাত্ৰ দেখিলে কোনোৱে কব নোৱাৰে যে, সেই ঠাইত পাককৰা হৈছিল। ৰন্ধাত দেউ পৈণত আছিল; আৰু দাইল-তৰকাৰীত তেল নেখাইছিল, ঘিঁউ দি ফোৰণ দিছিল। তেওঁ ড়াঙৰ, সৰু কোনো কাৰ্য্যৰে বেমেজালি নকৰিছিল, আনক বেমেজালি কৰা দেখিলেও বৰ বেজাৰ পাইছিল। খোৱা-বিষয়তো পাৰিপাট্য আছিল; আৰু সদায় তৰ্পত কৰা পানী খাইছিল। দৈনিক ছুপোৱাকৈ গাখীৰ কিনিছিল।

দেৱৰ অধ্যাপনা প্ৰণালী। পৰম-পূজনীয় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ পাঠ্য-পুথি সমুখত ৰাখি পঢ়োৱা অভ্যাসটো প্ৰায় দেখা নগৈছিল। কেতিয়াবা ব্যাকৰণৰ ফক্কিকা নাইবা টান-বিষয়ত কিতাপ চাইছিল।

প্ৰথমে পাঠাৰ্থীক ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ নাইবা শ্লোক আদি পঢ়িবলৈ দি, তাৰ পাচত উদাহৰণেৰে সৈতে বিশদকৈ বুজাই দিছিল। তেখেতৰ মেধা, স্মৃতি, প্ৰতিভা আৰু কৱিত্ব-শক্তি অসাধাৰণ আছিল। তেওঁ পাণিনি, ৰত্নমালা, কলাপ, মুগ্ধবোধ, সাৰস্বত; আৰু শাকটায়ন প্ৰভৃতি প্ৰায় বাৰ-চৈধ্যখনমান ব্যাকৰণৰ চৰ্চ্চা কৰিছিল; আৰু ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবোৰ প্ৰায় কণ্ঠস্থ আছিল। অমৰকোশেও তেওঁৰ জিভাৰ আগত বাহ লৈছিল। যিটো বিষয়ত তেওঁৰ সংশয় হৈছিল, সেই বিষয়টো থিৰ নকৰি ছাত্ৰক হৈছে বুলি নকৈছিল। অধ্যৱসায়, একাগ্ৰতা আদি বহু সদ্গুণ থকাৰ বাবেই তেখেত এজন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত-কৱি হবলৈ পাৰিছিল।

দেৱৰ গুৰু-ভক্তি। দেৱে তেখেতৰ জীৱন-বৃত্তান্ত সময়ে-সময়ে মোৰ আগত কৈছিল। কৈশোৰ-কালত তেওঁ উদ্ধত-স্বভাৱৰ আছিল। পঢ়াত আওকাণ আছিল। বাৰ-বছৰমান-বয়সত নাগৰকুছিৰ মোমায়েকৰ ঘৰত থাকি, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহৰ ওচৰত মনপুতি ন-মাহমান ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ পঢ়িছিল। লৰ মাত পঢ়াসময়ত তেওঁ বিশেষ গুৰুভক্তিৰ পৰিচয় দিছিল। দেৱে যেতিয়া লৰ মাৰ ৺ধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায়ৰ

ওচৰত পঢ়িছিল, তেতিয়া উক্ত পণ্ডিতজনৰ কুষ্ঠৰোগৰ উপক্রম হৈছিল। মাজে-মাজে তেওঁৰ গাৰ বিহ উঠে। ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য দেৱক গা টিপিবলৈ আজ্ঞা কৰিলত দেৱে ঘিণ নকৰি শিক্ষা-গুৰুৰ গা টিপিছিল। কেইবাদিনো গা পিহি দিয়াৰ পাচত উক্ত উপাধ্যায়ে দেউৰ শুশ্রূষাত পৰম সন্তুষ্ট হৈ গুৰু-ভক্তি-পৰায়ণ দেউক সৰ্ব্বান্তঃকৰণে আশীৰ্ব্বাদ দি কৈছিল যে,—"বাপা! তুমি অসমৰ ভিতৰত অদ্বিতীয় পণ্ডিত হবা।" *

জ্যোতি-দৰ্শন।—দেউ ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত অধ্যাপনা কৰাৰ সময়ত এদিন এজন জ্যোতিষিক-পণ্ডিতে তেওঁৰ হাতৰ ৰেখা চাই কৈছিল যে, ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য পূৰ্ব্ব-জন্মত "নীলসৰস্বতী"ৰ (তাৰা দেৱীৰ) উপাসক আছিল। সেই

* মন্তব্য—পাঠক-পাঠিকা সকল! এবাৰ দকৈ ভাবি চাওকচোন, গুৰুভক্তি আৰু গুৰুৰ আশীৰ্ব্বাদৰ কেনেকুৱা প্ৰভাৱ। উত্তৰকালত দেৱে গুৰুৰ আশীৰ্ব্বাদৰ ফল লাভ কৰিছিল। বৰ পৰিতাপৰ কথা যে, বৰ্ত্তমানে ধৰ্ম্মভূমি ভাৰতবৰ্ষত সদ্‌গুৰু আৰু সচ্ছিষ্যৰ অভাৱ ঘটিছে। যি ভাৰতত প্ৰাচীনকালত উদ্দালক, উপমন্যু, আৰুণি, ৱেদ, একলব্য আৰু অৰ্জ্জুন প্ৰমুখ্যে গুৰু-ভক্তি-পৰায়ণ শিষ্য-বৰ্গ ওপজিছিল, আজি দুৰ্দ্দৈৱক্ৰমে সেই তপোভূমি ভাৰতবৰ্ষত গুৰুদ্ৰোহী আৰু গুৰুনিন্দক শিষ্য আৰু ছাত্ৰৰ সংখ্যা, সুশিক্ষা আৰু সৎসঙ্গৰ অভাৱত দিনে দিনে বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিছে। ভাৰতবৰ্ষত যেতিয়ালৈকে প্ৰাচীন আৰু শুভকৰ গুৰু-শিষ্য সম্বন্ধ সংস্থাপিত নহব, তেতিয়ালৈকে ভাৰতবাসী হিন্দু জাতিই উন্নতিৰ উচ্চ-শেখৰত উঠিবলৈ নোৱাৰিব।

পণ্ডিতজনে দেউক ৰাতি বিছনাতে বহি "নীলসৰস্বতী"ৰ এটি বীজ মন্ত্ৰ জপিবলৈ কৈছিল। দেৱে ৰাতি বিছনাত থাকি কিছুদিন সেই বীজ-মন্ত্ৰটো জপ কৰিলত, এদিন নিশা-কালত তেওঁ থকা ঘৰটোৰ উত্তৰফালৰ মাটিৰ দেৱালৰ ওপৰত এটি জ্যোতি দেখিছিল। সেইটো দেখি দেৱে সাপ বুলি অনুমান কৰি দেৱালৰ কাষলৈ যোৱাৰ পাচত পোহৰটো নাইকিয়া হল। দেৱে সেই জ্যোতিটো একে ঠাইতে কেবা-দিনো দেখিছিল। *

মহামহোপাধ্যায় উপাধি লাভ।—নীলাচলত থকা সময়ত, গুৱাহাটীৰ ভূতপূৰ্ব্ব ডেপুটি ম্যাজিষ্ট্ৰেট ৺প্ৰকাশ চন্দ্ৰ সিংহ মহাশয়ৰ চেষ্টাৰে গত ১৯১০ খৃষ্টাব্দৰ ১ লা জুনত, দেৱে অসম-চৰকাৰৰ পৰা বিশেষ সম্মান জনক "মহামহোপাধ্যায়" উপাধি লাভ কৰিছিল, আৰু সেইবাবে চৰকাৰৰ পৰা বাৰ্ষিক ১০০৲ এশ টকা বৃত্তিও পাইছিল।

দেউৰ প্ৰতিভা, কৱিত্ব-শক্তি, সাত্ত্বিকতা, সৰলতা; আৰু সৌজন্য আদি সদ্‌গুণাৱলীৰ দ্বাৰা ম্যাজিষ্ট্ৰেট মহাশয় সমাকৃষ্ট হৈছিল।

"গুণিনি গুণজ্ঞো ৰমতে নাগুণী গুণিনি পৰিতোষঃ।
অলিৰেতি বনাৎ কমলং ন হি ভেকস্ত্বেকবাসোঽপি॥"

*—কালীভক্ত সাধক-প্ৰৱৰ ৺ৰামকৃষ্ণ-পৰমহংসেও এবাৰ মুকলি পথাৰত জ্যোতি-দৰ্শন কৰি মূৰ্চ্ছিত হৈছিল।

অৰ্থাৎ গুণৰ মোল বুজা মানুহে গুণী মানুহৰ প্ৰতি আসক্ত হয়, গুণহীনে গুণৱন্তক ভাল নাপায়। ভোঁমোৰাই পদুমৰ মৌ-পান কৰিবলৈ হাবিৰ পৰা পদ্মবনলৈ যায়। কিন্তু ভেকুলীয়ে কমলৰ তলত বাস কৰিও পদ্মমধুৰ সোৱাদ নুবুজে। *

শোক প্ৰকাশ আৰু হৰ্ষ প্ৰকাশ।—গুৱাহাটীৰ উজান-বজাৰৰ ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী মহাশয়ৰ উদগণিত দেৱে ভূত-পূৰ্ব্ব ভাৰত-সম্ৰাট্ সপ্তম-এডৱাৰ্ডৰ মৃত্যু উপলক্ষে শোক-প্ৰকাশ; আৰু ভূতপূৰ্ব্ব পঞ্চম-জৰ্জ্জৰ ৰাজসিংহাসনত উঠাৰ বাবে হৰ্ষ-প্ৰকাশ নামেৰে দুখন সৰু খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰিছিল। তাৰ পাচত নিজা হাতেৰে তৈয়াৰ কৰা সৰু সাঁচিপাতত দেৱনাগৰী আখৰেৰে বিতোপন কৰি লিখি অসম-চৰকাৰৰ জৰিয়তে লণ্ডনলৈ পঠোৱাইছিল। সেই বাবে দেউ বিশেষ প্ৰশংসাভাজন হৈছিল; আৰু ভূতপূৰ্ব্ব ভাৰত সম্ৰাট্ পঞ্চমজৰ্জ্জৰ পৰা এখন উচ্চ-প্ৰশংসা পত্ৰও পাইছিল। খণ্ডকাব্য দুখন ৰচনা কৰি পঠোৱাৰ কথাটো মই জানোঁ।

---

* মন্তব্য—স্বাৰ্থান্ধ, পৰশ্ৰীকাতৰ আৰু নীচাশয় মানুহে কেতিয়াও গুণীৰ গুণ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাল নাপায়। ঠেক্ মনৰ মানুহৰ আগত কোনোৱে গুণীৰ গুণ প্ৰকাশ কৰিলতো হীন-স্বভাৱৰ লোকে গুণীৰ কেৱল দোষ কীৰ্ত্তন কৰে।

"মক্ষিকা ব্ৰণমিচ্ছন্তি গুণমিচ্ছন্তি সজ্জনাঃ।"

শিক্ষিত—ভদ্ৰলোকৰ ভিতৰতো বহুত পৰশ্ৰীকাতৰ আৰু অসূয়ক দেখা যায়।

খণ্ডকাব্য দুখন পদলালিত্য, ভাৱ-গৌৰৱ আৰু ৰচনা-সৌষ্ঠৱত অতি সুন্দৰ হৈছিল।

৺কামাখ্যাধামত পতা উত্তৰবঙ্গ-সাহিত্য-সম্মেলনত } বঙলা ১৩১৮ চনত ৺কামাখ্যাধামত, ৰাজসাহী জিলাৰ প্ৰৱীণ উকীল ৺শশধৰ ৰায় মহাশয়ৰ সভাপতিত্বত উত্তৰবঙ্গ-সাহিত্য-সম্মেলনৰ পঞ্চম অধিবেশন হৈছিল।

গুৱাহাটীৰ উকিল ৺কালীচৰণ সেন মহাশয়ৰ অনুৰোধত দেৱে বৈদিক-ছন্দেৰে "কামাখ্যাষ্টক" নামেৰে এটি সুৱলা সংস্কৃত-স্তোত্ৰ ৰচনা কৰি, উক্ত সভাত মঙ্গলাচৰণ-স্বৰূপে পাঠ কৰিছিল; আৰু সাঁচিপাত তৈয়াৰ কৰা সঁজুলিবোৰ সভ্য-সকলক দেখুৱাইছিল।

বঙলা ১৩২১ চনৰ পুহ-মাহত, ময়মনসিংহ জিলাৰ অন্তৰ্গত আঠাৰবাৰীৰ ভূম্যধিকাৰিণী স্বধৰ্ম্মনিষ্ঠা ৺জ্ঞানদা সুন্দৰী কিছুমান কৰ্ম্মচাৰীৰে সৈতে ৺কামাখ্যাদেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তেওঁৰ গুৰুদেৱ কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য সিদ্ধান্তশাস্ত্ৰী মহাশয়কো আনিছিল। তেওঁৰ গুৰুদেৱ কামৰূপৰ দঁতবাগাঁৱৰ ৺শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা স্মৃতিতীৰ্থ মহাশয়ৰ সতীৰ্থ আছিল। ভূম্যধিকাৰিণীয়ে তেওঁৰ গুৰুদেৱৰ পৰামৰ্শমতে কামৰূপৰ বিশিষ্ট শাস্ত্ৰজ্ঞ সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীক ৺কামাখ্যা-ধামলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰাইছিল। পণ্ডিতসকলক তীৰ্থক্ষেত্ৰত কিছু দান দিয়াটোৱে তেওঁৰ আচল উদ্দেশ্য আছিল।

যথাসময়ত প্ৰায় চল্লিশজনমান পণ্ডিত ৺কামাখ্যাধামলৈ নিমন্ত্রিত হৈ আহিছিল। গোঁসানীৰ বলিকটা-ঘৰত সভা বহিছিল। পণ্ডিতসকলৰ বাজেও গুৱাহাটীৰ কটন্ কলেজৰ সংস্কৃতৰ অধ্যাপক ৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য এম্-এ, বিদ্যাবিনোদ, ফিলছফিৰ অধ্যাপক ৺সুৰেশচন্দ্ৰ দত্ত এম্-এ, ৺কালীচৰণ সেন উকিল প্ৰমুখ্যে কেইজনমান বিশিষ্ট ভদ্ৰলোক; আৰু স্থানীয় ভালেমান ব্ৰাহ্মণ দৰ্শক-স্বৰূপে সভাত উপস্থিত আছিল। তেতিয়া লেখক দেউৰ ছাত্ৰ। কুশেশ্বৰ ঝা নামেৰে এজন মৈথিল-পণ্ডিতে, পণ্ডিত-সম্মেলনৰ দুদিনমান আগতে মোক কলে যে,—"ভূম্যধিকাৰিণীৰ গুৰুদেৱক কৈ তেওঁকো নিমন্ত্ৰণ কৰাব লাগে।" কথাষাৰ মই সিদ্ধান্তশাস্ত্ৰী মহাশয়ক কোৱাত, মৈথিল-পণ্ডিতজনো নিমন্ত্ৰিত হ'ল। ময়ো সভাত উপস্থিত আছিলোঁ। দুপৰীয়া সভা বহিলত, ৺সুৰেশ চন্দ্ৰ দত্তে দেউক কলে যে,—"কবিৰত্ন মশায়, আপনি সংস্কৃত-সঞ্জীবনী-সুধা আমাদের কৰ্ণকুহরে বৰ্ষণ না করিলে কে করিবে ?" তেওঁৰ কথা শুনি দেৱে দেৱ-ভাষাৰে এটি প্ৰাঞ্জল; আৰু শ্ৰুতি-মধুৰ বক্তৃতা দি উপস্থিত সভ্যসকলৰ মনোৰঞ্জন কৰিছিল। কুশেশ্বৰ ঝা ব্যাকৰণতীৰ্থ মহাশয়ে তিনি-চাৰি পিঠিমান ৰাণী শব্দৰ ব্যাখ্যা সংস্কৃতেৰে লিখি আনিছিল। ব্যাখ্যা খিনি পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলত, ৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে হাঁহি হাঁহি কলে যে,—"স্বয়ং কালিদাস এব, পঠ্যতাম্, পঠ্যতাম্।" তেওঁৰ তেনেকুৱা কথা শুনি শ্ৰোতাবিলাকে বেজাৰ পাইছিল।

পণ্ডিতজনে বিদ্যাবিনোদৰ উপলজ্ঞা সহ্য কৰি প্ৰবন্ধটো পঢ়ি শেষ কৰিলে। তেওঁ বহাৰ পাচত কেইজনমান বঙালী ভদ্ৰলোকে কলে যে—"পণ্ডিত-সভায় শাস্ত্ৰীয় বিচারাদি হওয়া বাঞ্ছনীয়।" সেই কথা শুনি ৰাণীৰ গুৰুদেৱে কলে, "বিচারের প্রয়োজন নাই, পণ্ডিতমণ্ডলীকে যৎকিঞ্চিৎ দান দেওয়াই আমাদের প্রধান উদ্দেশ্য।" তেওঁৰ কথা মতে কোনো শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ নহল। তাৰ পাচত কোন পণ্ডিতে কি ৰকমৰ বিদায় পোৱা উচিত, সেই বিষয়ে কাণাকাণি চলিব ধৰিলে। ৰাণীৰ গুৰুদেৱে পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্ন-দেৱৰ বাবে প্ৰধান বিদায়টোৰ ব্যৱস্থা কৰি ৰাখিছিল।

সেই কথা জানি গুৱাকুছিৰ ৺লক্ষ্মীনাথ পঞ্চতীৰ্থ আৰু ৺মহীনাথ বিদ্যাৰত্ন মহাশয়ৰ গাৰ পোৰণি উঠিল। তেওঁলোকে আপত্তি কৰি ক'লে যে,—"মহামহোপাধ্যায়ে কি কাৰণে আন আন পণ্ডিততকৈ বেছি বিদায় পাব।" মহাতীৰ্থলৈ দান লবলৈ আহিছোঁ, বিদায়ৰ কোনো তাৰতম্য হোৱা উচিত নহয়। বঙ্গদেশত এটি দস্তুৰ আছে যে, নৈয়ায়িক পণ্ডিতে আন আন বিষয়ৰ পণ্ডিতকৈ প্ৰধান বিদায় পায়। গতিকে নৈয়ায়িক-পণ্ডিতৰ বিদায়টো আন আন পণ্ডিততকৈ এটকা-দুটকামান বেছি হোৱা উচিত। বিদায়ৰ বিষয়ে উক্ত পণ্ডিত-দুজনে বৰকৈ বাগ্‌বিতণ্ডা কৰিছিল।

কিন্তু গুণগ্ৰাহী, সংস্কৃত-বিদ্যানুৰাগী শিক্ষিত-বঙ্গবাসীয়ে গুণীৰ যথাযোগ্য সম্মান কৰিবলৈ কুণ্ঠিত নহয়। ৰাণী ৺জ্ঞানদা

সুন্দৰীৰ গুৰুদেৱ কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰী মহাশয়ে দেউৰ প্ৰতি ঈৰ্ষ্যাযুক্ত কথাত আওকাণ কৰি, বিশিষ্ট সম্মান-ভাজন, বয়োবৃদ্ধ, মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিৰত্ন-দেৱক প্ৰধান-বিদায় দি সম্বৰ্দ্ধনা কৰিলে।

দেৱে প্ৰধান বিদায় পালে নগদ দহ টকা, এখন পশমী-বগা-আলোৱান, আৰু এখন ৰূপাৰ ৰিকাপি। আন আন পণ্ডিতে নগদ পাঁচ টকা, অহা-যোৱা খৰচ, এখন পশমী বগা-আলোৱান আৰু এখনকৈ ৰূপাৰ ৰিকাপি পালে।

আবেলি মৈথিল-পণ্ডিত কুশেশ্বৰ ঝা ব্যাকৰণতীৰ্থে গোঁসানীৰ ভোগঘৰৰ কাষত, কামৰূপীয় এজন পণ্ডিতক গীত-গোবিন্দৰ "ললিত-লৱঙ্গ-লতা-পৰিশীলন-কোমল-মলয়-সমীৰে" এই ফাঁকি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কোৱাত, পণ্ডিতজনে ভালমতে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ নোৱাৰিলে, এনে সময়তে মাননীয় দেউ সেই ফালে গৈছিল। দেৱে উক্ত ফাঁকিটো ভালকৈ ব্যাখ্যা কৰিলত মৈথিল-পণ্ডিতজন নিমাত হ'ল। দেউ তাত উপস্থিত হোৱাৰ আগতে সেই ঠাইত তিনি-চাৰিজনমান পণ্ডিত আছিল। সিদিনা ৰাতি এজন পাণ্ডাৰ ঘৰত, কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য, ৺লক্ষ্মীনাথ পঞ্চতীৰ্থ, ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য আৰু কেইবা-জনো ভদ্ৰলোকে কথা পাতি থাকোঁতে, সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰীই দেউক কিবা এটি কথা সোধাত, দেৱে অলপ সময় চকু বুজি উত্তৰ দিলত, সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰীই মিছিকীয়াই হাঁহি কলে যে,—"এইৰূপ তন্ময় না হলে কি? নিৰ্ভুল উত্তৰ দেওয়া সম্ভবপর হ'তে পারে।"

কৰিৰত্ন-দেৱৰ স্বদেশ-বাৎসল্য। এদিনাখন ৺কামাখ্যা-তীৰ্থৰ এজন পুৰোহিতে গোঁসানীৰ উত্তৰ-দুৱাৰৰ ভিতৰৰ কাষত বহি চণ্ডী-পাঠ কৰি আছিল। তাৰ পাচত সেই সময়ত এজন বঙালী পণ্ডিতেৰে সৈতে ঢাকা জিলাৰ ধানকোঁৱাৰ জমিদাৰ মহাশয়ে ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, জমিদাৰৰ পণ্ডিতজনে পুৰোহিতজনৰ চণ্ডীপাঠৰ ভুল দেখুৱাই জমিদাৰক কলে যে,—"পাৰ্ব্বত্য-প্ৰদেশ কিনা, সুতরাং বিশুদ্ধ উচ্চারণ হয়না, জিহ্বাই জড়তা রয়েছে;" দৰ্পহাৰিণী ভগৱতীৰ ইচ্ছাত ঠিক সেই সময়তে আমাৰ পূজ্যপাদ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱেও গোঁসানীৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, পুৰোহিত আৰু দেশৰ নিন্দাবাদ শুনি কুপিত হৈ পণ্ডিতম্মন্য বুধবৰক কলে যে,—"মহাশয়! আপনি কি জিহ্বা পরীক্ষক? সেইজন্য দেশের নিন্দা করিতেছেন। আজ আপনি একখানি জিহ্বার পরীক্ষা করে দেখুন দেখি কি রকম পান।

মহাশয় জানেন কি? আমরা আসামবাসী, প্রায় ক্ষার খেয়ে থাকি। সুতরাং আমাদের জিহ্বা পরিষ্কার থাকে। আর আপনারা বঙ্গবাসী, বিশেষতঃ আপনি জমিদার-বাড়ীর দ্বার-পণ্ডিত। সর্ব্বদায় ঘিঁ, রসগোল্লা, কাচাগোল্লা, লাল-মোহন, ক্ষীরমোহন, পানীতোয়া, জিলাপি আদি খেয়ে থাকেন, সুতরাং আপনাদের রসনা জড় না হয়ে হবে কি আমাদের? আপনি ভেবে দেখুন, বঙ্গদেশকে নিন্দা করলে আপনার গায়ে কেমন লাগবে। আর আপনারা যে বিশুদ্ধ উচ্চারণ

কৰেন, তার প্রমাণ লক্ষী, ভীষ্ম, এবং আত্ত প্রভৃতিতে পাওয়া যায়। মহাশয়! আপনি বোধ করি মায়ের দর্শন করিবার জন্য আসেন নাই, এসেছেন শুধু দেশনিন্দা করিবার জন্য জিহ্বা পরীক্ষক হয়ে। মহাশয়! দয়া করে বলুন দেখি "যত্ন কয়বিধ?" বঙালী পণ্ডিতজনে বিচুৰ্তি খাই লাহেকৈ উত্তৰ দিলে,— "যত্ন আবার কি, চেষ্টা করে বলিলেই হয়।" দেৰে চেলু পাই তেওঁক আকৌ সুধিলে, মহাশয়ের কোন ব্যাকরণ পড়া আছে? তেওঁ উত্তৰ দিলে "মুগ্ধবোধ"। দেৰে ডাঠ্কৈ কলে,— "ঘোড়ার ডিম ব্যাকরণ, মুগ্ধবোধো আবার একখানি ব্যাকরণ"। দেৰে সুধিলে,— "মহাশয়ের পাণিনীয়-ব্যাকরণ দেখা আছে কি? বঙালী পণ্ডিতজনে কলে 'না'।

দেৰে কলে "তাইত মহাশয়! "গণ্ডুষ-জলমাত্রেণ সফরী ফর্ফরায়তে"। বঙালী পণ্ডিতজনে অলপ সুৰ বদলাই দেৰক সুধিলে যে,—"মহাশয়ের কি পাণিনীয়-ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা আছে?" দেৰে কলে আছে।

যি হওক এইভাবে বঙালী পণ্ডিতজন কৰিৰত্নদেৰৰ বাক্য-বাণেৰে জৰ্জ্জৰিত হৈ, হৃদয়ত বৰকৈ আঘাত পাই কাঠৰ পুতলিৰ নিচিনা থিয় দি থাকিল। তুনাই কোনো কথা কবলৈ সাহ নকৰিলে।

আনফালে জমিদাৰজনেও তেওঁলোকৰ ৰেহ-ৰূপ দেখি ৰ লাগি আছিল। তাৰ পাচত জমিদাৰজনে দেউক সম্বোধি

কলে,—"পণ্ডিত মহাশয়! অপরাধ ক্ষমা করবেন। আমরা মায়ের দর্শন করতে এসেছি, বিলম্ব হয়ে গেল। দয়া করে বিকাল বেলা আপনি অমুক পাণ্ডার বাসায় আমার-সঙ্গে দেখা করিলে কৃতার্থ হইব।" এই কথা কৈ তেওঁলোকে মন্দিৰত সোমাল।

দেৰেও ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰি বাহ্লৈ গ'ল। তাৰ পাচত জমিদাৰজনে তেওঁৰ পণ্ডিতজনক কৈছিল যে,—"আপনি কি জানেন না সর্ব্বত্র বিদ্বান্ লোক থাকেন? আপনি আজ বঙ্গদেশের নাকটি কাটালেন। বিশেষতঃ একজন অস্থি-চর্ম্ম-সার পণ্ডিতের নিকট অপদস্থ হয়ে গেলেন। ভবিষ্যতে যেন কোন জায়গায় এরকম না করেন।"

সিদিনা আবেলি দেৰে জমিদাৰজনৰ অনুৰোধ উপেক্ষা নকৰি তেওঁৰ তালৈ গৈছিল। তাৰ পাচত জমিদাৰ মহাশয়ে দেউৰে সৈতে কিছু সময় আলাপ কৰি, আপ্যায়িত হৈ পাঁচ টকা বিদায় দিছিল; আৰু বঙালী পণ্ডিতজনেও ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল।

এবাৰ দেউৰ সাক্ষাতত কোনো এজন বঙালীয়ে কৈছিল যে,—"আসামে আর্য্যসভ্যতা খুব অল্পদিনের।" তেনেকুৱা কথা শুনি স্বদেশ-প্ৰেমিক ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৰৰ ধমনিত তপত তেজ সঞ্চালিত হৈছিল। তাৰ পাচত দেৰে ততালিকে বঙালীজনক কলে যে,—"না মহাশয়। আপনার সম্পূর্ণ ভুল ধারণা, আসামেই সর্ব্বাগ্রে মনুষ্যের সৃষ্টি হয়েছিল।

ভূগোল দেখেছেন ত? আসাম প্রদেশ কত উচ্চ। বঙ্গদেশ নদ-নদী-স্রোত-বিক্ষিপ্ত বালুকা-কাঁদার দ্বারা গঠিত। আপনাদের দেশে প্রথমতঃ শম্বুক আদির-সৃষ্টি হয়েছিল, তার পরে মানুষ।"

এবাৰ দ্বাৰবঙ্গৰ স্বৰ্গত মহাৰাজ ৺ৰামেশ্বৰ সিংহ ৺কামাখ্যা-তীৰ্থলৈ অহাত, দেৱে তেখেতৰ কনিষ্ঠা কন্যা ৺ভাৰতীক লগত লৈ ৰজাৰ সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈছিল।

তাৰ পাচত মহাৰাজে দেউৰ সংস্কৃতেৰে বাক্যালাপ, উচ্চাৰণৰ বিশুদ্ধতা আৰু মাধুৰ্য্য শুনি সুধিছিল যে,—"পণ্ডিতজী আপনে দাক্ষিণাত্যমে অধ্যয়ন কিয়া থা?" তচ্ছ্রুত্বা দেৱোঽব্ৰবীৎ নাহং দাক্ষিণাত্যেঽধীতবান্; পৰন্তু স্বকীয়াধ্যৱসায়েন পাণিনীয়-শিক্ষানুসাৰেণ চ ময়া উচ্চাৰয়িতুং ভৃশং প্ৰয়ত্নঃ কৃতঃ।" দেউৰ উত্তৰ শুনি মহাৰাজে তেখেতক অশেষ প্ৰশংসা কৰিছিল। মহাৰাজো সংস্কৃত-শাস্ত্ৰজ্ঞ আছিল।

৺কামাখ্যাধামত থকা কালছোৱাত, দেৱে তেখেতৰ পাণ্ডিত্য, অসামান্য-কবিত্ব; আদৰ্শস্থানীয় সদ্‌গুণৰাজি প্ৰকাশ কৰিবলৈ বহুত সুযোগ পাইছিল। কাৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ নানান্ ঠাইৰ পৰা ৺কামাখ্যা-দেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ অহা বহু-শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিত সকলেৰে সৈতে তেওঁৰ প্ৰায় আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। কোনো শ্ৰেষ্ঠ-পণ্ডিত আহিলত, তেওঁ স্বৰচিত সটীক-বৃত্ত-মঞ্জৰী-ছন্দোগ্ৰন্থখন দেখাইছিল। তীৰ্থলৈ অহা বিখ্যাত পণ্ডিতসকলে বৃত্তমঞ্জৰীখন চাই দেউৰ অসাধাৰণ কবিত্ব-শক্তিৰ প্ৰশংসা কৰিছিল।

এবাৰ বোম্বাইৰ পৰা হাঠীভাই শাস্ত্ৰী নামেৰে এজন বিখ্যাত পণ্ডিত ৺কামাখ্যা-দেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তাৰ পাচত দেৱে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ বৃত্তমঞ্জৰীখন চাবলৈ দিলত, শাস্ত্ৰী মহাশয়ে ভালমতে চাই দেউৰ অদ্ভুত প্ৰতিভা আৰু কবিত্ব-শক্তিৰ পৰিচয় পাই আনন্দিত হৈ প্ৰফুল্লমনেৰে দেউক অতিশয় প্ৰশংসা কৰিছিল।

সংস্কৃত-উচ্চাৰণৰ বিশুদ্ধতা, মাধুৰিমা, পাৰিপাট্য, দেৱ-বাণীৰে অনৰ্গল বক্তৃতা; আৰু কথোপকথন, ততালিকে শ্লোক ৰচনা কৰা আদি বিষয়ত; আৰু শব্দশাস্ত্ৰত দেউৰ দৈৱীক্ষমতা আৰু অশেষ পাৰদৰ্শিতা আছিল। বৈদিক-কৰ্ম্মকাণ্ডৰ মন্ত্ৰবিলাকৰ অৰ্থ আৰু তাৎপৰ্য্যও বিশেষভাবে বিদিত আছিল। স্বতন্ত্ৰভাবে যি কোনো বিষয়ৰ চিন্তা আৰু সমালোচনা কৰা-টোও দেউৰ জীৱনৰ এটি বৈশিষ্ট্য আছিল। তেওঁৰ হাতৰ অসমীয়া আৰু দেৱনাগৰী আখৰবোৰ অতি ধুনীয়া আছিল; আৰু আখৰবোৰ গোট্ গোট্কৈ লিখিছিল। পুৰণি প্ৰথা মতে কলমটো মুঠিমাৰি লিখিছিল। তেওঁ সাঁচিপাত আৰু সাঁচিপতীয়া চিঁয়াহীও তৈয়াৰ কৰিব পাৰিছিল।

দেৱে নীলাচলীয়া ল'ৰাবিলাকৰ বুদ্ধিমত্তাৰ প্ৰশংসা কৰিছিল। তেওঁ কেতিয়াবা মৃতকৰ বৃষোৎসৰ্গত গীতা নাইবা বিৰাট পাঠ কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। সময়ে-সময়ে প্ৰায়শ্চিত্ত আদিৰ শাস্ত্ৰীয়-ব্যৱস্থা লবলৈ দেৱৰ ওচৰলৈ গৈছিল। জন্মান্তৰীয়-সংস্কাৰ, সাধনা আৰু ইহজন্মৰ বিপুল

অধ্যৱসায় নাথাকিলে এজন মানুহৰ অন্তৰত অশেষ সদ্‌গুণৰ সমাবেশ হব নোৱাৰে।

গুৱাহাটীৰ কটন্-কলেজৰ ছাত্ৰাবাসত তেওঁ কেইবছৰমান সৰস্বতী-পূজা কৰিছিল। * উজান বজাৰৰ ৺মহেশ্বৰ গোস্বামীৰ দেউ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল; আৰু প্ৰতি বছৰে দোল-যাত্ৰাৰ দিনা দেউ তেওঁৰ ঘৰলৈ নগলে বেজাৰ পাইছিল।

দেৱে ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত থকা সময়ত ৺কালীচৰণ সেন উকিল, ৺লক্ষ্মীনাথ শৰ্ম্মা খাজাঞ্চিক সুন্দৰকৈ ভুৱন কালীপূজাৰ বিধি; আৰু ৺মহেশ্বৰ গোস্বামীক এখন সন্ধ্যা-বিধি সাঁচিপাতত লিখি দিছিল। তেওঁ পুথি, দা, কুঠাৰ, কটাৰী আৰু ফুল গছক বৰকৈ আদৰ-যত্ন কৰি ৰাখিছিল।

*—সৰস্বতী-পূজা উপলক্ষে প্ৰতিবছৰে কটন্-কলেজত সাৰস্বত-সম্মেলন হৈছিল। সেই সম্মেলনত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সংস্কৃত-ভাষাৰে বক্তৃতা দিছিল। তেওঁৰ সংস্কৃত-বাক্যাৱলী সৰল; আৰু প্ৰসাদ-গুণবিশিষ্ট হোৱাৰ কাৰণে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীয়ে পৰম পৰিতোষ পাইছিল। এবাৰ কলিকতাৰ পৰা দুজন কলেজৰ অধ্যাপক গুৱাহাটীলৈ আহিলত, সাৰস্বত-সম্মেলনলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। তাৰ পাচত তেওঁলোকে আচাৰ্য্যদেৱৰ প্ৰাঞ্জল, সুললিত-সংস্কৃত-বক্তৃতা শুনি দেউক উচ্চ প্ৰশংসা কৰি কৈছিল যে, বৰ্ত্তমানে সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীৰ ভিতৰত দেউৰ দৰে সৰল-সংস্কৃতেৰে বক্তৃতা দিব পৰা পণ্ডিতৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ।

এই কথাখিনি গুৱাহাটীৰ অসমীয়া-সাহিত্যিক ৺সৰ্ব্বেশ্বৰ শৰ্ম্মা কটকীৰ পৰা শুনিছিলোঁ।

তেওঁ নিজে পাক কৰি খাইছিল; আৰু অতিশয় গল্প-প্ৰিয় আছিল। সাধাৰণ মানুহেৰে সৈতে কথা পাতিও সুখ পাইছিল। এনে কি গল্প কৰি থাকোঁতে কেতিয়াবা স্নান-আহাৰতো পলম হৈছিল। তেওঁ এদিন মোক সুধিছিল যে,—"বাপা ভোকৰ মূৰ্ত্তি কেনেকুৱা হে?" মই দেউৰ তেনেকুৱা বালসুলভ প্ৰশ্ন শুনি, মিচিকিয়া-হাঁহিৰে কলোঁ, দেউ! ভোক কাক বোলে আপুনি গম নেপাই নে? আমাৰ ভোক লাগিলে, আনৰ কথা শুনিবলৈ ভাল নালাগে; আৰু পেটে কোঁৰকোঁৰকৈ মাতে। তাকে শুনি দেৱে কৈছিল,—"বাপা! বুঢ়া হলোঁ, ভোক কি ৰকমৰ আজিলৈকে নেজানিলোঁ। কৰিৱৰ ইটোও এটা হাস্য-ৰসৰ কথা।

এদিন তেওঁ মোৰ আগত কৈছিল যে,—"তেখেতৰ এবাৰ বৰ টান-নৰিয়া হৈছিল; আৰু সৰ্ব্বাঙ্গে পানীজোলাও ফুটিছিল। গতিকে জীৱনৰ আশা এৰিবলগীয়া হৈছিল। দেৱে ভাবিলে মৃত্যু ওচৰ চাপিছে। ভৱৰোগহাৰী ভগৱন্ত শ্ৰীহৰিৰ মহিমাকীৰ্ত্তন বিনে আন উপায় নাই। এই কথাষাৰৰ প্ৰতি থিৰ বিশ্বাস কৰি, তেওঁ নিতৌ যথাবিধি, যথাশক্তি দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱত-মহাপুৰাণখন পাঠ কৰি শেষ কৰিছিল। ঐকান্তিক-ভক্তৰ ওপৰত ভগৱন্তৰ অপাৰ কৰুণা। ভাগৱত-পাঠ শেষ হোৱাৰ পিচৰ পৰা দেউ লাহে লাহে ৰোগমুক্ত হৈছিল। *

*—কলিকতা সংস্কৃত-কলেজৰ ভূতপূৰ্ব্ব বেদান্তদৰ্শনৰ অধ্যাপক মাননীয় মহামহোপাধ্যায় ৺লক্ষ্মণশাস্ত্ৰী মহাশয়ৰ এবাৰ দুৰাৰোগ্য

৺কামাখ্যাধামৰ টোলত দেউ প্ৰায় ন-দহ-বছৰমান আছিল ; দেৱে প্ৰতিবছৰে দুৰ্গাপূজা ; আৰু বাসন্তীত গোৱালপাৰা জিলাৰ বিজ্‌নী ষ্টেটলৈ গৈছিল । সেইবাবে কোনোবাৰ

"গুল্মৰোগ" হৈছিল। বহুবিধ চিকিৎসাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ কোনো উপকাৰ হোৱা নাছিল। তাৰ পিচত ভাগ্যবশতঃ এদিন এজন সন্ন্যাসীৰে সৈতে তেওঁৰ দৰ্শনলাভ ঘটে। শাস্ত্ৰী মহাশয়ে সন্ন্যাসীজনক তেওঁৰ গুল্মৰোগৰ কথা কোৱাত, সন্ন্যাসীজনে তেওঁক কৈছিল যে, তেওঁৰো গুল্মৰোগ হৈছিল। কোনো ঔষধে গুণ কৰা নাছিল। তাৰ পিচত সন্ন্যাসীজনে ৰোগমুক্তিৰ কাৰণে অগস্ত্য-ঋষিয়ে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক ৰাৱণ বধৰ নিমিত্তে উপদেশ দিয়া "আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰ"টো ভক্তিভাবে কিছুদিন পাঠ কৰাৰ পাচত ৰোগমুক্ত হৈছিল। সন্ন্যাসীজনে আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো ৺লক্ষ্মণ শাস্ত্ৰীক পাঠ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়াত, শাস্ত্ৰী মহাশয়েও বিশ্বাসপূৰ্ব্বক ভক্তিভাবে স্তোত্ৰটো কেইবাদিনো পাঠ কৰাৰ পাচত গুল্মৰোগৰ পৰা মুক্ত হৈছিল।

মই কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজত পঢ়াসময়ত, এদিন মোৰ শিক্ষা-গুৰু পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ৺সকল নাৰায়ণ শাস্ত্ৰী মহোদয়ে ৺লক্ষ্মণ শাস্ত্ৰীক কৈছিল যে, তেখেতৰ অৰ্শোৰোগ হৈছে। কোনো ঔষধৰ দ্বাৰা উপকাৰ পোৱা নাই। তাকে শুনি ৺লক্ষ্মণ শাস্ত্ৰী মহাশয়ে মোৰ শিক্ষা-গুৰু মহোদয়ক যথাবিধি বাল্মীকি-ৰামায়ণোক্ত আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো পাঠ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়াত, মোৰ শিক্ষাগুৰুদেৱে তেতিয়াই কলেজৰ গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা মোৰ হতুৱাই ৰামায়ণখন অনাই আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো লিখি লৈছিল।

শাস্ত্ৰত পোৱা যায় যে,—"আৰোগ্যং ভাস্কৰাদিচ্ছেৎ।" অৰ্থাৎ সূৰ্য্যদেৱৰ পৰা আৰোগ্য লাভৰ কামনা কৰিব।

যথাসময়ত ৺কামাখ্যাধামৰ টোললৈ অহাত পলম্ হৈছিল ; আৰু সময়ে সময়ে কাৰ্য্য উপলক্ষে নিজৰ ঘৰলৈও গৈছিল । সেইবাবে ৺কামাখ্যাটোলৰ কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক-কমিটিয়ে বেজাৰ পাইছিল । ৺কামাখ্যাধামৰ কিছুমান স্বাৰ্থান্ধ মানুহে দেউক সময়ে-সময়ে নিন্দাও কৰিছিল । সুবিদ্বান্, কৱি. সাহিত্যিক, গুণৱন্ত, সত্যনিষ্ঠ, সৌন্দৰ্য্যপ্ৰিয়, ন্যায়পৰায়ণ আৰু স্বাধীনচেতা শ্ৰেষ্ঠ-পুৰুষ-সকলক নিন্দা কৰাটো মূৰ্খ, ধূৰ্ত্ত আৰু ঠেক মনৰ মানুহৰ এটা দুৰাৰোগ্য ব্যাধি ।

যি হওক নানা কাৰণে ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত দেউৰ থাকিবলৈ ইচ্ছা নোহোৱা হ'ল । ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত নাথাকে বুলি এদিন দেৱে মোক কলে । কথা আষাৰ শুনি আমাৰ বৰ দুখ লাগিল । কাৰণ তীৰ্থস্থানত দেউৰ নিচিনা এজন সুবিখ্যাত সংস্কৃত-কৱি নিগাজীকৈ থকা বাঞ্ছনীয় । কিছুদিনৰ পাচত দেৱে কাৰো হকা-বাধা নেমানি নিজৰ ঘৰলৈ গ'ল ।

মই তেতিয়া ব্যাকৰণৰ মধ্য-পৰীক্ষাৰ কাৰণে পাণিনীয়-সিদ্ধান্ত-কৌমুদী-ব্যাকৰণ পঢ়িছিলোঁ । দেউ ঘৰলৈ যোৱাৰ বাবে আমি মৰ্ম্মাহত হৈছিলোঁ । যিহেতু তেখেতে ৺কামাখ্যা-ধামৰ টোলত থাকি দেশৰ গৌৰৱ-বৃদ্ধি কৰিছিল । তাৰ পাচত মই দেউৰ ঘৰলৈ গৈ তিনিমাহমান থাকি, অসুবিধা হোৱাৰ কাৰণে ঘৰলৈ আহিলোঁ । মই দেউৰ ঘৰত থকা-সময়ত দেউক আকৌ নীলাচললৈ আনিবলৈ ৺ৰাজচন্দ্ৰ শৰ্ম্মা

আৰু শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মা দেউৰ ঘৰলৈ গৈছিল। দুয়োজনে দেউক ববকৈ কাকুতি কৰি কলে যে,— "দেউ! আপুনি দয়া কৰি আকৌ ৺কামাখ্যাধামৰ টোললৈ যাব লাগে। আপুনি গুচি অহাৰ বাবে আমি বহুতে দুখ পাইছোঁ। আমি আপোনাক নিবলৈ আহিছোঁ। কিন্তু দেউ দুনাই ৺কামাখ্যাধামৰ টোললৈ আহিবলৈ মান্তি নহল।

১০। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটী-সত্ৰ বাহৰত।

নীলাচলত থকাসময়ত দেৱে এদিন মোক কৈছিল যে,— "বাপা! তোমালোকৰ নীলাচলত থকা বৰ টান। পানীৰ অভাৱ, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰাবিলাকেও মনোযোগেৰে পৰিশ্ৰম কৰি সংস্কৃত নপঢ়ে। আউনীআটী-সত্ৰৰ অধিকাৰেৰে সৈতে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বাহৰত কথা-বতৰা হৈছে। অধিকাৰে মোক তালৈ নিব খুজিছে। তুমি ইচ্ছা কৰিলে মোৰ লগত ওলাব পাবা।" তেতিয়া দেউৰ ওচৰত পঢ়িবলৈ মোৰো বৰ আগ্ৰহ আছিল। দেৱে ৺কামাখ্যাধামৰ পৰা ঘৰলৈ গৈ, কেইমাহমানৰ পাচত উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকা আউনীআটী-সত্ৰবাহৰলৈ গৈ তিনিমাহমান আছিল। ময়ো তিনি-মাহমান থাকি

পঢ়িছিলোঁ। ৺কমলদেৱ গোস্বামী অধিকাৰ মহাশয়ে দেউক মাহে চল্লিশ টকাকৈ দিছিল। ময়ো মাহে ছ-টকাকৈ পাইছিলোঁ। তাত এখন সংস্কৃত-টোল আছিল। সেই টোলত দেউ প্ৰধান-পণ্ডিত হৈছিল।

দেৱে ছাত্ৰবিলাকক ব্যাকৰণ আদি শিক্ষা দিয়াৰ বাজেও দুপৰীয়া নামঘৰত ভকত বিলাকৰ আগত শ্ৰীমদ্ভাগৱত পাঠ কৰি বুজাইছিল।

১১। নিজৰ ঘৰত মৃত্যুলৈকে।

কামৰূপৰ পাণ্ডুলা-গাৱঁৰ অধিবাসী ৺দামোদৰ-ধামৰ ভূত-পূৰ্ব্ব সম্পাদক ৺হৃদয়চন্দ্ৰ পাটোৱাৰীয়ে ৺দামোদৰ-ধাম প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পাচত, এদিন উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটী-সত্ৰবাহৰলৈ গৈ দেউক নিজৰ ঘৰলৈ আনিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। দেৱে বিবেচনা কৰি নিজৰ বাৰ্দ্ধক্যৰ কালে চাই পাটোৱাৰীৰ কথাত সম্মত হৈ কিছুদিনৰ পাচত ঘৰলৈ গ'ল। তেতিয়াৰ পৰা দেৱে ঘৰত থাকি ৺দামোদৰ ধামৰ সংস্কৃত-বিদ্যালয়ত, পাঁচজনমান ছাত্ৰক পাণিনীয়-ব্যাকৰণ শিকাব ধৰিলে।

দেউ ঘৰলৈ যোৱাৰ পূৰ্ব্বে ধামৰ সংস্কৃত-টোলত ৺সোণাপতি শৰ্ম্মা অধ্যাপক আছিল। ৺সোণাপতি উপাধ্যায়ে আন আন ছাত্ৰক ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল। দেৱে ৺দামোদৰ-ধামত

পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অধ্যাপনা ; আৰু তাত এখন ধৰ্ম্মপ্ৰসাৰিণী সভা প্ৰতিষ্ঠা কৰি, নিজৰ ঘৰতে কালাতিপাত কৰিছিল।

দেৱৰ পাৰিবাৰিক প্ৰসঙ্গ।—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ জ্যেষ্ঠতাত আৰু পিতৃব্যও অগাধ পণ্ডিত আছিল। দেউৰ দুজন সৰু ভায়েক আছিল, এজনৰ নাম লক্ষ্মীনাথ। তেওঁ কৃতদাৰ আছিল, কিন্তু আঠাইশ বছৰমান-বয়সত নিঃসন্তান হৈ ঢুকায়। লক্ষ্মীনাথৰ তলতীয়া জন পাঁচ-ছবছৰ-বয়সত মাৰা যায়। দেউৰ স্বৰচিত বংশ-পৰিচয়ত এই জন ভায়েকৰ নাম উপেন্দ্ৰাচাৰ্য্য বুলি লিখা আছে। অপেশ্বৰী নামে দেউৰ এজনী সৰু ভনীয়েকো অকালতে কালৰ মুখত পৰিছিল।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ এটি পুত্ৰ আৰু দুজনী কন্যা আছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকা-সময়ত দেৱে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠা কন্যা ৺সৰস্বতীক প্ৰায় তিনি-বছৰমান বয়সৰ পৰা সংস্কৃত অভ্যাস কৰাইছিল। তাৰ পাচত ছোৱালীজনী কিছু ডাঙৰ হোৱাত, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, অমৰকোশ ; আৰু হিতোপদেশ আদি শিকাইছিল। যথাকালত ৰামদিয়া গ্ৰাম-নিবাসী ৺তাৰানাথ গোস্বামীৰে সৈতে ৺সৰস্বতীৰ শুভ-পৰিণয় ঘটে। দেৱৰ জোঁৱায়েক ৺তাৰানাথ গোস্বামী স্মৃতিতীৰ্থ মহাশয়ে দীৰ্ঘকাল গোৱালপাৰা জিলাৰ গৌৰীপুৰৰ ৰাজকীয়-উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ত প্ৰধান-পণ্ডিতৰ কাজত নিয়োজিত আছিল, আৰু তেওঁৰ এখন স্বকীয়া সংস্কৃত-টোলো আছিল। তেখেত আসাম বিদ্বোৎসাহিনী সভাৰ সম্পাদক হৈছিল।

বিগত বৰখলাৰ "লক্ষ্মী-নাৰায়ণ যজ্ঞত" ৺সৰস্বতী দেৱীয়ে স্ত্ৰী-সমাজত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে ৺লক্ষ্মণশাস্ত্ৰী প্ৰমুখ্যে পণ্ডিত-মণ্ডলীয়ে তেওঁক ভাগৱতী-ভাৰতী উপাধিৰে ভূষিতা কৰিছিল। বৰ্ত্তমানে পাশ্চাত্য-ইংৰাজী-শিক্ষা-প্ৰভাৱত ; আৰু সঙ্গদোষত তিৰোতাৰ ভিতৰত ধৰ্ম্মভাৱ, সৎ আদৰ্শ লোপ পাই আহিছে। আজি-কালি হিন্দুসমাজত দক্ষ-দুহিতা সতী, সীতা, লোপামুদ্ৰা, পতিপ্ৰাণা সাবিত্ৰী, শৈব্যা, দময়ন্তী, বেউলা ; আৰু জয়মতীৰ দৰে প্ৰাতঃস্মৰণীয়া নাৰীৰ অভাৱ হোৱাৰ কাৰণে গাৰ্হস্থ্য-জীৱন কণ্টকাকীৰ্ণ-কাৰাগাৰত পৰিণত হৈছে। তিৰোতাবিলাকে সহধৰ্ম্মিণীৰ তত্ত্ব নাজানি ভোগ-বিলাসিনী হৈছে। পক্ষাঘাত-ব্যাধি হলে ৰোগীজন যেনেকুৱা চলচ্ছক্তিহীন হয়, ধৰ্ম্মশিক্ষাৰ অভাৱতো হিন্দুসমাজ বৰ্ত্তমানে তেনেকুৱা হৈছে।

দেউৰ পুতেকজনৰ নাম ৺তাৰানাথ। তেওঁ শুক্ৰেশ্বৰত থকা-সময়ত ৺তাৰানাথে পাঁচ-বছৰ-বয়সত, ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ কাৰিকাবোৰ ধুনীয়া আখৰেৰে লিখিছিল। বুদ্ধিও চোকা আছিল। কিন্তু দৈৱ ; আৰু সঙ্গদোষত কৃতবিদ্য হবলৈ নোৱাৰাৰ কাৰণে পিতাকৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈছিল। ৺তাৰানাথৰ তিনিজন পুতেক আৰু এজনী ছোৱালী।

দেউৰ কনিষ্ঠা কন্যাৰ নাম ভাৰতী। ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত থকা-সময়ত দেৱে ভাৰতীক সংস্কৃত-ভাষা শিকাইছিল। অমৰকোশৰ কিছু অংশ ভাৰতীৰ কণ্ঠস্থ আছিল। এবাৰ

দেৱে ভাৰতীক লগত লৈ ৺কামাখ্যাধামত দ্বাৰবঙ্গৰ মহাৰাজেৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ যোৱাত, মহাৰাজে ভাৰতীৰ সংস্কৃত উচ্চাৰণ শুনি; আৰু সংস্কৃত-ভাষা শিক্ষা কৰাৰ পৰিচয় পাই পোন্ধৰ টকা পুৰস্কাৰ দিছিল। ভাৰতীৰ বিবাহ হৈছিল, বিয়া দিয়াৰ দুবছৰমান পাচত মৃত্যু হয়।

১২। নানান-ঠাইত দেৱৰ যশস্যালাভ।

গোৱালপাৰা জিলাৰ বিজ্‌নী ষ্টেট। গোৱালপাৰা জিলাৰ বিজ্‌নী ষ্টেটৰ ৰাণী ৺অভয়েশ্বৰী ধৰ্ম্মপৰায়ণা আছিল। ষ্টেটত প্ৰতি-বছৰে শ্ৰীশ্ৰী৺শাৰদীয়-দুৰ্গাপূজা; আৰু বাসন্তীপূজাত সংস্কৃত-পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ যথাযোগ্য উপস্থিত বিদায়ৰ ব্যৱস্থা আছে; আৰু কোনো কোনো বিশিষ্ট পণ্ডিতে নিজৰ সংস্কৃত-টোলৰ বাবেও বাৰ্ষিক আৰ্থিক সাহায্য পায়। দেৱে টোলৰ সাহায্য এশ টকা, আৰু বাসন্তীপূজাৰ বাবে বিদায় বিৰাশী টকাকৈ পাইছিল। এইবৃত্তি তেখেতে প্ৰথমতে কোন চনৰ পৰা পাইছিল, সেই কথা অজ্ঞাত। আন আন পণ্ডিতকৈ দেৱৰ বিদায় সৰহ দেখি কেইজনমান পণ্ডিতৰ দেউৰ প্ৰতি ঈৰ্য্যাভাৱ হৈছিল।

দেউৰ পৰোক্ষত কিছুমান পণ্ডিতে ৰাণীৰ দেওৱানৰ ওচৰত আপত্তি কৰিছিল যে,—"৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যই কি কাৰণে আন আন পণ্ডিতকৈ বেছি বিদায় পায়।" পণ্ডিত-সকলৰ আপত্তি ব্যৰ্থ হ'ল, গুণগ্ৰাহিণী ৰাণী ৺অভয়েশ্বৰীয়ে কৰিৰত্ন দেৱৰ অশেষ গুণৰ দ্বাৰা বিমোহিতা হৈছিল।

এনে কি উক্ত-পূজাত তেওঁ আঁৰ-কাপোৰৰ ভিতৰত থাকি, দেউক মতাই নি শাস্ত্ৰীয় কথাও সুধিছিল। দেউৰ বেছি বিদায় হোৱা সম্পৰ্কে এটি কথা শুনিছোঁ। বিজ্‌নী ষ্টেটত যেতিয়া ৺বৰদাকান্ত হাল্‌দাৰ মহাশয় দেওৱান আছিল, তেতিয়া হঠাৎ এদিন দেৱেৰে সৈতে তেওঁৰ আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। তাৰ পাচত হাল্‌দাৰ মহাশয়ে এদিন দেউক গায়ত্ৰীৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলত, কৰিৰত্নদেৱে আধ্যাত্মিক ভাবে গায়ত্ৰীৰ ব্যাখ্যা কৰি শুনাইছিল। তাৰ পাচৰ পৰা দেওৱান মহাশয় দেউৰ প্ৰতি পৰম সন্তুষ্ট হল; আৰু তেতিয়াৰ পৰাই ষ্টেটত দেউৰ বাৰ্ষিক-বৃত্তি বেছি কৰি দিয়ালে। ৺দুৰ্গাপূজা আৰু বাসন্তী-পূজাত দেউক ৰেলৱে ষ্টেশ্যনৰ পৰা হাতীৰে নিয়াইছিল।

গোৱালপাৰাৰ গৌৰীপুৰ ষ্টেট। গৌৰীপুৰ-ষ্টেটত দেউৰ বাৰ্ষিক-বৃত্তি আছিল পঞ্চাশ টকা। গুৱাহাটীৰ কটন্ কলেজৰ ভূতপূৰ্ব্ব অধ্যক্ষ ৺শ্ৰীনাথ চক্ৰৱৰ্ত্তী এম্-এ মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ যে,—"গৌৰীপুৰৰ গুণগ্ৰাহী আৰু দানশীল জমিদাৰ ৺প্ৰভাতচন্দ্ৰ বৰুৱা বাহাদুৰে * দেৱৰ কৰিত্ব আদি গুণাৱলীৰে আকৃষ্ট হৈছিল; আৰু সেইবাবে তেখেতে দেউৰ

* পাচত ইংৰাজ-চৰকাৰৰ পৰা "ৰজা বাহাদুৰ" উপাধি পাইছিল।

পুত্ৰ ৺তাৰানাথক মৰম কৰি নিজৰ ষ্টেটত তিনি-চাৰি-বছৰলৈকে মাহে পঁচিশ টকা বেতনৰ এটি কাজত নিয়োজিত কৰিছিল।

কোচবিহাৰৰ ৰাজ-ষ্টেটতো দেউৰ বাৰ্ষিক বৃত্তি আছিল।

নৱদ্বীপত। এবাৰ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে শ্ৰীচৈতন্যদেৱৰ লীলাভূমি নৱদ্বীপলৈ গৈছিল। তাৰ পাচত নৱদ্বীপৰ পণ্ডিত-মণ্ডলীয়ে তেখেতক নিমন্ত্ৰণ কৰি সসম্মানেৰে অভ্যৰ্থনা কৰিছিল।

দেৱৰ সংস্কৃত-উচ্চাৰণৰ স্পষ্টতা আৰু বিশুদ্ধতা, গীৰ্ব্বাণ-বাণীৰে নিৰৱচ্ছিন্ন বাক্যালাপ, শব্দশাস্ত্ৰত অগাধ-ব্যুৎপত্তি, আৰু তেওঁৰ স্বৰচিত-বৃত্তমঞ্জৰী নামৰ ছন্দোগ্ৰন্থখন দেখি, পণ্ডিত-মণ্ডলী প্ৰীত হৈ তেখেতক এটি বিশিষ্ট-সংস্কৃত-উপাধিৰে বিভূষিত কৰিবলৈ খুজিছিল। কিন্তু দেৱে উপাধি লবলৈ স্বীকৃত নহল। দেউ নৱদ্বীপত সাতদিন আছিল। সেই এসপ্তাহ তেওঁ পণ্ডিত-মণ্ডলীৰে সৈতে সংস্কৃত-ভাষাৰে আলাপ কৰিছিল। সংস্কৃত কোৱাৰ অভ্যাস আৰু সামৰ্থ্য দেখি বিদ্বন্মণ্ডলী আচৰিত হৈছিল। দেৱে এদিন পূৰ্ব্বস্থলীৰ সুবিখ্যাত পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় ৺কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চানন মহাশয়েৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈ বৃত্তমঞ্জৰীখন দেখাইছিল। তাৰ পাচত ন্যায়পঞ্চানন মহাশয়ে চাই দেউৰ অনন্যসাধাৰণ কৱিত্ব শক্তিৰ পৰিচয় পাই দেউক দ্বিতীয় কালিদাস বুলি উচ্চ প্ৰশংসা কৰিছিল।

দেউক নৱদ্বীপৰ এখন ডাঙৰ সংস্কৃত-টোলত ৰাখিবলৈ ভদ্ৰলোকবিলাকে ইচ্ছা কৰিছিল, কিন্তু স্বদেশপ্ৰিয় কৱিৰত্ন-দেৱে সেই কথাত সম্মত নহল। *

ঢাকাৰ সাৰস্বত-সমাজত। ঢাকাৰ সাৰস্বত-সমাজ-খনৰ সুনাম আছে। এবাৰ সমাজখনৰ স্থায়িত্ব-সম্পৰ্কে ১৯১২ খৃষ্টাব্দৰ জানুয়াৰী মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহৰ ভিতৰত এখন ডাঙৰ সভা হৈছিল। সেই সভা উপলক্ষে গুৱাহাটীৰ কটন্ কলেজৰ ভূতপূৰ্ব্ব সংস্কৃতৰ অধ্যাপক ৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবিনোদ এম্-এ, মহাশয়ে পূজ্যপাদ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য-কৱিৰত্ন মহোদয়ক ৰবকৈ অনুৰোধ কৰি, গুৱাহাটীৰ পৰা ঢাকালৈ লগত লৈ গৈছিল। তেতিয়া দেউ ৺কামাখ্যাধামৰ টোলৰ অধ্যাপক আছিল। উক্ত সভাত প্ৰায় তিনিশমান পণ্ডিত সমবেত

---

* বৰমূৰিকোণাৰ পণ্ডিত ৺সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্য স্মৃতি-ব্যাকৰণতীৰ্থ মহাশয়ে যেতিয়া নৱদ্বীপৰ পাকা-টোলত মহামহোপাধ্যায় ৺আশুতোষ তৰ্কভূষণ মহাশয়ৰ ওচৰত ন্যায়শাস্ত্ৰ পঢ়িছিল, তেতিয়া তেওঁ নৱদ্বীপৰ ভদ্ৰলোকবিলাকৰ পৰা শুনিছিল যে,—"৺সত্যনাথ পণ্ডিত তাত পঢ়া সময়ৰ প্ৰায় সাত-আঠ-বছৰমান পূৰ্ব্বে দেউ নৱদ্বীপলৈ গৈছিল; আৰু পণ্ডিতবৰ্গৰে সৈতে সাতদিন প্ৰাত্যহিক কাৰ্য্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি শাস্ত্ৰ-চৰ্চ্চালৈকে সংস্কৃত-ভাষাৰে কথা কৈছিল। দেউৰ তেনেকুৱা শক্তি দেখি নৱদ্বীপৰ শিক্ষিত ভদ্ৰলোকবিলাকে দেউক এটি উপাধি দিবলৈ আগ্ৰহ কৰাত, দেৱে উপাধি লবলৈ মান্তি নহল। উপাধি দিবলৈ ইচ্ছা কৰা লোকসকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ৺যদুনাথ সাৰ্ব্ব-ভৌম আদি অগ্ৰণী আছিল।

হৈছিল। তাৰ পাচত নিৰ্দ্দিষ্ট দিনত সভা আৰম্ভ হোৱাত, ৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে বিবুধ-বৃন্দৰ সাক্ষাতত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পৰিচয় দিলত, বুধবৰ্গে দেৱক এটি সুন্দৰকৈ মঙ্গলাচৰণৰ কাৰণে শ্লোক ৰচিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

প্ৰত্যুৎপন্নমতি আৰু প্ৰতিভাবান্ কবিৰত্নদেৱে অলপ সময়ৰ ভিতৰতে "শাৰ্দ্দূল-বিক্ৰীড়িত" ছন্দেৰে এটি ৰাজ-প্ৰশস্তি-বিষয়ক সুললিত শ্লোক ৰচনা কৰি সভাত মঙ্গলাচৰণ কৰিলত, সভ্যসকলে দেউৰ ৰচনা-নৈপুণ্যৰ পৰিচয় পাই পৰম প্ৰীতি-লাভ কৰিছিল। তাৰ পাচত দেৱে সভাত দেৱ-ভাষাৰে এটি ওজস্বিনী বক্তৃতা দি সভ্যসকলক আপ্যায়িত কৰিছিল। সভা শেষ হৈ যোৱাৰ এসপ্তাহমানৰ পাচত ঢাকাপ্ৰকাশ নামে বাতৰি কাকতত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সভাত অশেষ সুখ্যাতি লাভ কৰাৰ বিষয়ে এটি প্ৰৱন্ধ প্ৰকাশিত হৈছিল। *

কলিকতাত। কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজত "সংস্কৃত-পৰীক্ষা-বোৰ্ড" নামেৰে এখন পৰিষৎ আছিল। সম্প্ৰতি সেই সভাখনৰ নাম পৰিৱৰ্ত্তিত হৈছে। পূজনীয় কবিৰত্নদেৱো সেই বোৰ্ডৰ অন্যতম সভ্য আছিল। এবাৰ উক্ত বোৰ্ডৰ কোনো এখন অধিবেশনত মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ উপস্থিত আছিল। সভা আৰম্ভ হোৱাৰ পাচত তেওঁ সভাৰ মাজত

*—৺পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবিনোদ এম্-এ, মহাশয়ৰ পৰা শুনা কথা।

থিয় দি "অমুষ্যাং সভায়াং মমৈষা প্ৰতিজ্ঞা ভুজঙ্গপ্ৰয়াতং বিনা বাগ্ ন বাচ্যা।" এই ফাঁকি কৈ ভুজঙ্গ-প্ৰয়াত ছন্দেৰে শ্লোক ৰচি বক্তৃতা দিব ধৰিলে। পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ চকু ৰ লাগি থাকিল। সভাত দুজনমান জাৰ্ম্মাণ-দেশীয় ৱিদ্বান্ উপস্থিত আছিল। তেওঁলোকে অনুমান কৰিলে যে, কামৰূপীয় পণ্ডিত-প্ৰৱৰে কি জানি সেইবোৰ শ্লোক আগেয়ে ৰচনা কৰি কণ্ঠস্থ ৰাখি সভাত বক্তৃতা দিছে। তেনেকুৱা সন্দিগ্ধ হৈ সভ্য-বিলাকৰ ভিতৰত কেইজনমানে মাননীয় দেৱক পৰীক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছুক হৈ কলে যে,—"কবিৰত্ন মহাশয়! আপনি অনুগ্ৰহ পূৰ্ব্বক অন্য ছন্দোদ্বাৰা বক্তৃতা দিলে আমরা কৃতাৰ্থ হইব।" দেৱে তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় বুজি আন ছন্দেৰে কেইটামান শ্লোক ৰচি শুনোৱাত, তেওঁলোকে দেউক এজন প্ৰতিভাশালী সুকৱি বুলি জানিলে; আৰু তেওঁ সভাত বিশেষ সম্মান পালে। *

*—পণ্ডিত ৺সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনা কথা:—১৯১১ খৃষ্টাব্দত কলিকতাৰ সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ কোনো এখন অধিবেশনলৈ দেউ নিমন্ত্ৰিত হৈ গৈছিল। সেই সময়ত ৺সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে সংস্কৃত-কলেজত স্মৃতি-শাস্ত্ৰৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পঢ়িছিল। সভাৰ দিনা দেৱে ৺আশুতোষ সৰস্বতীৰে সৈতে সংস্কৃতেৰে আলাপ কৰি সভাত উপস্থিত হৈছিল। দেউৰ সংস্কৃত কোৱাৰ শক্তি দেখি, সভ্য-বৃন্দে দেউক সাদৰে সম্বৰ্দ্ধনা কৰি, ওখ-আসনত বহুৱাই অভিনন্দিত

দেউ কলিকতালৈ গলে, কলিকতাৰ সুবিখ্যাত কৱিৰাজ ৺শ্যামাদাস বাচস্পতি মহাশয়ৰ ঘৰত থাকিছিল। কৱিৰাজ মহাশয়ে তেওঁক বিশেষ শ্ৰদ্ধা কৰিছিল; আৰু আহিবৰ সময়ত বিনা বেচে এমাহ-ডেৰ্-মাহমান চলাকৈ কৱিৰাজী ঔষধো দিছিল। দেউৰ মূত্ৰকৃচ্ছ্ৰ ৰোগ আছিল। এবাৰ দিক্‌শূলত সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ সভালৈ কলিকতালৈ যোৱাত, অসাৱধানবশতঃ ট্ৰাম্‌গাৰীৰ পৰা নামিবৰ সময়ত পৰি গৈ ভৰিত আঘাত পাই, কেবাদিনো কৱিৰাজৰ ঘৰত আছিল। মই কলিকতাত পঢ়াসময়ত দেউক এবাৰ সংস্কৃত-কলেজত; আৰু এবাৰ বিডন্-ষ্ট্ৰীটত দেখিছিলোঁ।

এবাৰ তেওঁ কলিকতালৈ যোৱাত, মহামহোপাধ্যায় ৺হৰ-প্ৰসাদ শাস্ত্ৰী মহাশয়ে দেউক কৈছিল যে,—"পণ্ডিত মহাশয়! আপনি যদি আসামে নাথেকে কলিকাতাই কিম্বা ভারতবর্ষের অন্য কোন বর-সহরে থাকিতেন, তাহা হইলে আপনি আরও বিশেষ প্রতিষ্ঠা লাভ করিতে পারিতেন। সম্প্রতি আপনাকে বহুলোক জানেন না। আমি অনুরোধ করি আপনি কলি-কাতায় থাকুন।"

শাস্ত্ৰী মহাশয়ৰ উক্তি শুনি স্বদেশপ্ৰেমিক দেৱে প্ৰত্যুত্তৰ দিছিল যে,—"মহাশয়, অনবরত ট্রাম্, মটর গাড়ী, এবং ঘোড়ার গাড়ী প্রভৃতির কর্ণবধিরীকৃত শব্দের দ্বারা মুখরিত,

---

কৰিছিল। লগে লগে কামৰূপ-দেশৰো প্ৰশংসা কৰিছিল। তাৰ পাচত দেৱে সভাত দেৱভাষাৰে বক্তৃতা দিছিল।

বিপুল-জনতা-বিশিষ্ট কলিকাতা মহানগরীতে বাস করা আমার পক্ষে নিতান্ত অসম্ভব।"

কাশীত। এবাৰ দেউ কাশীলৈ যোৱাত, ৺সত্যনাথ বৰা বি-এল্, উকিল ডাঙ্গৰীয়াই দেউৰ পাণ্ডিত্যাদি চাবলৈ কাশীৰ কোনো এজন পণ্ডিতেৰে সৈতে শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ কৰি-বলৈ অনুৰোধ কৰিলত, দেৱে বিচাৰত জয়ী হৈছিল। সেই ঘটনাৰ পাচৰ পৰা বৰা ডাঙ্গৰীয়াই দেউক বিশেষ শ্ৰদ্ধা কৰিছিল। এই কথা আমাৰ দুই-তিনিজন ভদ্ৰলোকৰ পৰা শুনিছোঁ।

বৰপেটা-সত্ৰত। এবাৰ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য-কৱিৰত্নদেৱে বৰপেটা-সত্ৰলৈ গৈছিল। তেতিয়া ৺গোৱিন্দদেৱ মিশ্ৰ সত্ৰৰ অধিকাৰ আছিল। দেউ সত্ৰত তিনি-চাৰিদিনমান আছিল। এদিন দেৱে সত্ৰত ভালেমানলোকৰ উপস্থিতিত শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ মঙ্গলাচৰণৰ "জন্মাদ্যস্য যতঃ" এই শ্লোকটো বিশদকৈ বহু-সময়লৈকে ব্যাখ্যা কৰি শ্ৰোতৃবৰ্গৰ আনন্দ জন্মাইছিল; আৰু ব্যাখ্যাৰ লগতে কাম, ক্ৰোধ, আদি দুস্ত্যজ-ৰিপুবোৰৰো সময়; আৰু অৱস্থাবিশেষে উপকাৰিতা আৰু আৱশ্যকতা দেখুৱাইছিল। সত্ৰাধিকাৰৰ পুত্ৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ মিশ্ৰৰ বয়স তেতিয়া প্ৰায় চৈধ্য-বছৰ। তেতিয়া তেওঁ টোলত পঢ়ে। কৈহাটীৰ ৺অনন্তদেৱ শিৰোমণি টোলৰ অধ্যাপক আছিল। তেওঁ এসময়ত কোচবিহাৰৰ খাগ্ৰাবাৰীত ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ টোলত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ

সহাধ্যায়ী আছিল। ৺গোৱিন্দমিশ্রে তেওঁৰ পুতেক শ্রীনাৰায়ণ চন্দ্র মিশ্র প্রভৃতিৰ আগত কৈছিল যে,—"৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যে অতি উত্তমকৈ ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰে। সত্রত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে দেৱে এযোৰ ধুতি-চেলেঙ্; আৰু নগদ পাঁচ টকা পাইছিল। *

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে প্রাক্তনবিদ্যা; আৰু কৱিত্বলাভ কৰি যেতিয়া কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈছিল; তেতিয়া তেওঁৰ দুজন প্রতিদ্বন্দ্বী পণ্ডিত আছিল। এজন লৰ্‌মাৰ অধ্যাপক ৺সদাশিৱৰ পুতেক ৺নাৰায়ণ চন্দ্র বিদ্যাভূষণ। তেওঁ তেতিয়া গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলৰ সংস্কৃত-শিক্ষক আছিল।

বিদ্যাভূষণ মহাশয়ৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৱিত্ব আছিল। সময়ে-সময়ে কৱিৰত্নদেৱৰ লগত বিদ্যাভূষণৰ কাকতে-কলমে যুঁজো লাগিছিল। ৺নাৰায়ণ চন্দ্র বিদ্যাভূষণে অসমীয়া "আশুবোধ-ব্যাকৰণ" আৰু এখন গদ্য "সংস্কৃত-বাক্যাৱলী" লিখি ছপাইছিল। কিন্তু দুৰ্দৈৱবশতঃ তেওঁ ত্রিশ-বত্রিশ বছৰমান-বয়সত ইহলোক এৰি গৈছিল।

দেউৰ আনজন প্রতিদ্বন্দ্বীৰ নাম বৰপেটাৰ ৺লক্ষ্মীকান্ত বেদান্তবাগীশ। ৺নাৰায়ণ চন্দ্র বিদ্যাভূষণ ঢুকোৱাৰ পাচত ১৯০১ খৃষ্টাব্দত তেওঁ গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মালস্কুলৰ সংস্কৃত-শিক্ষক হৈছিল। বেদান্তবাগীশ অধ্যাপনা-কাৰ্য্যত সুযোগ্য নাছিল বুলি শুনিছোঁ। সেইসময়ত সময়ে-সময়ে নৰ্ম্মালস্কুলৰ ছাত্রবৰ্গৰ

*—এই কথাখিনি পণ্ডিত শ্রীনাৰায়ণ চন্দ্র মিশ্র মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ।

দেউৰে সৈতে আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। এদিন বেদান্তবাগীশ মহাশয়ে ছাত্রবিলাকক "প্রভঞ্জন" শব্দৰ অৰ্থ হাতী বুলি কৈছিল। প্র (প্রকৃষ্টৰূপে) গছৰ ঠানী যেয়ে ভাঙে, সেয়ে প্রভঞ্জন অৰ্থাৎ হাতী।

এই কথাটো ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ কাণত পৰিলত, তেওঁ ৺লক্ষ্মীকান্ত বেদান্তবাগীশক "প্রভঞ্জন" নাম দি বাতৰি কাকতত বেদান্তবাগীশৰ অধ্যাপনাৰ দোষবোৰ দেখুৱাইছিল। সেইসময়ত "প্রভঞ্জন" শব্দে বিশেষকৈ বেদান্তবাগীশক বুজাইছিল।

নলবাৰী-সত্রত। এসময়ত দেৱে নলবাৰীলৈ গৈ নলবাৰীৰ সত্রাধিকাৰ পণ্ডিত ৺ললিত চন্দ্র গোস্বামীৰ ঘৰত চাৰি-পাঁচ-দিনমান থাকি, সত্রাধিকাৰ প্রভৃতিৰে সৈতে সংস্কৃত-বিদ্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। এদিন সত্রাধিকাৰে কেইবাজনো প্রৱীণ-পণ্ডিতক নিমন্ত্রণ কৰি, এখন সৰুকৈ পণ্ডিতসভা পাতিলে। সেই সভাত বলোৱাৰ ৺হৰেশ্বৰ উপাধ্যায়, বাঁহজেনিৰ ৺বাসুদেৱ উপাধ্যায়, কৈঠালকুছিৰ ৺বলভদ্র উপাধ্যায়, গুৱাকুছিৰ ৺বিদ্যাদত্ত কৱিৰত্ন প্রমুখ্যে কেইবাজনো পণ্ডিত সমবেত হৈছিল। তাৰ পাচত নলবাৰী-সত্রত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ আৰু ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা চলে। সেই সভাত ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ কোনো কোনো ঠাইত ভুল দেখুৱাই দৃঢ়ভাবে কলে যে,—"ৰত্নমালা-ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাত পাৰিপাট্য হোৱা নাই। আটাইবিলাক সংস্কৃত-ব্যাকৰণৰ ভিতৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ

সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট।” কিন্তু ৰক্ষণশীল পণ্ডিত-কেইজনে ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ কথাত একমত নহৈ তৰ্ক আৰম্ভ কৰি কলে যে,—“পাণিনীয়-ব্যাকৰণ” প্ৰচাৰ কৰা সুদূৰ-পৰাহত।”

পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ বিৰুদ্ধে বাঁহজেনিৰ ৺বাসুদেৱ উপাধ্যায়ে দেউৰে সৈতে বৰকৈ তৰ্ক কৰিছিল। তাৰ পাচত আন পণ্ডিত-কেইজনো তেওঁৰ-ফলীয়া হৈছিল।

দেউ শুক্ৰেশ্বৰৰ সংস্কৃত-টোলত থকা কালছোৱাত, তেওঁৰ শিক্ষাগুৰু ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ লগত মনোমালিন্য ঘটিছিল। তাৰ কাৰণ হৈছে সেই সময়ত বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ “গূঢ়-প্ৰকাশিকা” নামেৰে টীকা ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি, সময়ে-সময়ে এটি এটি অংশ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যলৈ চাবলৈ পঠিয়াই দিয়ে। দেৱে বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ টীকাৰ বহুত দোষ দেখুৱাই সংশোধন কৰি দিয়ে। তাৰ পাচত বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ে ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে দোষ দেখুওৱা বিষয়বোৰৰ মীমাংসা কৰি এখন সমালোচনা ছপাইছিল। দেউৰ শিষ্যোচিত ব্যৱহাৰ নেদেখি ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ে বৰ বেজাৰ পাইছিল; আৰু উক্ত কাৰণ-বশতঃ তেতিয়াৰ পৰা কৱিৰত্নদেৱক বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ে ভাল নোপোৱা হল।

৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে কিছুমান ৰোগৰ অব্যৰ্থ মুষ্টিযোগ জানিছিল; আৰু নাড়ীজ্ঞান-বিষয়তো তেখেত অভিজ্ঞ আছিল। এবাৰ নলবাৰী-সত্ৰৰ বৰ্ত্তমান অধিকাৰ পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপচন্দ্ৰ

গোস্বামীৰ এটি ল'ৰাই প্ৰায় তিনিমাহমান তেজ-গ্ৰহণীত কষ্ট ভোগ কৰিছিল। ডাক্তৰী, কৱিৰাজী, আৰু আসুৰিমতীয়া কোনো চিকিৎসাৱে ল'ৰাটিয়ে আৰোগ্যলাভ কৰিব্‌ল পৰা নাছিল। দৈৱ-সংযোগত এদিন দেৱে নলবাৰী-সত্ৰলৈ যোৱাত এটি সাধাৰণ মুষ্টিযোগেৰে ল'ৰাটিক ভাল কৰিছিল। *১—

আৰু এবাৰ কৱিৰত্নদেৱে “কামৰূপ-সংস্কৃত-সঞ্জীৱনী” সভাৰ সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হৈ নলবাৰীলৈ গৈ উক্ত সত্ৰাধিকাৰৰ ঘৰত আছিল। তাৰ পাচত সভাৰ দিনা, সভা আৰম্ভ হোৱাৰ অলপ আগতে পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপ চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ জ্বৰ হোৱা এটি ল'ৰাৰ হঠাৎ এটি উপসৰ্গ হোৱাৰ কাৰণে ল'ৰাটি অস্থিৰ হৈ পৰিছিল। দেৱে কথাটো শুনি সেই ল'ৰাটিৰ পেটত পোন্ধৰ-কুৰি-মিনিটমান সময় মন্ত্ৰেৰে হাত-বুলোৱাত ল'ৰাটিৰ অস্থিৰতা আঁতৰ হৈছিল। এইবোৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা জনা যায় যে, কৱিৰত্ন দেউ চিকিৎসা-বিষয়তো পাৰ্গত আছিল।*২—

*-১— মুষ্টিযোগটো লিখা হল,—

সঁফুৰি আমৰ আগ তিনিটা, ডালিমৰ আগ তিনিটা; আৰু এটকুৰা আদা, এই তিনিবিধ তিনিদিন মাথোন ৰোগীক খুৱাবলৈ ব্যৱস্থা দিছিল; আৰু তাৰ পাচত ল'ৰাটিয়ে আৰোগ্য লাভ কৰিছিল।

*-২—এইবোৰ কথা নলবাৰীৰ বৰ্ত্তমান সত্ৰাধিকাৰ পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপ চন্দ্ৰ গোস্বামী মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ।

১৩। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ দান-পত্ৰ।

পূজ্যপাদ ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে মৃত্যুৰ পূৰ্ব্বে. তেখেতৰ আজীৱন-সঞ্চিত ৯০০০৲ ন-হেজাৰ টকা অসমত বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰচাৰৰ নিমিত্তে "৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ড" পাতি দান কৰি, কামৰূপৰ পাণ্ডুলা-গাৱঁত ৺দেৱদামোদৰ-ধামত ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য বিদ্যালয় প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে।*

স্থাৱৰ ভূ-সম্পত্তি প্ৰায় ১০০ এশ বিঘা মাটি কৌলিক-গোপাল-বিগ্ৰহৰ নিত্য-পূজা আদিৰ বাবে দান কৰি গৈছে। নিজৰ ভাৰ্য্যা ; আৰু ভ্ৰাতৃ-জায়াৰ নিমিত্তে মাসিক সামান্য বৃত্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। তেওঁৰ একমাত্ৰ ত্যাজ্য-পুত্ৰ

*—৺ধীবেশ্বৰ বিদ্যালয়ৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ।

(ক) বিদ্যালয়খন স্থাপিত হবৰ আজি প্ৰায় ৩৭।৩৮ বছৰ হল।

(খ) উক্ত বিদ্যালয়খন দীঘলে—৪৮ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ২৬ ফুট।

(গ) দীঘলে ৬৪ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ১৮ ফুটৰ এটি ছাত্ৰাবাস।

(ঘ) দীঘলে ৩০ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ১৮ ফুটৰ এটি পাকঘৰ।

(ঙ) ঘৰ তিনিটা টিনৰ।

বিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰসংখ্যা প্ৰায় ২০।২৫ জন। ছাত্ৰাবাসত ১০।১২ জনমান থাকে। অধ্যাপক ৪ চাৰিজন।

প্ৰধান অধ্যাপক— শ্ৰীহেমকান্ত সাঙ্খ্য-বেদান্ততীৰ্থ।

৺তাৰানাথক কিছু দিয়া নাছিল। দেৱে পুত্ৰৰ পৰা আজীৱন মানসিক কষ্টভোগ কৰিছিল। স্ত্ৰী-পুত্ৰক সম্পত্তিৰ পৰা বঞ্চিত কৰাৰ কাৰণে, স্ত্ৰী-পুত্ৰ-মোহাসক্ত কিছুমান মানুহে দেউক নিন্দা কৰিছিল। জীৱনৰ আগছোৱাত অশেষ আৰ্থিক কষ্টভোগ কৰা ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ উক্ত দানে তেওঁৰ বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণ-প্ৰিয়তা, স্বদেশ-হিতৈষিতা আৰু উদাৰ মনোভাৱ আদিৰ পৰিচয় দিয়ে। এনেকুৱা মহান্ আদৰ্শ আধুনিক সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীৰ ভিতৰত বিৰল। অসমত বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্ৰচাৰ কৰাটোৱেই তেখেতৰ জীৱনৰ মহাব্ৰত আছিল।

যি সকল মানুহৰ মানসিকভাৱ উচ্চ আৰু সাৰ্ব্বজনীন সেইবিলাক সাধুপুৰুষে নিজৰ স্ত্ৰী-পুত্ৰাদিৰ মোহত আৱদ্ধ

সহকাৰী অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰাবাসাধ্যক্ষ—শ্ৰীৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্ম্ম বেদ-ব্যাকৰণায়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰী।

বিদ্যালয়ত এজন হিন্দীশিক্ষক আৰু এজন অসমীয়া শিক্ষকো আছে।

বিদ্যালয়ৰ মাসিক আয়—

(১) অসম চৰকাৰৰ পৰা মাসিক সাহায্য— ১১৫৲ টকা
(২) অসম সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ পৰা মাসিক সাহায্য— ৮৫৲ টকা
(৩) ৺ধীবেশ্বৰ-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ডৰ পৰা মাসিক প্ৰাপ্তি— ৩০৲ টকা
(৪) অভয়-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ডৰ পৰা মাসিক প্ৰাপ্তি— ১০৲ টকা

মুঠ আয়— ২৪০৲

(৫) সংস্কৃতগ্ৰন্থৰ সংখ্যা প্ৰায় ২৫০ শ।

হৈ থাকিব নোৱাৰে। অসমৰ বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম-প্ৰৱৰ্ত্তক মহাপুৰুষ ৺দামোদৰ দেৱে নিজৰ ভতিজাকক বঞ্চিত কৰি, তেখেতৰ প্ৰিয়তম শিষ্য ভট্টদেৱক সত্ৰাধিকাৰ আৰু ধৰ্ম্মাধিকাৰ পাতি ছিল। মহাপুৰুষ হৰিদেৱেও তেখেতৰ ধৰ্ম্মমালা তেওঁৰ জীয়েৰ ৺ভুৱনেশ্বৰী দেৱীক যোগ্যা দেখি দিছিল।

উদাৰ-চৰিত্ৰৰ মহাপুৰুষ সকলৰ এনেকুৱা বহুত উদাৰ আদৰ্শ পৃথিবীৰ নানান ঠাইত জিলিকি আছে। *

* "অয়ং নিজঃ পৰো বেতি গণনা লঘুচেতসাম্।
উদাৰচৰিতানান্তু বসুধৈব কুটুম্বকম্॥"

১৪। নৰিয়া আৰু মৃত্যু।

ইয়াৰ আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, দেৱে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটীসত্ৰ-বাহৰৰ পৰা ঘৰলৈ গৈ, ৺দেৱ-দামোদৰ-ধামত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অধ্যাপনা আৰু ধৰ্ম্মপ্ৰসাৰিণী সভা পাতি কালযাপন কৰিছিল। তাৰ পাচত তেওঁ এবাৰ শ্ৰীশ্ৰী৺দুৰ্গা-পূজাৰ কেইদিনমান আগেয়ে, কলিকতাৰ সংস্কৃত-এছোছিয়েছনৰ এখন অধিবেশনলৈ গৈ, সভা শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত তাৰ পৰা আহি ৺দুৰ্গাপূজাৰ বিদায় লবলৈ বিজনীলৈ গ'ল। তাতে দেউ জ্বৰাক্ৰান্ত হ'ল। জ্বৰৰ লগে লগে কফেও দেখা

দিলে। দিনে দিনে জ্বৰ আৰু কফে কালমূৰ্ত্তি ধৰিলে। দেউৰ টান নৰিয়া হোৱাৰ বাতৰি ঘৰলৈ আহিল। পুতেক ৺তাৰানাথে টেলিগ্ৰাফ্ পাই বিজনীলৈ গৈ পিতাকক কোনো প্ৰকাৰে ঘগ্ৰাপাৰ-ৰেলৰে ষ্টেশ্যনলৈ আনিলে। তাৰ পৰা দোলাৰে ঘৰলৈ অনোৱা হ'ল। ৰোগ প্ৰতি-মুহূৰ্ত্তে বাঢ়িব ধৰিলে। স্থানীয় কৱিৰাজৰ হতুৱাই চিকিৎসা কৰোৱা হ'ল, কিন্তু একো ফল নহল। ৰোগ এনেকুৱা নৃশংস যে, সি ছেগ্ বুজি কি পণ্ডিত, কি মূৰ্খ, কি ৰজা, কি প্ৰজা, কি ধনী, কি ভিক্ষুক, কি বলী, কি দুৰ্ব্বল, সকলোকে আক্ৰমণ কৰে। বসন্ত কালৰ পচোৱা-বতাহে যেনেকুৱা সমস্ত-বস্তুৰ ৰস আকৰ্ষণ কৰে, তেনেকুৱা কালৰূপ-অজগৰেও অসম-মাতৃৰ এটি উজ্জ্বলতম-ৰত্নৰ জীৱন গ্ৰাস কৰিব ধৰিলে। যেতিয়া কালে আহি জীৱৰ কাষ চাপে, তেতিয়া কি মাক, কি সহোদৰ ভায়েক, কি পুতেক, কি বহুবল থকা বংশ, কোনোৱে কালে পোৱা জনক ৰাখিব নোৱাৰে। বিধি-বিমুখ হলে মানুহৰ বহু চেষ্টাও ব্যৰ্থ হয়। দিনক দিনে অসমৰ গৌৰৱ, দেৱ-বাণী-মন্দিৰৰ প্ৰধান-পূজক, কৱিতা-কাননৰ নিভৃত-কুঞ্জত কোকিল-সদৃশ পূজ্যপাদ শিক্ষাগুৰু মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰে-শ্বৰাচাৰ্য্য-কৱিৰত্ন-দেৱৰ প্ৰাণপ্ৰদীপ নিৰ্ব্বাণোন্মুখ হ'ল।

দেউৰ মোলবুজা ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মুখৰ মাত নাই-কিয়া হ'ল। দেউৰ জীৱন-সন্ধ্যা সমাগত দেখি, সংস্কৃত-কৱিতা-কমলিনীয়ে দুখত কোঁচ খালে। এনে কি দেউৰ

সঙ্কটাৱস্থাৰ গম পাই ফুলনিৰ ভোমোৰা আৰু মৌমাখিবোৰে মউপান কৰিবলৈ এৰি ক্ষীণকণ্ঠ হ'ল। দেৱৰ আত্মীয়-স্বজনে ঘনে ঘনে বাতৰি লব ধৰিলে। দেৱৰ অন্তৰাত্মাই জানিলে যে, ইবাৰ কালৰ হাতৰ পৰা নিস্কৃতি পোৱা টান। গতিকে অন্তৰত ভৱসাগৰৰ কৰ্ণধাৰ ইষ্টদেৱক ধ্যান কৰিব ধৰিলে। এই ভাবে আঠ-দহদিনমান শয্যাশায়ী হৈ থাকি, ইষ্ট-কুটুম্ব গাৱঁলীয়া, দেউক শ্ৰদ্ধা কৰা লোকবিলাকক আৰু শিক্ষিত সমাজক শোক-সাগৰত পেলাই বঙলা ১৩২৬ চনৰ, ৮ আঠ কাতি, শনিবাৰে, ৰাতি ৯ নটামান বজাত, মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্নদেৱে ক্ষণভঙ্গুৰ, নশ্বৰ-শৰীৰ এৰি জৰা-মৃত্যু-বৰ্জ্জিত, সচ্চিদানন্দময় বৈকুণ্ঠধামলৈ মহাপ্ৰয়াণ কৰিলে। মৃত্যুৰ সময়ত তেখেতৰ বয়স ৬৮ আঠবষ্টি বছৰ হৈছিল। আজি দেউ ইহলোকত নাই সঁচা, কিন্তু উজ্জ্বলিত হৈ থাকিল তেওঁৰ যুগমীয়া স্মৃতি, যশস্যা; আৰু সদ্‌গুণ ৰাশি।

১৫। শোক-প্ৰকাশ।

পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন-দেৱে ইহলোকৰ পৰা মহাপ্ৰস্থান কৰাৰ পঞ্চম-দিনত ৺দেৱ-দামোদৰ ধামত এখন শোক-সভা হৈছিল। আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ দিনাও ধামত আকৌ এখন শোক-সভা বহিছিল। সভাত দেউৰ শ্ৰাদ্ধাদিৰ

কাৰণে ৰবঙনিও সংগৃহীত হৈছিল। সিদিনা ধামৰ চাৰিও-কালত থকা সংস্কৃত-টোল, ছাত্ৰবৃত্তি আৰু নিম্ন প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ পৰা বহু ছাত্ৰ আহি শোক-সভাত যোগ দিছিল।

দেউৰ মৃত্যুৰ পিচদিনা ৺দেৱ-দামোদৰ-ধামৰ ভূতভূৰ্ব্ব সম্পাদক ৺হৃদয় চন্দ্ৰ পাটোৱাৰীয়ে কোনো কাৰ্য্য-উপলক্ষে গুৱাহাটীলৈ আহিছিল। তাৰ পিচত তেওঁ ৺কালীচৰণ সেন উকিল প্ৰভৃতিৰ আগত দেউৰ বিয়োগ-বাতৰি জনোৱাত, বিজুলী-সঞ্চাৰে গুৱাহাটীত, মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্নদেৱৰ মৰণ-সংবাদ পৰিব্যাপ্ত হ'ল। অসমৰ গৌৰৱ কবিৰত্নদেৱে ইহধাম ত্যাগ কৰাৰ বাতৰি শুনি, গুণগ্ৰাহী আৰু কৱিৰ সম্মান বুজা ভদ্ৰলোকসকল বিশেষ মৰ্ম্মাহত হ'ল; আৰু সেইবাবে কলেজ্, হাইস্কুল আদি হাফ্ দিছিল।

শ্ৰীঅম্বিকাগিৰী চৌধাৰী আৰু গুৱাহাটীৰ কলিজিয়েট্ হাইস্কুলৰ ভূতপূৰ্ব্ব শিক্ষক ৺জ্বল্‌তিৰাম লহ্‌কৰৰ উদ্যোগত গুৱাহাটীৰ জুবিলি-বাগিচাত, দেউৰ মৃত্যু উপলক্ষে এখন ডাঙৰ শোক-সভা হৈছিল। সেই সভাত প্ৰায় তিনি-শ-মান ভদ্ৰলোক উপস্থিত আছিল। সমৱেত-ভদ্ৰমণ্ডলীয়ে কৱিবৰৰ অমৰ আত্মাৰ প্ৰতি আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু সম্মান দেখুৱাই বনৰ ওপৰতে বহিছিল। তাৰ পাচত পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী মহাশয়ে সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলত, সভাপতিৰ অনুমতি লৈ ৺জ্বল্‌তিৰাম লহ্‌কৰে দেৱৰ কৱিত্ব, গুণ-গৰিমা

আদিৰ বিষয়ে বক্তৃতা দি শোক-সন্তপ্ত সভ্য-মণ্ডলীক শুনালে তাৰ পাচত সভাপতি মহাশয়ৰ বক্তব্য শেষ হোৱাত সভাভঙ্গ হৈছিল।

১৬। দেৱৰ কৃতিত্ব।

৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-কবিৰত্ন মহোদয়ে বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে এখন সটীক ছন্দোগ্ৰন্থ, বাধিকাৰ কলঙ্কভঞ্জন কাব্য, শোক-প্ৰকাশ আৰু হৰ্ষপ্ৰকাশ নামেৰে দুখন সৰু খণ্ডকাব্য, গোপাললাস্থ, পৰমেশ্বৰাষ্টক, ৰামাষ্টক, শিৱস্তুতি আৰু কামাখ্যাষ্টক প্ৰভৃতি বহুত দেৱতাৰ সংস্কৃত-স্তৱ, অসমীয়া কাণখোৱাৰ সংস্কৃত-শ্লোকেৰে অনুবাদ, যজুৰ্ব্বেদীয় সন্ধ্যা-পদ্ধতিৰ অসমীয়া ভাঙনি, এখন অসম্পূৰ্ণ ধাতুপাঠ, অসম্পূৰ্ণ সংস্কৃত-আচাৰ্য্য-গীতি ইত্যাদি ৰচনা কৰিছিল। টীকা-টিপ্পনীৰে সৈতে ৰত্নমালা-ব্যাকৰণৰ এটি ভাল সংস্কৰণো লিখা বুলি শুনিছিলোঁ, কিন্তু সেইখন হাতে লিখা অৱস্থাতে অপহৃত হৈছিল। সেই সটীক ৰত্নমালা-ব্যাকৰণখন ওলালে ৰত্নমালা-শিক্ষাৰ্থী বিলাকৰ বিশেষ উপকাৰ হ'ল হেঁতেন। যি হওক দেৱৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থবিলাকৰ ভিতৰত বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে সটীক ছন্দোগ্ৰন্থখনেই বিশেষ প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে। ইয়াৰ পৰিচয় পৰিশিষ্টত লিখা হৈছে। বৃত্তমঞ্জৰী-খনত

দেৱৰ অদ্ভুত-প্ৰতিভা, কবিত্বশক্তি আৰু সমালোচন-শীলতাৰ পৰিচয় পূৰ্ণমাত্ৰাত পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে। তেওঁ শ্ৰুতবোধ নামে ছন্দোগ্ৰন্থ-প্ৰণেতা মহাকবি কালিদাসৰ; আৰু ছন্দো-মঞ্জৰীকাৰক গঙ্গাদাস সূৰিৰো ঠায়ে ঠায়ে ভুল দেখুৱাইছে।

বৃত্তমঞ্জৰীখন ৰচনা কৰোঁতে তেওঁ বৃত্তৰত্নাকৰ, প্ৰাকৃত-পিঙ্গল, পিঙ্গলছন্দ, বাণীভূষণ, ছন্দোমঞ্জৰী আৰু শ্ৰুতবোধ আদি বহুত ছন্দঃশাস্ত্ৰ; আৰু বহু কাব্য-নাটকাদিও আলোচনা কৰিব লগীয়া হৈছিল। পূৰ্ব্বৱৰ্ত্তী কবিৰ ভ্ৰম-প্ৰমাদাদি দেখুৱাই সমালোচনা পূৰ্ব্বক নতুন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা সহজ-সাধ্য নহয়। জন্মান্তৰীয় কবিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ বীজ তেখেতৰ অন্তৰ্নিহিত আছিল। বিপুল অধ্যৱসায়; আৰু প্ৰয়োজক কৰ্ত্তাসকলৰ অনুপ্ৰেৰণাৰূপ-ৱাৰি-সেকৰ দ্বাৰা কালক্ৰমে তেওঁৰ কবিত্ব-তৰু ফুল-ফলেৰে জাতিষ্কাৰ হৈছিল।

প্ৰয়োজক কৰ্ত্তাসকলৰ উদগনি নাপালে বোধ কৰো তেওঁৰ কবিত্ব-শক্তিৰ পূৰ্ণবিকাশ নহলহেঁতেন। আউনীআটীয় ভূতপূৰ্ব্ব-সত্ৰাধিকাৰ মাননীয় ৺দত্তদেৱ গোস্বামীৰ অনুপ্ৰেৰণাৰে দেৱৰ ভাব-ফুলনিৰ পৰা বৃত্তমঞ্জৰী মুঞ্জৰিতা হৈছিল। পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ উদগণিত ভূতপূৰ্ব্ব মহামান্য ভাৰত সম্ৰাট সপ্তম এডৱাৰ্ডৰ মৃত্যু-উপলক্ষে শোকপ্ৰকাশ; আৰু ভূতপূৰ্ব্ব মহামান্য পঞ্চমজৰ্জ্জৰ ৰাজ্যাভিষেক উপলক্ষে হৰ্ষপ্ৰকাশৰ জন্ম হৈছিল।

৺কালীচৰণ সেন উকিল প্ৰমুখ্যে কিছুমান ভদ্ৰলোকৰ অনুৰোধত সময়ে-সময়ে দেৱে কামাখ্যাষ্টককে আদি কৰি বহু সংস্কৃত-স্তোত্ৰ ৰচনা কৰিছিল।

দেৱে মোৰ আগত কৈছিল যে,—“সংস্কৃত-শিক্ষাৰ লগে লগে শ্লোক ৰচনা কৰা বিষয়ত তেওঁৰ ধাউতি আছিল।” তেওঁ ৺আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বহুত আৱশ্যকীয়; আৰু মূল্যবান্ সংস্কৃত-গ্ৰন্থ হস্তগত কৰিছিল। সেই গ্ৰন্থবিলাক মই ৺কামাখ্যা-ধামৰ-টোলত পাঠ্যাৰম্ভাত দেখিছোঁ।

৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে সংস্কৃত-সাহিত্য-সাগৰ মথি বৃত্তমঞ্জৰী ৰূপ ছন্দৰ মালা গাঁথি থৈ গৈছে। বৃত্তমঞ্জৰী দেউৰ জীৱন-সৰ্ব্বস্ব আছিল। কোনোবা সংস্কৃত-পণ্ডিত নাইবা শিক্ষিত ভদ্ৰলোক ৺কামাখ্যাধামলৈ আহিলত, দেৱে তেওঁলোকক বৃত্তমঞ্জৰীখন দেখুৱাইছিল; আৰু বৃত্তমঞ্জৰীখন চাই বহু-পণ্ডিতে দেউক অশেষ প্ৰশংসা কৰিছিল।

১৭। দেৱৰ প্ৰত্নতত্ত্বানুৰাগ।

(ক) তামৰ ফলি সংৰক্ষণ আৰু পাঠোদ্ধাৰ।

বলবৰ্ম্মাৰ তাম্ৰশাসন।

আবিষ্কাৰ—উনবিংশতি-শতিকাৰ শেষ-ভাগত নগাওঁ জিলাৰ পুৰণিগুদামৰ ওচৰত, কলং নৈৰ সোঁ-পাৰত খাটানগাওঁ মৌজাৰ সুতাৰগাৱঁৰ এজন খেতিয়কে মাটিৰ তলত বলবৰ্ম্মাৰ এখন তাম্ৰশাসন পাইছিল। এদিন শাসনখন ঘটনাক্ৰমে পুলিছ, ছাব্ ইনছ্পেক্টৰ ৺ভদ্ৰকান্ত গোঁহাইৰ হস্তগত হোৱাৰ পাচত, তেওঁ ৺ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন দেউক ফলিখনৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰিবলৈ দি, তাৰ পাচত শাসনখনকে দেউক দান কৰে।

পাঠোদ্ধাৰ—দেৱে শাসনখন পাই পানীৰে পৰিষ্কাৰ কৰি ধুই পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিছিল। তেতিয়া গুৱাহাটীত অসমীয়া-ভাষাত প্ৰকাশিত আসাম নামে সাদিনীয়া বাতৰি-কাকতখনত দেৱে শাসনখনৰ অৰ্থ; আৰু গুৱাহাটীৰ বঙ্গীয়-সাহিত্যানুশীলনী সভাত, তেওঁ নিজে বঙলা-ভাষাত শাসনখনৰ বুৰঞ্জী আৰু আচল কথা প্ৰকাশ কৰিছিল। তাৰ পাচত মহামতি গেইট্ চাহাবে * কৱিৰত্ন মহোদয়ৰ পৰা শাসনখন নি বেঙ্গল-

* Copper plates.

(3) A copper plate dug up by a cultivator in Nowgong, and now in the possession

এছিয়াটিক-চছায়িটীলৈ পঠোৰাত, উক্তৰ হৰ্ণলি চাহা
উক্ত চছায়িটীৰ জৰ্ণালত শাসনখনৰ পাঠ আৰু; ব্যাখ
প্ৰকাশ কৰিছিল। শেষত ৺পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদে কলিকতাৰ
সাহিত্য-পৰিষৎ-পত্ৰিকাত শাসনখনৰ আকৌ আলোচন
কৰিছিল।

শাসনখনৰ পৰিচয়—তাম্ৰশাসনখনত তিনিখন ফলি
আছে। ফলি তিনিখনক এটা লোহাৰ বেৰিৰে গাঁথি
থোৱা আছে। ফলিৰ বাওঁ-দাঁতিৰ কাষৰ মাজভাগত একোটাকৈ
ঘুৰণীয়া বিন্ধা আছে। এই বিন্ধাৰ ভিতৰেদি বেৰিটো
সোমোৱাই ফলিবোৰ গঁথা। বিন্ধাৰ চাৰিওফালে অলপ
অলপ ঠাই খালি এৰিছে। বেৰিটোৰ মূৰত বুকুৰ আকৃ-
তিৰ পাত্ৰৰ নিচিনা এটা মাৰ্কা আছে। মাৰ্কাটিৰ মাপ

---

of Pandit Dhireswar Bhattacharyya of Gauhati. Through the kindness of the owner, this plate was procured and sent for decipherment to, Dr. A. F. R. Hoernle. It recounts a grant of land by Balvarma Deva, who was apparently the grandson of the Vanamala of the Tezpur plate. His ancestry is described as fallows 11 pages. Report on the progress of Historical Reserch in Assam.

BY E. A. GAIT ESQ. I. C. S.
Honorary Director of Ethnography in Assam.
1897.

৫×৩½ ইঞ্চি। মাৰ্কাত এটা হাতীৰ সম্মুখ-ভাগৰ মূৰ্ত্তি; আৰু কেইটিমান পদ লিখা আছে।

বিৱৰণ—উক্ত তাম্ৰশাসনৰ পৰা তলত দিয়া বিৱৰণ জানিবলৈ পোৱা যায়। বৰাহৰূপ ধৰা ভগৱান্ নাৰায়ণৰ নৰক নামে মহাপৰাক্ৰান্ত পুত্ৰ কামৰূপৰ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ নগৰত বাস কৰিছিল। তেওঁ পৰলোকলৈ যোৱাত, তেওঁৰ পুতেক ভগদত্ত আৰু বজ্ৰদত্তই যথাক্ৰমে ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বংশৰ বহুত ৰজাই ৰাজ্যভোগ কৰি ইহধাম এৰাৰ পাচত শালস্তম্ভ ৰজা হৈছিল। তেওঁৰ বংশৰ পালক-বিজয় প্ৰভৃতি বহু ৰজাই ৰাজত্ব কৰাৰ পাচত হৰ্জ্জৰ নামে এজন ৰজা হৈছিল। তেওঁৰ পুতেক বনমালদেৱ প্ৰবল-পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল। বনমালদেৱৰ পুতেক জয়মালদেৱ, আৰু জয়মালদেৱৰ পুতেক বীৰবাহু ক্ৰমে ৰজা হৈছিল। বীৰবাহুই অম্বা নামে কন্যাক বিয়া কৰাই তেওঁৰ গৰ্ভত বলবৰ্ম্মা নামে এটি পুত্ৰ জন্ম দিয়ে। ঔষধে গুণ নিদিয়া তেওঁৰ উৎকট বেমাৰ এটা উপস্থিত হোৱাত, কমবয়সীয়া কুমাৰ বলবৰ্ম্মাক তেওঁৰ ৰাজপাটত বহুৱায়। বলবৰ্ম্মাই লৌহিত্যৰ ওচৰত হাৰূপেশ্বৰ নামে ৰাজধানীত বসতি কৰিছিল।

কপিল-গোত্ৰীয়, কাণ্বশাখাৰ মালাধৰভট্ট নামে এজন পণ্ডিত-বামুণ আছিল। তেওঁৰ পুতেক দেৱধৰে শ্যামায়িকা নামে পত্নীৰ গৰ্ভত শ্ৰুতিধৰ নামে এটি পুত্ৰ জন্ম দিয়ে।

শ্রুতিধৰে বেদাধ্যয়ন শেষ কৰি, গুৰুৰ ঘৰৰ পৰা উভতি আহি গৃহী হবলৈ মনস্থ কৰি, বিষুবৎ-কালত বিত্তপ্ৰাৰ্থী হৈ ৰজাৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাত, মহাৰাজ বলবৰ্ম্মাদেৱে লৌহিত্যৰ দক্ষিণপাৰত দিজ্জিনা নামে ঠাইৰ অন্তৰ্গত চাৰি হাজাৰ পূৰা ধান উৎপন্ন হোৱা হংসিৰাখ্য নামে জমি এডোখৰ দান কৰে। হাতীৰ মূৰ্ত্তি থকা যি মোহৰটি আছে, তাত স্বস্তি শ্ৰীপ্ৰাগ্‌জ্যোতিষাধিপান্বয়ে মহাৰাজাধিৰাজ শ্ৰীবলবৰ্ম্মাদেৱ এই কথা-শাৰী লিখা আছে। * (ক)

দেউ ৺কামাখ্যাধামৰ টোলত থকা সময়ত মই ফলিখন দেখিছোঁ। তেওঁ ফলিখন যত্ন কৰি ৰাখিছিল। সেইটো চাহাবে দেউৰ পৰা ফলিখন নিয়াই ফলিখনৰ বেৰিটো কটোৱাৰ কাৰণে দেৱে বেজাৰ পাইছিল। তাৰ পাচত চাহাব ৰাহাদুৰে পাঠোদ্ধাৰ কৰাই আকৌ দেউক ওভোতাই দিছিল।

এসময়ত দেৱে দিনাজপুৰৰ ৰাজবাড়ীত থকা এটি শিলৰ স্তম্ভত খোদিত সংস্কৃত-লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰি ৰজাৰ পৰা পুৰস্কাৰ পাইছিল। সেই স্তম্ভৰ লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কিছুমান পণ্ডিতে কৰিবলৈ পৰা নাছিল। * (খ)

* (ক) লেখক ৺শনিৰাম বৰা।
১৮৪১ শক ১ম ভাগ, ৪র্থ সংখ্যা (চেতনা)।
আঘোণ মাহ।

* (খ) এই কথাটো দেৱে মোক কৈছিল।

* (গ) এদ্দিন ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে ৺কালীচৰণ সেন উকিল; আৰু

উপলব্ধি

১। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য-কৱিৰত্ন-বিৰচিত আচাৰ্য্য-গীতি আৰু বৃত্তমঞ্জৰীত দেৱৰ বংশ-পৰিচয়ৰ নিদৰ্শন।

আসীৎ শ্ৰীহৰ্ষকৱিঃ শ্ৰীহীৰাচাৰ্য্য-দেহসম্ভূতঃ।
জনমান্য-কান্যকুব্জে দ্বিজৰাজযশা দ্বিজস্তপঃ পূতঃ ॥১॥
যঃ সাৰস্বত-চিন্তামণি-মন্ত্ৰ-বিচিন্তনেন শাস্ত্ৰান্তম্।
গতবান্নৈষধচৰিতাদীনি চ ৰচয়াম্বভূব কাব্যানি ॥২॥
স কদাচিন্নৃপতিনা যিযক্ষুণাহূত আদিশূৰেণ।
বঙ্গং সঙ্গম্য নৃপাৰ্থনয়া বসতিং চকাৰ তত্ৰৈব ॥৩॥
তদ্বংশে জয়ভাৱতিৰাচাৰ্য্যোঽভূৎ পুৰা নৱদ্বীপে।
শ্ৰোত্ৰিয়-কুল-মৌলিমণিৰ্দ্দাৰ্শনিকানাম্মনীষিণাম্প্ৰথমঃ ॥৪॥
আসীদ্ যস্য সতীৰ্থো বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম-প্ৰৱৰ্ত্তকো বিদ্বান্।
গৌৰাঙ্গাপৰনামা চৈতন্যঃ কৃষ্ণভক্তিসম্পন্নঃ ॥৫॥
শ্ৰীচৈতন্যসহায়স্তীৰ্থাটনসম্ভ্ৰমাৎ স আচাৰ্য্যঃ।
সম্প্ৰাপ কামৰূপং ৰাপী-তটিনী-তটোল্লসদ্ যূপম্ ॥৬॥

পণ্ডিত ৺হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰে সৈতে কোনো এটি বিষয়ৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ, ছোৱালকুছিৰ পৰা কিছু আঁতৰত, ব্ৰহ্মপুত্ৰত থকা ৰাক্ষসী-পাহাৰলৈ গৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰতিপন্ন হয় যে, প্ৰত্নতত্ত্ব-বিষয়তো দেউৰ বাপ্ আছিল।

প্ৰায়েণ কাণ্ৱশাখৈঃ শুক্লযজুৰ্ব্বেদিভিঃ সমাকীৰ্ণম্ ।
বিৰলৈশ্চ সামবেদিভিৰাৰ্জৱৱদ্ভিৰ্দ্বিজাতিভিঃ সদ্ভিঃ ॥৭॥
সোৎপল-কমল-সৰোৱৰ-ধৰণীধৰৱণ্ডমণ্ডিতং পৰিতঃ ।
গজৰত্ন-ৰত্নৰাজিতমগণিত-তীৰ্থাস্পদং পদং হ্যৰদাম্ ॥৮॥
চন্দন-লোহিত-চন্দনসৰলশমীসালতালহিন্তালৈঃ ।
কুশগিৰি-কুশস্থলীভিঃ কৃষ্ণাগুৰু-দেৱদাৰুভিস্তৰুভিঃ ॥৯॥
খদিৰ-পলাশ-বিকঙ্কত-ৰসাল-বটপিপ্পলৈশ্চ জম্বুফলৈঃ ।
নানাৱনকুসুমদ্ৰুম-ততিভিৰ্ব্ব্যাপ্তং মৃগৈশ্চ কৃষ্ণমৃগৈঃ ॥১০॥
বিষমোপলমৌলিপতনজৰ্জ্জৰতৰ-নিৰ্ঝৰাৰৱৈঃ সততম্ ।
মঙ্গলতূৰ্য্য-সুঘোষা নহু হৰমাণৈৰিতস্ততঃ প্ৰচিতম্ ॥১১॥
শ্ৰীলৌহিত্য-মহানদ-সনাথমতিপাৱনম্বহূপৱনম্ ।
সঙ্কুলমুপলাদিকৃতৈঃ প্ৰাসাদৈশ্চাপি দেৱ-দেৱীনাম্ ॥১২॥
অথ তত্ৰ তীৰ্থজাতং নিষেব্য ভব্যাশয়ঃ স কৃষ্ণস্য ।
আৰোগ্যস্নানভৱে সম্নাৱপুনৰ্ভৱে মহাতীৰ্থে ॥১৩॥
ঘনৱনমটাট্যমানো মণিকূটগিৰিং সমাৰুৰোহ ততঃ ।
অৱলোকয়িতুং মাধৱমৌৰ্ব্বমুনিস্থাপিতং হয়গ্ৰীৱম্ ॥১৪॥
স দদৰ্শ তত্ৰ মাধৱকন্দলিনামানমগ্ৰজন্মানম্ ।
মৃতভাৰ্য্যং ত্যক্তগৃহং পৰ্ণকুটীৰোদৰে সমাসীনম্ ॥১৫॥
ফলপুষ্পাহৰণপৰং ভিক্ষাজীৱিনমৃজুঞ্জৰাজীৰ্ণম্ ।
বিৰলৈৰ্গ্ৰামীণজনৈৰুপাসিতং সুত-মহেন্দ্ৰকন্দলিনা ॥১৬॥
মস্কৰনিকৰৈঃ পিহিতং স্নপয়ন্তং মাধৱং হয়গ্ৰীৱম্ ।
স বিলোক্য সাধুমেনং পুলকিতচিত্তোহধ্বজং ৰুজং বিজহৌ ॥১৭॥

তন্নিৰ্দ্দিষ্টকুটীৰে চৈতন্যেনাজিনে সমাসীনঃ ।
স নিনায় সুখেন নিশাং কৃতশাস্ত্ৰকথাপ্ৰসঙ্গ এনেন ॥১৮॥
ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তে প্ৰয়তঃ শয্যোত্থায় প্ৰভাতকৃত্যান্তে ।
সোঽস্নাসীদ্দুৰিতহৰে ৱৰাহকুণ্ডস্য নিৰ্ম্মলে সলিলে ॥১৯॥
অথ স যথাবিধি মাধৱ-দৰ্শন-সংস্পৰ্শন-স্তুতি-প্ৰণতীঃ ।
প্ৰবিধায় যাবদব্দং তত্ৰাৱাৎসীত্তপশ্চৰন্ সসখঃ ॥২০॥
অথ মৃতজানিৰ্গৌতমগোত্ৰো দামোদৰো বিৰজ্য ভৃশম্ ।
আদাতুং সদ্ধৰ্ম্মং চৈতন্যাভ্যৰ্ণমাগতো বিপ্ৰঃ ॥২১॥
শ্ৰীচৈতন্যাদেশাচ্ছ্ৰুত্বা জয়ভাৰতেঃ স ভাগৱতম্ ।
ন্যৱসন্মণিকূটগিৰেৰুপত্যকায়াং হৰিং সমাৰাধ্য ॥২২॥
শিষ্যৈশ্চৈতন্যস্য স্যামিতি কৃত্বা কবীৰমায়ান্তম্ ।
জ্ঞাত্বা শ্ৰীচৈতন্যঃ সুহৃদং সম্প্ৰস্থিতো জগাদেদম্ ॥২৩॥
গ্ৰামীণজনসহায়ঃ কৃত্বা মণিকূটপৰ্ব্বতং সুগমম্ ।
মাধৱপূজাং শ্ৰীমদ্ভাগৱতঞ্চ প্ৰচাৰয় প্ৰথমম্ ॥২৪॥
সৌম্য শ্ৰীপুৰুষোত্তমমিতঃ প্ৰতিষ্ঠে বস ত্বমত্ৰৈৱ ।
ইত্যুক্ত্বালিঙ্গ্য চ তং শ্ৰীগৌৰাঙ্গো জগাম তৎক্ষেত্ৰম্ ॥২৫॥
যামধ্যুৱাস স গুহাং মণিকূটগিৰেৰ্ব্বৰাহকুণ্ডতটে ।
তামদ্যাপি স নাম্না চৈতন্যগুহাং জনাঃ প্ৰভাষন্তে ॥২৬॥
তমনুজগাম স গৌতমকুলকমলবিবোধনস্ফুৰদ্দ্যুমণিঃ ।
শ্ৰুতিসুখকৰ-কৃষ্ণকথামৃত-সিন্ধু-নিমজ্জনোজ্ঝিতাধ্বৰুজঃ ॥২৭॥
অথ জয়ভাৰতিৰপি তৎ সত্যাপয়িতুং প্ৰিয়েণ যদ্ভণিতম্ ।
অধ্যাপিপদতিযত্নাৎ শ্ৰীভাগৱতং মহেন্দ্ৰকন্দলিনম্ ॥২৮॥

মাধরপূজান্তে তদ্ব্যাখ্যানায় চ নিয়োজয়ামাস।
অদ্যাপি তস্য বংশ্যা ভাগরতীত্যাখ্যয়াত্র বিখ্যাতাঃ ॥২৯॥
পূর্ব্বমিতঃ পৌরাণিকধর্ম্মং নো সংহিতা চ ভাগরতী।
বৈদিক তান্ত্রিক-ধর্ম্মপ্রাবল্যাদেব কামরূপেঽভূৎ ॥৩০॥
ত্রিদিবং গতবতি মাধরকন্দলিনি মহেন্দ্রকন্দলী বিধিনা।
প্রসমাপ্য সাম্পরায়িকমগমৎ কন্দলিনগং নিজস্থানম্ ॥৩১॥
উপগতমথ মতিমন্তং কায়স্থ-কুসুমবরাত্মজং স সুধীঃ।
কাতন্ত্রং ব্যাকরণং শঙ্করমধ্যাপয়ৎ সভাগরতম্ ॥৩২॥
কুলবৃদ্ধ-পরম্পরয়োপাসিত-হরচরণ-শঙ্করস্যাপি।
ভাগরতস্যাধ্যয়নাদ্বৈষ্ণরধর্ম্মে সতী প্রবৃত্তিরভূৎ ॥৩৩॥
দার-বিয়োগানন্তরমসার ইতি শঙ্করোঽপি সংসারম্।
বিগণয্যান্তিকমগমদ্গৌরাঙ্গস্য পুরুষোত্তমস্থস্য ॥৩৪॥
তাবুপসন্নৌ প্রণতৌ শিষ্যৌ সদ্ধর্ম্মতত্ত্বজিজ্ঞাসূ।
গুরু-শুশ্রূষণনিরতাবনুজগ্রাহাচিরেণ চৈতন্যঃ ॥৩৫॥
ধর্ম্মাধিকারিপদবীং প্রাদাদ্দামোদরায় মালাঞ্চ।
শ্রীচৈতন্যঃ শঙ্করমশুশ্রবৎ কেরলং হরের্নাম ॥৩৬॥
তুলসীকাষ্ঠবিরচিতা সা মালা পাটবাসিসত্রস্য।
শ্রীমদধিকারিমহতো গেহে সন্তিষ্ঠতেঽর্চ্চিতাদ্যাপি ॥৩৭॥
সদনন্তকন্দলিসখঃ ভাগরতং মাতৃভাষয়ানূদ্য।
দামোদরাদিসদ্ভিঃ প্রচারয়ামাস শঙ্করো ধর্ম্মম্ ॥৩৮॥
রাজা স্বেচ্ছাচারী স্ত্রী-শূদ্রৌ লুপ্ত-শৌচ-সংস্কারৌ।
জয়ভাবতিরিতি বিমৃশন্নভূৎ পরং দীক্ষকো দ্বিজাতীনাম্ ॥৩৯॥

অথ স কদাচন জনপদদিদৃক্ষয়েতস্ততঃ পরিভ্রাম্যন্।
প্রাপ্য বরখলাগ্রামং প্রেক্ষাঞ্চক্রেঽগ্নিহোত্রিভূদেরম্ ॥৪০॥
স্বাধ্যায়-নিরতমমদং কুশাসনাসীনমাত্মতত্ত্ববিদম্।
স্রুক্-স্রুর-চমসোলূখলমুসল-কুশ-প্রোক্ষণীপ্রণীতাভিঃ ॥৪১॥
বিরলৈরন্তেবাসিভিরুপাসিতং ব্রহ্ম পাঠয়ন্তন্তান্।
কাতন্ত্রং ব্যাকরণং বাণীমধ্যাপয়ন্তমাত্মসুতাম্ ॥৪২॥
অথ জয়ভাবতিরেনং মহর্ষিকল্পং স সত্যসঙ্কল্পম্।
বিশ্রান্তো বিশ্রান্তং ক্রিয়াবসানেঽভিবাদয়ামাস ॥৪৩॥
সোঽপি প্রত্যভিবাদনকুশল প্রশ্নাসনার্ঘ্যদানাদ্যৈঃ।
আতিথ্যং দেরধিয়া চকার তদ্ব্রহ্মবাদিনো বিধিবৎ ॥৪৪॥
শিষ্যৈঃ সহ সায়ন্তনবিধেরনন্তরমমুং সমুপগম্য।
উপবিষ্টমগ্ন্যগারে কুশবিষ্টর ইত্যুবাচ ভূদেবঃ ॥৪৫॥
যো দুরিতং হ্যতি সদ্যো যস্মাৎ কৈবল্যমশ্নুতে চ সুখম্।
ভাগ্যেনোপনতো মে স তু সৎসঙ্গোঽত্র দুর্ল্লভঃ পুংসাম্ ॥৪৬॥
গিরিবর-হিংস্রবনচরারণ্যনদ-নদী-সুদুর্গমার্গমিদম্।
কন্টক-নিকরাকীর্ণং প্রাগ্‌জ্যোতিষমাগতোঽসি কস্মাত্ত্বম্ ॥৪৭॥
কো বেদঃ কা শাখা কিং সূত্রং কিঞ্চ নাম কঃ প্রররঃ।
কিং গোত্রং কস্য কুলে তব সম্ভব এতদর্হসি খ্যাতুম্ ॥৪৮॥
যামনররতং রহসে ধবলোপল-মঞ্জুষাম্পটাচ্ছন্নাম্।
ব্রহ্মান্যস্যা উদরে বদ গুহ্যতমং কিমস্তি সদ্দ্রব্যম্ ॥৪৯॥
ইত্যাহিতাগ্নিপৃষ্টো হৃষ্টোঽথ মহামতির্বিবিদিতসর্ব্বঃ।
রাঢ়ীয়ো জয়ভাবতিরনুপূর্ব্বেণ প্রচক্রমে বক্তুম্ ॥৫০॥

তীর্থ-পৰিভ্ৰমণপৰং মহামতে সামবেদিনম্ ।
কৌথুমশাখিনং গোভিলগৃহ্যসূত্ৰ-সৰ্ব্বস্বম্ ॥৫১॥
জয়ভাবতিসংজ্ঞং ত্ৰিপ্ৰৱৰ-ভৰদ্বাজগোত্ৰকং কিঞ্চ ।
শ্ৰীহৰ্ষাখ্যমহাকৱি-বংশসমুদ্ভৱমবেহি মাং ব্ৰহ্মন্ ॥৫২॥
উপলস্য মঞ্জুবায়াং লক্ষ্মীনাৰায়ণঃ সগোপালঃ ।
সিদ্ধৰসস্তুলসীতৰুসম্ভবজপমালিকা চ বৰ্ত্তন্তে ॥৫৩॥
ইতি বিদিতনিখিলতত্ত্বো যোজয়িতুং স্বীয়-কন্যয়া বাণ্যা ।
ছলয়ন্ শ্ৰীজয়ভাবতিমিত্থভূদেৱ একদা প্ৰোচে ॥৫৪॥
ব্ৰহ্মন্ কৃচ্ছ্ৰেণাহং সময়ং গময়ামি সৰ্ব্বদা দীনঃ ।
তদ্বৰমেকং যাচিতুমিচ্ছামি ত্বাং প্ৰতিশ্ৰুতং কুৰু চেৎ ॥৫৫॥
জয়ভাবতিৰতিসৰলো ভূদেৱস্যাভিসন্ধিমজ্ঞাত্বা ।
উৰৰীচকাৰ সৰ্ব্বং লক্ষ্মীনাৰায়ণাদৃতে দাতুম্ ॥৫৬॥
অথ কৃতকৃত্য ইব চিৰাৎ ভূদেৱ ইমং বৰং ববাবৈনম্ ।
বৈবাহিকেন বিধিনা ব্ৰহ্মন্ পাণিং গৃহাণ মে দুহিতুঃ ॥৫৭॥
এতাং প্ৰসূয় জননী প্ৰসূতি-মৰুতা মৃতা সমাক্ৰান্তা ।
তদবধি কৃচ্ছ্ৰেণ ময়া যত্নাৎ সম্বৰ্দ্ধিতা বিনীতা চ ॥৫৮॥
ৰূপ-গুণ-বয়ো-বিদ্যা-কুল-শীল-বদান্যতা-সুসৌজন্যৈঃ ।
আত্মসমাং জয়ভাবতিৰুপযেমে সত্যপাশবদ্ধস্তাম্ ॥৫৯॥
বিধিনানুমোদিত ইব প্ৰশস্তকুলয়োস্তু কাকতালীয়ঃ ।
অনয়োৰয়ম্পৰিণয়ঃ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষবাসিনামভূদ্ভূত্যৈ ॥৬০॥
প্ৰাপ্য তমনুৰূপপতিং নিশাপতিং ৰোহিণীব সা বাণী ।
অঙ্কুৰিতং নবচূতং সমাশ্ৰিতা মালতীব বা ৰেজে ॥৬১॥

শ্ৰোত্ৰিয়সাম্ভূতায়াং স্বীয়-সুতায়ামৃণাদ্বিনিৰ্মুক্তঃ ।
স বভূব বিশদহৃদয়ঃ শৰম্মহাহ্ৰদ ইবাহিতাগ্নিৰপি ॥৬২॥
সাগ্নিককুলজাততয়া বিধিবজ্জয়ভাৰতিৰ্ব্বিবাহাগ্নিম্ ।
যাবজ্জীবনৰক্ষীৎ সায়ম্প্ৰাতৰ্জ্জুহাব চানুদিনম্ ॥৬৩॥
স্ফটিকোপল-বিমলজলাং পুষ্কৰিণীম্প্ৰত্যতিষ্ঠিপচ্চৈকাম্ ।
যাং হি বৃহৎ-পুষ্কৰিণীত্যদ্যাপি ব্যাহৰন্তি তত্ৰত্যাঃ ॥৬৪॥
একস্মিন্দিবসে কিল পুষ্কৰিণী-পূৰ্ব্বতীৰদেশে সঃ ।
মহতা মণ্ডূকেন গ্ৰস্তমপশ্যৎ ফণং মহাফণিনঃ ॥৬৫॥
অথ সিদ্ধভূমিৰিয়মিতি মত্বা কীলেন চিহ্নিতাং কৃত্বা ।
তত্ৰৈকং শিৱলিঙ্গং শিলাময়ং সত্বতিষ্ঠিপদ্বিধিনা ॥৬৬॥
সহধৰ্ম্মিণ্যা বাণ্যা জয়ভাবতিৰনুদিনং যথা পিতৰম্ ।
শুশ্ৰূষণাভিবাদন-ভোজন-বচনৈৰতূতুষচ্ছ্বশুৰম্ ॥৬৭॥
জানন্ সৰ্ব্বমনিত্যং ধ্যায়ংস্তন্নিত্যমদ্বয়ং বিষ্ণুম্ ।
ত্যক্ত্বেমং ভূলোকং ভূদেৱো দেৱভূয়মানৰ্চ্ছ ॥৬৮॥
অথ সাগ্নিকবিধিনান্ত্য-ক্ৰিয়াকলাপং মহৰ্ষিকল্পস্য ।
ভূদেৱস্য বিধিজ্ঞঃ শ্ৰীজয়ভাবতিৰচীকৰদ্বাণ্যা ॥৬৯॥
পিতৃশোককাতৰতৰাং বাণীমাধ্যাত্মিকীম্প্ৰদৰ্শ্য গতিম্ ।
জয়ভাবতিৰচিৰেণ প্ৰকৃতিস্থাং সান্ত্বয়ংশ্চকাৰ বুধঃ ॥৭০॥
যত্ৰাবাৎসীদ্বাণ্যা সহধৰ্ম্মিণ্যা সহাগ্নিমাধায় ।
তদবধি তৎস্থানস্য ব্ৰাহ্মণপল্লীতি নাম লোকেঽভূৎ ॥৭১॥
জল-কলসানয়ন-কুসুম-চয়ন-ভবনমাৰ্জ্জনৈঃ সতী বাণী ।
চৰণাবনেজনেন চ পৰ্য্যচৰৎ পতিমতন্দ্ৰিতানুদিনম্ ॥৭২॥

সোঽপ্যগ্নিহোত্রিহৃহিতুশ্চিত্তং সদ্ধর্ম্মশিক্ষয়াকৃক্ষৎ ।
সদ্বিশ্রম্ভালাপৈরিতিহাস-পুরাণ-সৎকথাভিশ্চ ॥৭৩॥
জয়ভারতিরথ রাণ্যাং মণিরিব খন্যামনন্যসামান্যগুণম্ ।
অরণৌ পাবকমিব রাজনয়ঞ্জনমেজয়াহ্বয়ং তনয়ম্ ॥৭৪॥
উপনীতঃ স তু কালে গুরুণাগ্নেব্র্হ্মবর্চ্চসং লব্ধ্বা ।
জনমেজয়ো দিদীপে প্রদীপ ইব পাবকস্থ সংযোগাৎ ॥৭৫॥
অধ্যাপিপদথ বিধিবৎ স্বাধ্যায়ং ব্রহ্মচারিণং তনয়ম্ ।
কলিকালোঽয়মিতি বিদংস্তস্থ সমাবর্ত্তনং সমাপিতবান্ ॥৭৬॥
মহতা কৃচ্ছ্রেণ ততো লব্ধানুজ্ঞঃ কথঞ্চিদপি মাতুঃ ।
পুরুষোত্তমেন সজুষা শুভেঽহ্নি জনমেজয়ো যযৌ কাশীম্ ॥৭৭॥
তত্র দ্রাবিড়মার্য্যং সমস্তশাস্ত্রার্থপারদৃশ্বানম্ ।
শ্রীবিশ্বেশ্বরশাস্ত্রিণমুভৌ সমুপসেদতুঃ কুশাগ্রধিয়ৌ ॥৭৮॥
কাতন্ত্রে নিপুণাবপি তর্ক-মহাভাষ্য-বেদ-বেদান্তান্ ।
অধ্যাপ্য দীক্ষিতৌ তৌ গুরুণা দ্বৌ বালকৃষ্ণমন্ত্রেণ ॥৭৯॥
কালেঽস্মিন্ দিল্লীশ্বর হুন্নঃ সচিবঃ স্বধর্ম্মচারিভ্যঃ ।
বৃত্তিং দাতুং বিচরন্ জয়ভারতিমাপ জুহ্বতং বহ্নৌ ॥৮০॥
যবনাদ্ভূমিগ্রহণান্ন পততি যদ্যপি নিজাদ্দ্বিজো ধর্ম্মাৎ ।
লোকাপবাদভীত্যা তথাপি তাং স তু চকাঙ্ক্ষ নাদাতুম্ ॥৮১॥
অগ্নিত্যাগাৎ প্রাণত্যাগো বরমিতি শিবালয়ং প্রবিশন্ ।
যোগেন তনুং বিজহৌ ধ্যায়ংস্তন্নিষ্কলং জ্যোতিঃ ॥৮২॥
ইত্যাকস্মিকঘটনাং বিলোক্য পতি-শোকবিহ্বলা রাণী ।
প্রণিপত্য তচ্চরণয়োর্মুমূর্চ্ছ বিললাপ রোরুদামাস ॥৮৩॥

অথ কথমপি গুরুশোকং নিগৃহ্য গৃহোদিতেন কুণ্ডাগ্নৌ ।
বিধিনা জুহাব পাত্রৈঃ পুরোহিতমতে স্থিতা পতিং সাধ্বী ॥৮৪॥
জনমেজয়ঃ কিশোরঃ তনয়াপি জন্মতঃ খঞ্জা ।
ইতি নানুমৃতা রাণী পতি-নির্হরণাদি লোপভীত্যা চ ॥৮৫॥
নিষ্ঠাঙ্গতবতি সম্যক্ পত্যুনিখিলৌর্দ্ধদৈহিকে কৃত্যে ।
প্রোচে ভূমিং দিৎসুর্ব্বাণীং যবনাধিনায়কামাত্যঃ ॥৮৬॥
উন্নত-বটবিটপিনমিমমারুহ্যেক্ষেত যাবতীর্ভূমীঃ ।
চতসৃষু দিক্ষু মহাত্মন্ দাস্থসি চেত্তাবতীস্তদাদাস্যে ॥৮৭॥
অথ স পরমিত্যুক্ত্বা রাজ্ঞো মুদ্রাভিশ্চিহ্নিতাং কৃত্বা ॥
পারসিকাক্ষরলিখিতাং রাণ্যৈ ভূদান-পত্রিকাম্প্রাদাৎ ॥৮৮॥
যস্মৈ ভূসম্পত্তিং বিতরিতুমহমাগতো নৃপাদেশাৎ ।
স তু পরলোকমকস্মাৎ গত ইতি তুভ্যং দদে গৃহাণৈনাম্ ॥৮৯॥
অথ গুরুতো জনমেজয় উপাধিমাদায় বেদবাগীশম্ ।
পুরুষোত্তমস্ত বিদ্যাবাগীশং তৌ গৃহং সমায়াতৌ ॥৯০॥
নবনারায়ণ-ভূপার্থনয়া হ্যুপমন্যু-গোত্রজাতেন ।
পুরুষোত্তমেন কৃতিনা ব্যাকরণং ব্যরচি রত্নমালাখ্যম্ ॥৯১॥
নৃপতিস্তমথ ভবান্যা সহধর্ম্মিণ্যা সহাত্মজাভ্যাঞ্চ ।
কচ্ছবধূপুরমনয়দ্ভাস্বরকমুকুন্দসার্ব্বভৌমাভ্যাম্ ॥৯২॥
মদধিকৃতবিষয়বাসিভিরধ্যেতব্যা হি রত্নমালেতি ।
তদবধিরাজনিদেশাদভূৎ প্রচারোঽত্র রত্নমালায়াঃ ॥৯৩॥ *

---

*৺ধীরেশ্বরাচার্য্য-কবিরত্ন-বিরচিত আচার্য্যগীতি-প্রবন্ধঃ ।

(অসম্পূর্ণঃ) ।

বশ্য-গীর্ব্বাণ-বাণীকং শুচি-বেশং শুচিচ্ছবিম্ ।
উমাপ্রিয়া-গর্ভরত্নং পদ্মগর্ভানুজং করিম্ ॥১॥
ইন্দ্রিয়ার্থেষ্বনাসক্তমাসক্তং কেশরার্চ্চনে ।
জপন্তং সন্ততং ব্রহ্ম সবলম্বালবৎসলম্ ॥২॥
নিসর্গ-জিত-ষড়্বর্গং ধ্যানস্তিমিত-লোচনম্ ।
পিতরং সত্যসঙ্কল্পমৃষিকল্পমুপাস্মহে ॥৩॥
স্মৃতিশক্তিমতীং শশ্বৎ পতিভক্তিমতীং সতীম্ ।
দ্বিতীয়ামিব সাবিত্রীং সবিত্রীমভিবাদয়ে ॥৪॥
সতাং দার্শনিকানাঞ্চ কবীনাঞ্চ শিরোমণিম্ ।
অস্মাকং পূর্ব্বপুরুষং শ্রীহর্ষং নৌমি হর্ষবান্ ॥৫॥
আচার্য্যো জয়ভাবতিঃ প্রভবতি শ্রীহর্ষবংশে পুরা ।
শ্রীচৈতন্য-সতীর্থ-আবসথিক সত্ত্বস্থিতস্তাত্ত্বিকঃ ॥
যস্তীর্থাটন-সম্ভ্রমাৎ কিল নবদ্বীপাৎ স্বজন্মাবনে
শ্চৈতন্যেন সমাজগাম বিদুষা শ্রীকামরূপম্পরম্ ॥৬॥
তত্রত্যস্মণিকূটমাশ্রিতবতো যস্যৈকদা ভ্রাম্যতো ।
ভূদেবেন চ কেনচিৎ পরিচয়ো ভূদের নাম্নাঽভবৎ ॥
ভূদেবোঽথ বিমৃশ্য বেদবিদুষে যস্মৈ চ বাণীং সুতাম ।
সত্যানায়-নিয়ন্ত্রিতায় বিদুষীং স্বামগ্নিহোত্রী দদৌ ॥৭॥
গ্রামে স্বাং বসতিন্তয়ৈব ররশালাখ্যেঽগ্নিমাধায় য
শ্চক্রে পুষ্করিণীং নিখান্য বৃহতীম্প্রাণিভ্য উৎসৃষ্টবান্ ॥
পাষাণং শিবলিঙ্গমেকমপি তত্তীরে সমস্থাপয়ৎ ।
তস্মিন্ ব্রহ্মসমাধিনা চ যুযুজে লেভে চ সিদ্ধিম্পরাম্ ॥৮॥

বাণ্যাং শ্রীজনমেজয়ং স জনয়ামাসাত্মতুল্যং ঘনঃ ।
শুক্তৌ মৌক্তিকবৎ খনৌ সুমণিবদ্বা সামগেনাপি যঃ ॥
সামালাভবশেন শুক্লযজুষা পিত্রোপনীতঃ সমং
শব্দব্রহ্ম-বহস্যমাপ গুরুতো ব্রাহ্মঞ্চ বর্চ্চোঽগ্নিতঃ ॥৯॥
কাতন্ত্রং সমধীত্য মাতৃত ইতে যোগেন তাতে দিবং ।
প্রস্থায়াথ ভগীরথেণ সজুষা কাশীম্মহারাষ্ট্রজাৎ ॥
শ্রীবিশ্বেশ্বরশাস্ত্রিণোঽম্বধিজগে বেদাংস্তদঙ্গানি চ ।
প্রাপোপাধিমপি প্রশস্তধিষণো যো বেদবাগীশকম্ ॥১০॥
তৎপুত্রোঽজনি গোপীবল্লভ ইতি খ্যাতোঽগ্রজন্মাগ্রণী
র্গোপীবল্লভ-পাদপদ্মযুগলানুধ্যান ধৌতাশয়ঃ ।
ব্রাতীনোঽগ্নিনিষেবতো ধৃতিপরো যঃ প্রাপ বেদাগমা-
চার্য্যং শুদ্ধমুপাধিমার্য্যসমিতৌ প্রাধীত বেদাগমঃ ॥১১॥
পুত্রস্তস্য বভূব নাম মতিমানাচার্য্য গোবর্দ্ধনঃ ।
শ্রীগোবর্দ্ধনধারিণশ্চরণয়োরাসক্তচিত্তঃ সদা ॥
যস্তূপাধিমবাপ সংসদি সতাং বিদ্যানিবাসস্তদা ।
সৌমারেশ্বর-রুদ্রসিংহনৃপতের্যশ্চাভবদ্বল্লভঃ ॥১২॥
রাজ্ঞা তেন মহাশয়েন ধরণীং ধর্ম্মেণ
বিদ্বদ্ভির্নবরত্ন নাম সমিতির্ব্যাসীৎ ।
তস্যাস্তূরিষু সৎসু সৎস্বপি গুণৈঃ শ্রেষ্ঠায় তস্মৈ মুদা ।
ধর্ম্মাধ্যক্ষপদং দদৌ নরপতির্মানাস্পদন্ধীমতাম্ ॥১৩॥
স্বর্গঙ্গচ্ছতি রুদ্রসিংহনৃপতৌ তৎ প্রাপ্য রাজ্যং সুতে ।
ন্যস্য শ্রীশিবসিংহনাম্ন্যথ নৃপে তস্মিংস্তু তৎসংসদি ॥

সপ্তাহেন বিজিত্য যঃ শতপথং বেদান্তবাদে বুধং
কাশ্যা যাতমবাপ তন্নৃপবরাদ্রাজপ্রসাদানিমান্ ॥১৪॥
কৌসুম্ভন্তনুতন্তুকল্পিতলসৎ কৌশেয়বাসো যুগং
পট্টোষ্ণীষমনেকরত্নখচিতে কার্ত্তস্বরে কুণ্ডলে ।
সৌবর্ণে কটকে চ ভাস্বরতরং স্বর্ণোপবীতন্তথা !
সূক্ষ্মস্বর্ণগুন-প্রকল্পিত-মহাশিল্পাঙ্কিত কঞ্চুকম্ ॥১৫॥
তৎকালাৎ সিতকম্বলাসনমপি-ক্ষৌণীপতেরগ্রতোঽ
ষ্টাগারীয় ইতি প্রসিদ্ধ সুমহাগ্রামম্প্রমোদাস্পদম্ ।
দাসী-দাস-হিরণ্য-ধেনু-রজতান্যূর্ব্বীর্ব্ব হূকর্ব্ব রা
ভট্টাচার্য্যপদং সদঃ স্থিতবতামপ্যাধিপত্যং সতাম্ ॥১৬॥
শ্রীগোবর্দ্ধনতো জিতেন্দ্রিয়চয়ঃ শ্রীপ্রাণনাথাহ্বয়ো
বেদাচাররতো ব্যজায়ত সুতঃ শ্রীকৃষ্ণভক্ত্যা যুতঃ ॥
যেনোপাধিরলম্ভি সভ্যসমিতাবাচার্য্যচূড়ামণিঃ ।
শ্রীরাজেশ্বর সিংহ নাম নৃপতের্যোঽভূৎ সভাসদ্বরঃ ॥১৭॥
লক্ষ্মীসিংহ-নরেশ্বরোঽথ সমিতৌ যং নীতিরত্নাকরং
প্রাপ্যাত্মানমমংস্ত পুণ্যনিলয়ং সম্পন্নকামঞ্চ বা ॥
যো ব্রহ্মোত্তর নাম ভূমিমবনীভর্ত্তুঃ সকাশে স্থিতো
বহ্বীমর্জ্জিতবাংশ্চ যস্য চ গুণা দিগ্ব্যাপিনো নির্ম্মলাঃ ॥১৮॥
তস্যাচার্য্য ধনেশ্বরোঽজনি সুতো নাণাগুণৈরন্বিতো
বৈতানাগ্নি-সমন্বিতোঽত্র নিগমাচার্য্যোপনামাঙ্কিতঃ ।
শ্রীগোপালপদ-প্রবাল- যুগলাসঙ্গক্ষতামঙ্গলোঽ
প্যাসীদ্ভীষণ-দেশবিপ্লববশান্নষ্টাগ্নিহোত্রক্রিয়ঃ ॥১৯॥

তস্মাৎ সৌম্যতরাদভূদ্দ্বিজবরাদাচার্য্য দামোদরঃ ।
শ্রীদামোদরপাদ-কোকনদয়োরামোদমাত্তন্মনাঃ ॥
শান্তি-ক্ষান্তি-ধৃতি-প্রগাঢ়-করুণাদানব্রতোপাসনা ।
প্রাণায়ামপরায়ণোঽনবরতং বাসুন্ধরেয়ঃ করিঃ ॥২০॥
গোত্রে ত্রিপ্রবরে পরাশরমুনের্জাতা প্রিয়ানুব্রতা ।
শ্রীকারুণ্যবদান্যতা ধৃতিমতী দাক্ষিণ্য-সৌজন্যভূঃ ॥
তস্মাচ্ছ্রীদময়ন্ত্যুদারচরিতা দান্তং প্রশান্তং সুতং ।
নাম্নাচার্য্য চতুর্ভুজং সুচরিতং প্রাসোষ্ট শিষ্টপ্রিয়ম্ ॥২১॥
জাতস্তস্য সদাশয়স্য তনয়ো বিদ্বান্ সদাচারভূ-
র্ভক্তি-জ্ঞানবশীকৃতেন্দ্রিয়চয়ঃ শ্রীকেশরাচার্য্যকঃ ॥
আত্মারাম ইতি দ্বিনাম-বিদিতো লোকে সতাং সম্মতঃ ।
শ্রীগোপাল-সুকোমলারুণ-পদদ্বন্দ্বারবিন্দার্চ্চকঃ ॥২২॥
আসীৎ কোঽপি বশিষ্ঠগোত্রজননো নাগারকুচ্যাহ্বয়ে ।
গ্রামে শ্রীভরদের ইত্যভিহিতো নাম্না সতামগ্রণীঃ ॥
বাদে কোবিদ-বজ্রকীটপরমানন্দো বিজিত্যাঞ্জসা ।
লেভে কোচবিহাররাজসমিতৌ বাচস্পতি নাম যঃ ॥২৩॥
আসীত্তস্য সুতঃ খগেশ্বর ইতি খ্যাতো যজুর্ব্বেদিনঃ ।
সঞ্জাতাম্মহিতাত্ততঃ শ্রুতধরাদ্বিদ্বজ্জনাগ্রেসরাৎ ।
রম্ভাদেব্যুদরে গুণৈরবিযুতাং চন্দ্রপ্রভাখ্যাং সুতাং
দুর্গেশ্বর্য্যপরাভিধামুদবহচ্ছ্রীকেশরাচার্য্যকঃ ॥২৪॥
তস্মাদ্ধীরেশ্বরাখ্যস্সমজনি তনয়স্তন্বিচন্দ্রপ্রভায়াং
শুক্রাষ্টাবিংশমোর্ব্বীত নয়নিশি বিশাখাদ্যপাদে সিতায়াম্ ।

দ্বাদশ্যাং যঃ শকাব্দে গুণমুনিঘন মে কামৰূপান্তৰষ্ঠ-
গাৰীয় গ্ৰামতস্ত্ৰিপ্ৰৱৰযুত-ভৰদ্বাজগোত্ৰে পৱিত্ৰে ॥২৫॥
শুক্ৰে ভৌমে চ মেষঙ্গতবতি বৃষভং ভাস্কৰে ৰৌহিণেয়ে
চাপ্তে ৰাহৌ কুলীৰং বিশতি সুৰগুৰৌ কন্যকাং যাতি ধন্যে
চন্দ্ৰে চন্দ্ৰাংশুমালাললিততনুতুলাঙ্গাহমানেহথ যাতে ।
কেতৌ সৎকৃত্যসেতো মকৰযুতশনৌ মীনগে মেষলগ্নে ॥২৬
সোহয়ং ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যো বিহিতাচাৰ্য্যবন্দনঃ ।
উপাধ্যায়ৱৰেণ্যাৰ্য্য কেশৱাচাৰ্য্যনন্দনঃ ॥
শ্ৰীমদ্ৰুদ্ৰেশ্বৰাচাৰ্য্যোপেন্দ্ৰাচাৰ্য্যাগ্ৰ্যসোদৰঃ ।
ভাৰত্যাঃ শ্ৰীসৰস্বত্যাস্তাতঃ সৰ্ব্বেশ্বৰস্য চ ॥২৭॥
লুপ্তপ্ৰায়ে বহুতিথাৎ কালাচ্ছন্দোহনুশাসনে ।
প্ৰদীপ ইৱ কুস্নেহে কামৰূপেহনুতাপবান্ ॥২৮॥
ছন্দোভ্যঃ পৈঙ্গলাদিভ্যো বিচিত্য বিশদৈঃ পদৈঃ ।
ইদং ছন্দো নিবধ্নাতি কৃশবাগ্ভূতিকোহপি সন্ ॥২৯॥
ইতি সূচিত আচাৰ্য্যবংশ আৰ্য্যাদ্ যথাশ্ৰুতম্ ।
অথ নিৰ্দ্দিশ্যতে সঞ্জ্ঞা ছন্দঃ শাস্ত্ৰোপযোগিনী ॥৩০॥
ইতি ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে কৃতে ছন্দোহনুশাসনে ।
শ্ৰীবৃত্তমঞ্জৰীনাম্নি প্ৰথমস্তবকো গতঃ ॥৩১॥
জন্যাৰ্য্যে নলিনাক্ষি যাং ব্যৰচয়ৎ প্ৰাণাধিকস্তে সুগীঃ ।
স্বচ্ছে শ্ৰোণিবিৰাজমানৰশনে সংশ্ৰিত্য গাং বাগ্মিদঃ ॥
তত্ৰাধীতিনি যত্নতো বিৰচিতপ্ৰাতঃক্ৰিয়ে সম্মদা ।
আলস্যঞ্জহতী স্বয়ং বিতনুয়া গীঃ সম্পদঃ সৰ্ব্বদা ॥৩২॥

বামে ব্যোমগজগ্ৰহশ্ৰুতিমিতে বৰ্ষে প্ৰবৃত্তে কলেঃ ।
সম্প্ৰাপ্তে শশলাঞ্ছনাম্বৰবসুক্ষোণীশকাব্দেহথবা ॥
প্ৰায়েণ শ্ৰুতবোধৰ চ্ছ্ৰুতিসুখা শ্ৰীবৃত্তমঞ্জৰ্য্যহসৌ ।
শ্ৰীগোৱিন্দপদাৰবিন্দকৃপয়া নীতা সমাপ্তিৰ্ময়া ॥৩৩॥*

২। ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যকৱিৰত্ন বিৰচিত স্তৱ আৰু প্ৰৱন্ধাদ্দিৰ চানেকি ।

—*—

গোপাললাস্য স্তোত্ৰম্ ।

বসুন্ধৰা-পুৰন্দৰ-স্বয়ম্ভূ-শম্ভুনাৰ্থিতম্
সুৰাৰিভাৰপীড়িত-ক্ষিতিস্থিতৌ সুদীক্ষিতম্ ।
হিতায় শৌৰিসদ্মনি, শ্ৰিয়ো বিলাসধামনি,
সতাং কৃতাৰতাৰকম্ভজে ভৱাঙ্কিতাৰকম্ ॥১॥

নৃশংসকংসজাম্ভৱাহুহুহমান মালয়া-
দমন্দনন্দ-মন্দিৰং সমুদ্ভবাদনন্তৰম্ ।

---

* ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্ন বিৰচিত বৃত্তমঞ্জৰীত তেখেতৰ বংশ পৰিচয় ।

পিতুর্ভুর্জান্তৰং গতস্ক্ষণাতপত্ৰবাৰিতা
শ্বৰৰ্ষ শেৱনন্দনং স্মৰামি নন্দনন্দনম্ ॥২॥

চিৰোত্থয়া পিপাসয়াতিমাত্রকং বিবাধিতং
প্রভূত-মূত্র-দূষিতে ৰুদন্তমাস্তৰে স্থিতম্ ।
স্বকীয়-পাণি-পাদয়োর্ধয়ন্তমঙ্গুলীচয়ং
সমাশ্রয়ে বিমুক্তয়ে ব্ৰজেশ্বৰীস্তনন্ধয়ম্ ॥৩॥

বিদূৰৰত্ন-ৰত্নৰাট্ প্রবালনীলমৌক্তিকৈ
হিৰণ্যহীৰলোহিতেন্দ্রনীল-ৰাজৰত্নকৈঃ ।
পুনর্ভবৈশ্চ বৌৰবৈর্যথাপ্রদেশগুম্ফিতৈঃ
স্ফুৰৎপ্রভৈকযষ্টিকাং দধানমাশ্রয়েঽর্ভকম্ ॥৪॥

মহেভকুম্ভকোন্নতৌ হলাহলদ্রৱোদ্ধতৌ
স্তনৌ নিপীয় চাসুভিঃ সমং নুতো নৃসাধুভিঃ ।
অপূত-পূতনাগতিং দিদেশ যঃ স মে মতিং
যুনক্তু যোগি-মৃগ্যয়োস্তদীয়-পাদপদ্ময়োঃ ॥৫॥

শিখণ্ডখণ্ডমণ্ডিতং সুতাণ্ডৰাতিপণ্ডিতং
শ্রৱঃ সুবর্ণকুণ্ডলং সুবৃত্তগণ্ডমণ্ডলম্ ।
সভঙ্গিজানুপাণিনা সমঙ্গমানমঙ্গনে,
বিলোলকুঞ্চিতালকং নমামি গোপবালকম্ ॥৬॥

অলং কুলালচক্ৰবদ্ ভ্ৰমন্তমন্তৰীক্ষকে,
বিমুক্তবেণুশর্কৰং যথাধ্বৰীয়ৰর্কৰম্ ।
কৰেণ কণ্ঠনিগ্ৰহং বিধায় ৱাতবিগ্ৰহং
নমামি চক্ৰৱাতকং বিনাশয়ন্তমৰ্ভকম্ ॥৭॥

পুনঃ পুনঃ কৰচ্যুতং পুনঃ পুনঃ সমুদ্ধৃতম্
প্রভূতপাংশুদূষিতং সপায়সং নৱোদ্ধৃতম্ ।
অদন্তমীষদঙ্কুৰায়মাণদন্তকুট্মলং
বিচিন্ত্য চিন্ময়ঞ্চলং বিশোধয়ে মনোমলম্ ॥৮॥

তলে নিধায় কোমলে পদে প্রবালপাটলে,
গৃহীতবাহুমূলয়া নিমেষমীক্ষমাণয়া ।
দিদিগ্দিদিগ্দিদিগ্ৰৱং ব্ৰুৱাণয়া যশোদয়া,
বিনর্ত্ত্যমানবিগ্রহস্তজামি ভূর্য্যনুগ্রহম্ ॥৯॥

ক্বচিজ্জনৈস্তিৰস্কৃতং ক্বচিত্তথা পুৰস্কৃতং
ক্বচিদ্গতং সৰস্তটে ক্বচিচ্চ দুৰ্গমেঽহৰটে ।
ৰিণীৰিণীতিৰোৰুৱৎ সুবর্ণকিঙ্কিণীগণৈ
ৰ্বিবোধিতাম্বয়াহৃতং নমামি বল্লৱীসুতম্ ॥১০॥

ক্বচিদ্বিভূতিভূষিতং ক্বচিচ্চ ৰেণুৰূষিতং
ক্বচিৎ সুগন্ধচর্চ্চিতং ক্বচিচ্চ কৰ্দ্দমোক্ষিতম্ ।

মহর্ষিভিঃ সভাজিতং বিৰিঞ্চি-বাসবাঞ্চিতং
দিগীশবৃন্দবন্দিতন্ভজে ব্ৰজৌকনন্দিতম্ ॥১১॥

সত্বঙ্ককুণ্ডখণ্ডনক্রুধাবটীভিবস্বয়া,
উলূখলে সুসংযতং সজানুপাণিনাগতম্ ।
নিপাতয়ন্তমঞ্জষা যমার্জ্জুনৌ মহৌজসা,
ক্ষণং সুৰদ্বয়স্তুতং নমামি দেৱকীসুতম্ ॥১২॥

মহাক্রতোর্বিলোপতঃ শতক্রতোঃ প্রকোপতোঽ
বনায় গোকুলৌকসাং সলীলমুচ্ছিলীন্ধ্রবৎ ।
নবপ্রবালকোমলাতিভব্যসব্যপাণিনা
ধৰাধৰম্প্ৰবিভ্ৰতন্ভজে জগদ্ধিতে ৰতম্ ॥১৩॥

বয়স্যধেনুবৎসকান্মৃতান্ বিষাম্বুপানতঃ,
প্রজীবয়ন্তমঞ্জসা সুধাকটাক্ষযোগতঃ ।
মহোগ্রকালিয়োৰগপ্ৰগৰ্ব্বখৰ্ব্বকাৰকং
নিপীতবন্যপাৰকং নমাম্যপূৰ্ব্বশাৰকম্ ॥১৪॥

সহব্যকব্যসাধনং সুনব্যগব্যভাজনং
গৃহে গৃহে কৃতাগমং হৰন্তমৰ্ভকৈঃ সমম্ ।
জনৈৰ্যদাবলোকিতং তদাত্ববাম্বুখস্থিতং
পলায়নায় সজ্জিতং ভজামি তং বিলজ্জিতম্ ॥১৫॥

অঘোঘপৰ্ব্বতে পৱিং সনীৰনীৰদচ্ছবিং,
সুচাটুগুম্ফনে কৱিং যদোঃ কুলাম্বুজে ৰবিম ।
প্রসূনমালভাৰিণং স্বয়ম্ভুদৰ্পহাৰিণম্ ।
পুনৰ্ভবপ্ৰমোচনং ভজামি কঞ্জলোচনম্ ॥১৬॥

বিচিত্রচিত্রবর্ণকৈঃ সমষ্টিভূততৰ্ণকৈঃ,
প্লবপ্লবঙ্গমপ্লবৈৰ্বিহঙ্গঝিল্লিকাৰবৈঃ ।
কুমাৰমাৰ-ধামভিঃ সুদামৰামকাদিভিঃ,
কুমাৰয়ন্তমন্বহং হৃদম্বুজে স্মৰাম্যহম্ ॥১৭॥

গলৎসুধাধিমাধুৰী ধুৰন্ধৰাধৰাপিতং,
সগীতিবংশমক্ৰতং সুবংশবংশনিৰ্ম্মিতম্ ।
ধমন্তমন্তিকে গবাং সগোপগোপসুভ্ৰুবাং
মনোবিনোদদায়কং স্মৰামি ৰাসনায়কম্ ॥১৮॥

কৰাত্তবেত্রতোত্রদা মণীবিষাণবেণুকং,
পুৰস্কৃত-প্ৰচালিতানডুৎসবৎসধেনুকম্ ।
স্ফুৰৎকিৰীটপৌৰটাঙ্গদাংশুকৈৰ্বিটঙ্কিতং
বয়স্য-চক্ৰবেষ্টিতং স্মৰামি চাৰু-চেষ্টিতম্ ॥১৯॥

সুবেণুবাদনক্কণৈৰুদানৰ্নৈৰ্গবাঙ্গণৈ-
ৰ্বিতায়মানহূঙ্কৃতং মুহুৰ্ম্মুহুঃ সমীক্ষিতম্ ।

কলিন্দনন্দিনীপয়ো নিমজ্জনোৎকগোপিকা
দুকূল-মোষণে পটুং নমামি বল্লবীবটুম্ ॥২০॥

সুচারু-পঞ্চচামৰ-স্ফুৰদ্বিতানশোভিতে,
বিধাতৃকল্পশিল্পিভির্মহাপ্রয়ত্নকল্পিতে ।
অনর্ঘ্যৰত্নমণ্ডপে সুবর্ণপীঠসংস্থিতং,
স্মৰামি গোপ-গোপিকাজনেন সাধু দোলিতম্ ॥২১॥

অঘান্তকং বকান্তকং বৃষান্তকান্তকান্তকং,
সতালধেনুকান্তকং দুৰন্তকেশিনোঽন্তকম্ ।
সগর্ব্বধাবকান্তকম্মহামতঙ্গজান্তকং,
নিযুদ্ধকোবিদান্তকং নমামি মাতুলান্তকম্ ॥২২॥

বিশন্তমাদিমাশ্রমং সদণ্ডমেখলাজিনং,
ত্রিদণ্ডিকাং কমণ্ডলুং বৃহদ্ব্রতঞ্চ বিভ্রতম্ ।
শ্রুতীস্তদঙ্গদর্শনান্যধীত্য চাখিলাঃ কলা
শ্চিৰান্ন তং গুৰোঃ সুতং দদানমাশ্রয়েঽচ্যুতম্ ॥২৩॥

কদা নু ভানুকন্যকাতটীকুটীৰমাশ্রিত
স্তদীয় পাবনে বনে সদা ত্রিকালমাপ্লুতঃ ।
তুলস্যনোকহোত্থিতং দধদ্বিধানসংস্কৃতং,
পটান্তৰেঽক্ষসূত্রকং জপামি কৃষ্ণমন্ত্রকম্ ॥২৪॥

কদা নু জহ্নুনন্দিনী-নিকুঞ্জ-পঞ্জৰে বসন্,
ক্বচিল্লুঠন্ ক্বচিৎ পতন্ ক্বচিক্রুদন্ ক্বচিদ্ধসন্ ।
নিশম্য কৃষ্ণসৎকথাং বিনাশ্য মানসীব্যথাম্,
তদীয়মামনন্নহং ত্যজামি মানবীন্তনুম্ ॥২৫॥

কৃষ্ণপদ-কোকনদমুগ্রভয়ভঞ্জনং,
ভক্তজনষট্চৰণচিত্তপৰিৰঞ্জনম্
স্বান্ত যদি মাং সপদি তাৰয়িতুমীহতাং
স্যন্দমকৰন্দমবিলম্বমবলম্বতাম ॥২৬॥

সুদূৰাদ্বিহায়াখিল-হাস্য-লাস্যম্
প্রয়ত্নাদিদন্বাল-গোপাললাস্যম্ ।
অধীৰেণ ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যনাম্না
প্রণীতং সমাম্নায়তাং সত্ত্বধাম্না ॥২৭॥

ইত্যাচাৰ্য্য-ধীৰেশ্বৰ-বিৰচিতং গোপাললাস্যং সম্পূৰ্ণম্ ।

ৰামাষ্টকম্

(গুৰ্জ্জৰীৰাগেণ গীয়তে)।

অৰুণনলিন সমৰাম কৰস্থিতৰুচিৰশৰাসনকেন ।
বিজিতপুৰন্দৰ-সুন্দৰ-কাৰ্ম্মুককান্তিকদম্বমনেন ॥১॥

ৰামং ভজ মম হৃদয় নিতান্তং ।
পুণ্যজনেশ্বৰবংশ-কৃতান্তম্ ॥ধ্রু॥

ইতৰ-কৰেণ-কলিত-শৰমূৰ্জ্জিত—ৰাক্ষসকক্ষহুতাশম্ ।
সজল-জলদ-তুলিতামলকোমল—সংহননং বিবুধেশম্ ॥২॥
কৰৰুহনিবহ-সিতৰজনীকৰ-শতপৰ্ব্বীদলকালম্ ।
নবদল-কমল-পলাশতুলিতযুগ-লোচনমম্বুজ-মালম্ ॥৩॥
কটিতটলম্বিত-মঞ্জুলবল্কল-ফলমূলাশনশীলম্ ।
তাত-বচন-পৰিপালন-ভৱজিত-মুনিগণমানসশীলম্ ॥৪॥
নিগমাগমবচনাগোচৰখৰ-দূষণনাশনমীশম্ ।
শীৰ্ষজটাহসিতা সমলোচন-ৰঘুকুলকমলদিনেশম্ ॥৫॥
জনকজয়া সহ বিচৰন্তং বিপিনেঽনুজশীলিত-পাদম্ ।
শৰৈককীলিত-বালিহৃদয়মৰুদাত্মজ-বন্দিতপাদম্ ॥৬॥
কীশাধীশ-সহায়-সৰস্বদ্বদ্ধ-ৰুচিৰতৰ-সেতুম্ ।
দুৰ্জ্জিতৰণ-ধৰণীগমনোৎসুক-ৰাৱণকৃন্তন-কেতুম্ ॥৭॥
স্বজন-বিভীষণ-সেবিত-পাদযুগল-নলিনীদলশোণম্ ।
চৰণনখৰ-ৰুচিজিতফণিমণি-ঘৃণিকং পৃষ্ঠে ধৃততূণম্ ॥৮॥

শ্ৰীৰামাষ্টকমমলধিয়ঃ কিল কণ্ঠে কুৰুতাব্যগ্ৰম্ ।
শ্ৰীধীৰেশ্বৰধীৰধৰণিসুৰৰচিতমমলমিদমগ্ৰ্যম্ ॥৯॥

ইত্যাচাৰ্য্য ধীৰেশ্বৰশৰ্ম্ম-বিৰচিতং শ্ৰীৰামাষ্টকম্ ॥

পৰমেশ্বৰাষ্টকম্ ।

অবাঙ্মনোগোচৰমপ্যনাময়ং, বিশুদ্ধভাবেন বিচিন্ত্য সম্বিদং ।
জগৎসু লোকাঃ কিল প্ৰাপ্নুৱন্তি যং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥১॥
যদেতদাসক্তমতিৰ্নসংসৃতি, স্বৰূপিকা শক্তিমতী মৰীচিকা ।
ভ্ৰমায় তস্যাখিল-কাৰিকাস্পদা, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥২॥
যদীয়মায়াগুণজালবেষ্টিতো, জগজ্জনঃ সত্যমিবাতিমন্যতে ।
স্বয়ন্তু যস্তদ্গুণসঙ্গবৰ্জ্জিতো, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৩॥
স্বৰূপতো যং শ্ৰুতয়োঽপি ন ক্ষমাঃ, প্ৰবক্তুমাৰাধ্যতমং সুযোগিনাং ।
সনাতনং সূক্ষ্মমশেষকাৰণং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৪॥
যদীশ্বৰাৰাধন-সাধনাক্ষমা, ধ্ৰুবং মমত্বাদিহৃতাত্মবুদ্ধয়ঃ ।
জনা নিমজ্জন্তি ভৱাৰ্ণবেঽনিশং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৫॥
অপক্বহৃৎসংস্থকষায়জন্মিনামচিন্ত্যৰূপং যমিনাং মনোমণিম্ ।
অনন্তশক্তিং যত ঈদৃশং জগন্নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৬॥

নিৰঞ্জনং স্ফাটিকনিৰ্ম্মলং জ্বলৎ, কৃশানুভানুদ্যুতিমাত্মভাসকং।
সমীৰশূন্যস্থিতদীপনিশ্চলং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৭॥
ৰজোগুণং সৰ্গবিধৌ দধাতি যঃ, স্থিতৌ চ সত্ত্বং প্ৰলয়ে শৰীৰিণাং।
তমোগুণঞ্চাপি গুণত্ৰয়াত্মকং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৮॥
ইত্যাচাৰ্য্য শ্ৰীধীবেশ্বৰশৰ্ম্মবিৰচিতং পৰমেশ্বৰাষ্টকম।

শিৱস্তুতিঃ।

স্মৰহৃদয়োমাগঙ্গেশম্। শ্বশুৰমহামখভঙ্গেশম্।
হিমগিৰিশিখৰে কৃতবসতিম্। সমৰশিৰসিকৃতপুৰবিহতিম্ ॥১॥
শিশুশশিমৌলিং স্ফটিকৰুচিম্। শীৰ্ষগগঙ্গা সততশুচিম্।
সভত-বৰাভয়-দানৰতং। চেতনমাত্ৰ স্বান্তগতম্ ॥২॥
ধৃতসিতপৰশুং হৰিণধৰম্। অমৰুবিলাসং ডমৰুকৰম্।
শূলপিণাকং সন্দধতম্। লীলানাশিত-দৈত্যশতম্ ॥৩॥
শাৰ্দ্দূলাজিন-শোভিকটিম্। সুপৱিকৰীকৃত-নৃকৰোটিম্।
দৃগনলভস্মিতকন্দৰ্পম্। চূৰ্ণিতসিন্ধুৰ বৰদৰ্পম্ ॥৪॥
পিতৃবনসদনং স্মিতবদনম্। প্ৰলয়সময়কৃত-জনকদনম্।
বাসুকিবলয়ং গৰলগলং। ধীবিষয়ীকৃত-নিখিলকলম ॥৫॥

হৰ শিৱ শম্ভো ভূতপতে! বৃষপতিবাহন লোকপতে।
স্থাৱৰজঙ্গমৰূপতনো! হৰ মম তাপং ধ্যেয়মনো ॥৬॥ *

কামাখ্যাষ্টকম্।

যদৈবাসীৎ কিমপি প্ৰাঙ্ ন যস্যা
তমোহ্যাসীদ্ গহনং ন প্ৰকাশঃ।
তদা ৰেজে যা নিসৰ্গেণ ধাম্না
তাং কামাখ্যাং ব্ৰহ্মৰূপাং প্ৰপদ্যে ॥১॥
অজোহপি প্ৰাগ্ জনয়ামাস সৃষ্টেঃ
সুৰজ্যেষ্ঠং স্বেচ্ছয়া স্বীয়শক্ত্যা।

*—দেৱে নশ্বৰ দেহা এৰিবৰ প্ৰায় চুৰছৰমান আগে, এদিন উজানবজাৰৰ ৺কৃষ্ণ চন্দ্ৰ চৌধাৰী ৺কালীচৰণ সেন উকীলৰ ঘৰলৈ গৈছিল। তাৰ পিচত তেওঁ দেউক দেখি কলে যে, দেউ! পশ্চিমীয়া সন্ন্যাসী বিলাকৰ মুখত "হৰ শিৱ শম্ভো গৌৰীশ। ৰুদ্ৰ পশুপতি ঈশান।" এনেকুৱা ভজন গোৱা শুনোঁ। আপুনি দয়া কৰি এই ভজন ফাঁকিৰ আলম্‌লৈ এটি সুমধুৰ শিৱস্তুতি মোক ৰচনা কৰি দিয়ক। সেই কথা শুনি দেৱে উক্ত স্তুতিটো ৰচনা কৰি চৌধাৰী ডাঙৰীয়াক দিছিল।

এই কথাথিনি ৺কৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই মোক কৈছিল।

শ্রুতীশ্চাস্মৈ মনসা যা বিতেনে
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥২॥
তথৈকাপি প্রথয়ামাস তেন
স্বয়ম্ভূত্বা নেকধাত্মমায়াম্ ।
বিতত্যোচ্চৈর্জগতস্তস্থু ৰো বা
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥৩॥
গিৰান্দূৰে মনসশ্চস্থিতা যা
যয়া চাসৎপ্রণয়া প্রাণিজাতম্ ।
অসম্বাধম্মহসা প্রাণিতং হী
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥৪॥
অসচ্চস্ফূৰ্জগতঃ সাক্ষিভূতা
তমস্তোমস্তিন্দন্তী ধামভিঃ স্বৈঃ ।
তমঃ পাৰে সততং বৰ্ত্তমানা
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥৫॥
অযুক্তানামবিনষ্টাশয়ানাং
হিৰণ্ময়্যা নাম সত্যস্য শশ্বৎ ।
স্বয়া পাত্র্যা মুখমাবৃণ্বতী যা
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥৬॥
সুবৰ্দ্ধীণাং ধ্যানধৌতাশয়ানাং
সৰিত্ৰাত্মা তস্য সত্যস্য দৃষ্ট্যৈ ।
অপাবৃণ্বত্যথ তাং শ্রেয়সে যা
তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মৰূপাং প্রপদ্যে ॥৭॥

श्रीश्रीहरिस्सरणम्

स्वस्ति स्निग्धपयोधिमुग्धलहरीकुन्देन्दुकीर्त्त्युज्ज्वलः
यः प्राग्ज्योतिषवासिमानससरोजातोष्मभामण्डलः ।
गाम्भीर्य्यार्जवशौर्य्यवीर्य्यविनयात्यौदार्य्यसौन्दर्य्यभूः
स प्राग्ज्योतिषदेशनायकमहाराजः कटरा् राजताम् ॥१॥

श्रीप्राग्ज्योतिषदेशशासनमयो भोगीन्द्रभोगाभयो-
भारोऽयं निजयोस्तवात्र भुजयोरासञ्जितो यद्दिनात् ।
कार्य्यन्तद्दिनतः स्वयं नयदृशा त्वम्पर्य्यवेक्ष्य व्यधा-
स्तत्सिद्धान्तमतीव शुद्धमिति यत्सर्व्वे जना जानते ॥ २॥

हे धातर्ज्जगताम्पितः करुणया कारुण्यपूर्णस्य ते
सार्द्धं शुद्धसमज्ञया किल महाराजः प्रजावत्सलः ।
देशस्यास्य समुन्नतिं स्थितिमतीं सम्पादयन् भूरिशो
हा हा नोऽतिशिशून्सुतानिव पिता त्यक्त्वा प्रयात्यद्य तु ॥ ३ ॥

निर्व्विघ्नम्परमेश्वरस्य कृपया स्थानादितस्साम्प्रतं
त्वन्तावन्निजजन्मभूमिमचिरं प्राप्य प्रजानाथ भोः ।
विश्रान्तो गुरुकार्य्यराशिषु समासक्तोऽपि नक्तन्दिवं
मास्मान्विस्मर विस्मरेति सततं याचामहे त्वां वयम् ॥ ४ ॥

মহামহোপাধ্যায় ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিৰত্নদেৱৰ হাতৰ দেৱনাগৰী আখৰ ।

স্বয়ঞ্জ্যোতিঃ পৰমা চিৎস্বৰূপা
যথা পাদ্মন্দলমম্ভিগু´ণৈর্যা ।
অসংশ্লিষ্টা বৰ্ত্তমানাপি দেহে
তাং কামাখ্যাং ব্ৰহ্মৰূপাং প্ৰপদ্যে ॥৮॥
জড়ো ধীৰেশ্বৰ ঋক্ছন্দসেদং
জগন্মাতুঃ পাদপদ্মাদ্‌গলন্তীম ।
পিবংস্তুন্দী মকৰন্দস্য ধাৰাং
কামাখ্যায়া অষ্টকং ব্যাতনোতি ॥৯॥*

ৰাজ-প্ৰশস্তিঃ ।

স্বস্তি—

সৌশীল্য-মাঙ্গল্য-ধৃতি-ক্ষমা-দয়া, দাক্ষিণ্য-সৌজন্য-বদান্যতাদিভিঃ।
মহাগুণৈস্ সাহজিকৈবিভূষিত, শ্চিৰায় জীব্যান্নব-ভাৰতেশ্বৰঃ ॥১॥
পবৈৰধৃষ্যঃ স্বমহঃ প্ৰভাবতো, হ্নুকম্পয়াসৌ পৰমেশ্বৰস্য বা ।
সমং মহোর্জ্জস্বলয়াম্বয়া জয়ে, চ্চিৰং নবো লণ্ডনমণ্ডলো নৃপঃ ॥২॥
যতোঽষ্টদিক্‌পাল-কলাময়ো নৃপঃ, প্ৰমাণমস্মিন্নতুশাসনং মনোঃ ।
ততো জনৈৰ্দ্দেৱবদেব সেব্যতে, ধৰাবতীৰ্ণোঽপি বিলক্ষণাদৰাৎ ॥৩॥
তস্মান্মহাৰাজ ! ময়া সমাসত,শ্ছন্দোময়োঽয়ং নিজভাবগুম্ফিতঃ।
শোকপ্ৰকাশো হ্যগতস্যভূপতে,ৰ্ভক্ত্যাদৰেণ সমৰ্পিতস্ত্বয়ি ॥৪॥

প্ৰজেতি ৰূঢ়ঃ কিল সন্ততৌ জনে, তথৈৱ পাতীতি পিতেৱ পাৰ্থিৱঃ ।
যাবান্নুদৈচ্ছোক ইতে দিৱন্ততঃ, তাবান্ময়া ব্যঞ্জয়িতুং ন শক্যতে॥৫॥
গুৰোশ্চৰিত্ৰং বিশদং পৱিত্ৰং, মমেতি মত্বা কৃপয়া নৃপাস্মিন্ ।
ত্বয়া গৃহীতে কুকৰি-প্ৰৱন্ধে, প্ৰৱন্ধকৰ্ত্তুঃ সফলঃ শ্ৰমঃ স্যাৎ ॥৬॥

মুনিগণ-কৰ-বৈশ্বানৰ-পুৱাণশকাব্দীয়-দিৱসীয় সৌৰশ্ৰাৱণ-লিপিৰিয়ম্

কামৰূপান্তৰ্গতাষ্টৰীয়াগ্ৰামজাত-কেশৰাচাৰ্য্যোপাধ্যায়তনয়-মহামহোপাধ্যায়-শ্ৰীধীৰেশ্বৰদেৱশৰ্ম্ম-ভট্টাচাৰ্য্যস্য ।

আনন্দ-সঙ্গীতম্ ।

ইদমাশাস্মহে শশ্বন্মহিম্না সমমীশ্বৰঃ ।
শ্ৰীমদ্ভাৰতসম্ৰাজং কুৰুতাদ্দীৰ্ঘজীৱিনম্ ॥১॥

মহিমীৰে নৈতে শ্ৰীযুক্তভাৰতসম্ৰাটক ঈশ্বৰে দীৰ্ঘজীৱী কৰিব বুলি আমি নথৈ আশা কৰিছোঁ ।

শ্ৰীমৎপঞ্চমজৰ্জ্জস্য ভাৰতীয়াভিষেচনে ।
জগদীশপ্ৰসাদেন শিৱং ভবতু সৰ্ব্বতঃ ॥২ ॥

জগদীশ্বৰৰ অনুগ্ৰহত শ্ৰীমৎপঞ্চম-জৰ্জ্জৰ ভাৰত-অভিষেকৰ সকলো কালে জয় হওক ।

জয়তি সদয়চেতা ভাৰতস্যাধিনেতা,
ৰিপুদৰ ইব দাবঃ সাহসে সিংহভাবঃ ।

সুনয়-বিনয়দক্ষঃ সংশ্ৰিতঃ ন্যায়পক্ষঃ,
প্ৰশমিতজনতাপঃ সৰ্ব্বতঃ সুপ্ৰতাপঃ ॥৩॥

শক্ৰৱৎ বননিত অগ্নিৱৎ, সাহসত সিংহসদৃশ, সুনীতিত অভিজ্ঞ, বিনয়ী, ন্যায়ৰ পক্ষপাতী, প্ৰজাৰ তাপনাশকাৰী, প্ৰতাপী, দয়ালু, ভাৰতপতি জয়যুক্ত হওক । *(ক) ।

মহামহোপাধ্যায়-শ্ৰীধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যস্য ।

শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণঃ ।

স্বস্তি

চেঙ্গা নাম জনপদে ৰঘুনাথ চতুৰ্দ্ধুৰীণ ইতি বিদিতঃ ।
আসীত্তদনুজসহজো লক্ষ্মীনাথক চতুৰ্দ্ধুৰীণোঽপি ॥১॥
শ্ৰীভুৱনচন্দ্ৰ-ৰজনীকান্তৌ ৰঘুনাথতঃ সমুৎপন্নৌ ।
দ্বাবপি কাময়মানৌ পিতুঃ পিতৃব্যস্য চাক্ষয়-স্বৰ্গম্ ॥২॥
প্ৰাগ্‌জ্যোতিষীং সনাতন-ধৰ্ম্মসভান্তক্তিতঃ সমুদ্দিশ্য ।
ৰস গুণ-বসু-কুশাক ইমাং ভূমিমদাতাং তপশ্চতুৰ্থদিনে ॥৩॥

* (খ) ১৮৩৬ শক, ৪ মাঘ ।

শ্ৰীহৰিঃ ।

উত্তৰ-প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ-জন্মাগ্ৰজন্মা গোস্বামিবংশাবতংসঃ, সাহিত্য-ব্যাকৰণাদিষু বিচক্ষণো, ৰাজকীয়-বিদ্যালয়চ্ছাত্ৰাধ্যাপনা-কাৰ্য্যে লব্ধপ্ৰতিষ্ঠঃ, সৰ্ব্বদা কৃতশাস্ত্ৰপৰিশ্ৰমঃ, সমুজ্জ্বলপ্ৰতিভঃ

*(ক)— আসাম বান্ধৱ, ৩য় বছৰ, ফাগুন মাহ, ১৩১৮ চন (১ম সংখ্যা) ।
*(খ) গুৱাহাটীৰ পানবজাৰৰ সনাতন ধৰ্ম্মসভাৰ শিলালিপি । ১০ দেউৰ দ্বাৰা ৰচিত ।

সত্নপাধ্যর্হোঽয়ং শ্ৰীমানুমাদেৱ গোস্বাম্যতোঽদ্য সন্তোষমানসেন ময়াস্মৈ কাব্যবাচস্পতিবিত্নুপাধিবিতীর্ণস্তন্মানপত্রেণেতি শিৱম্।

বাণ-গুণ-দ্রুহিণ-শ্রবণ-সিতকিৰণ-শকাব্দীয়-
সৌৰ-পৌষ-দ্বাদশদিবসীয় লিপিৰিয়ম্ ॥*১

মহামহোপাধ্যায় শ্ৰীধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্যস্য।

শ্ৰীহৰিঃ।

বৎস! আয়ুস্মান্ ভব। মমগৃহে মহান্ কলহো বৰ্ত্ততে, উদৰপীড়া চ পৰিবৰ্দ্ধতে। পাদো মে সম্প্ৰতি নীৰুগ্নঃ। তদাগামিনি শুক্ৰবাৰে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষং গমিষ্যামি। মহ্যং পত্রাদিকং মা প্ৰেৰয়, ভাৰতী বিশ্ৰীকা সঞ্জাতা। মমান্তিকমপি নাগচ্ছতি। ভক্ষ্যদ্ৰব্যং দৃষ্ট্বা কদাচিদাগচ্ছতি। শ্ৰীমদ্দুলালচন্দ্ৰ চতুৰ্দ্ধুৰিণে শ্ৰীমৎকৈলাসচন্দ্ৰসেন পণ্ডিত-মহাশয়ায় চ মমাশীৰ্বিজ্ঞাপনীয়া।*২

শ্ৰীধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যস্য।

জীব ত্বং শৰদঃ শতং তব গৃহে লক্ষ্মীশ্চিৰং তিষ্ঠতাৎ।
বাণী চাপ্যবিৰোধিণী ৰসনগা সাতে নবীনৃত্যতাম্ ॥
স্বায়ত্তেষু চ তাত তে জনপদেষ্বাতঙ্কহীনাঃ প্ৰজাঃ।
সন্ত্বেবঞ্চ নিবীতয়ঃ স্বসময়ে বৰ্ষন্তু চাম্ভোধৰাঃ ॥১॥

*১—১৮৩৫ শকত, ৺কামাখ্যাধামত, শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীক দেৱে দিয়া উপাধি দান-পত্ৰ।

*২—এই চিঠিখন ১৯০২ খৃষ্টাব্দত, দেৱে ঘৰৰ পৰা শুক্ৰেশ্বৰ দেৱালয়ৰ ঠিকনাত শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামী লৈ দিছিল।

বৎসাগামিনি মাধবে তব পুনৰ্দৃষ্ট্বা শশাঙ্কোপমং।
বক্ত্ৰং নেত্ৰচকোৰয়োৰতিশয়ং সম্পাদয়িষ্যে সুখম্
ইত্যাশাং হৃদি সন্নিধায় সময়ং কষ্টাদ্বহুং যাপয়ন্।
ৰোগাৰ্ত্তোঽপি তবান্তিকং জিগমিষুস্তিষ্ঠাম্যহং স্বস্তি তে ॥২॥
অষ্টত্ৰ্যষ্টৈকমেয়াব্দে মধ্বেকত্ৰিংশবাসৰে।
বিজনীৰাজধানীতঃ পত্ৰীয়ং প্ৰেষিতা ময়া ॥৩॥*

নৃপতিমহিতধামা বিশ্ববিখ্যাতনামা
সুবিদিতনয়তন্ত্ৰঃ সন্নিগূঢ়াত্মমন্ত্ৰঃ ॥
সচিবগুণগৰিষ্ঠঃ শুদ্ধবুদ্ধ্যা বৰিষ্ঠঃ।
জগতি বিজয়তাং শ্ৰীকালিকাদাসদত্তঃ ॥১॥
বিমলসুকৃত মূৰ্ত্তেৰ্ম্মল্লদেৱস্য ৰাজ্ঞঃ
দিশি দিশি বিতনিষ্যন্ যত্নবান্ কীৰ্ত্তিৰাশিম্ ॥
বিতৰতি সহটীকাম্মুদ্ৰয়ন্ ৰত্নমালাং
তত ইহ ভবতাৰ্হন্নৰ্হ্যতে সাধুবাদঃ ॥২॥
খ-নব-মনু-শকাব্দাদ্ যত্নতো ৰত্নমালা
ধ্যয়ন-মনন-শিষ্যাধ্যাপনৈঃ কামৰূপে।
সৰলমতয় আৰ্য্যাঃ তামদ্যাপি নূনং
কুমুদবিশদকীৰ্ত্তিম্মাল্লদেৱীমৱন্তি ॥৩॥
ইতি মনসি বিমৃশ্য প্ৰাগ্‌ভবান্ প্ৰাজ্যবুদ্ধে,
বিতৰিতুমলমস্মাস্তেভ্য একৈকখণ্ডম্।

* কালৈ লিখিছিল ঠিকনা নাই।

প্ৰতিশৰদপৰীক্ষোত্তীৰ্ণবিদ্যাৰ্থিনেঽপি
প্ৰথমক-সচিবানান্তৎ পুৰস্কাৰৰূপম্ ॥৪॥
সহৃদয় সহ লিপ্যা প্ৰেৰিতা ৰত্নমালা
নবৰৱ ভবতা যা মৎসকাশে সমগ্ৰা।
কতিপয়-দিবসাৎ প্ৰাক্ সা ময়াসাদিতাত
জ্ জ্ঞপনদিনবিলম্বো-মৰ্ষণীয়ঃ সহেতুঃ ॥৫॥
কৰিকুলতিলক-শ্ৰীহৰ্ষবংশপ্ৰসূতা
ষ্টগৃহজননভূম্যাচাৰ্য্য-ধীৰেশ্বৰোঽহম্।
কৃতকৰপুট এতদ্ বিশ্ববীজম্প্ৰযাচে
ভবতু সুচিৰজীবী শ্ৰীবিহাৰেশ-মন্ত্ৰী ॥৬॥
সিতকৰকৰধৰণীধৰ
ধৰনি-প্ৰমিতেশকেঽন্তিকে ভবতঃ।
স্মৰশৰ-কৰমিত-কাৰ্ত্তিক
এতৎ পত্ৰং ময়া প্ৰহিতম্ ॥ *

শ্ৰীশ্ৰীহৰিশ্ শৰণম্

স্বস্তি স্নিগ্ধ-পয়োধিমুগ্ধলহৰী কুন্দেন্দুকীৰ্ত্ত্যুজ্জ্বলঃ
যঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষবাসিমানসসৰো জাতোঽম্ভামণ্ডলঃ।
গাম্ভীৰ্য্যাৰ্জ্জৱ-শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য-বিনয়া-ত্যৌদাৰ্য্যসৌন্দৰ্য্যভূঃ
স প্ৰাগ্জ্যোতিষদেশনায়ক-মহাৰাজঃ কটন্ ৰাজতাম্ ॥১॥

* শ্লোকৰ দ্বাৰা ৰচিত এই সংস্কৃত-পত্ৰখন ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱি-ৰত্নদেৱে কোচবিহাৰৰ ৰজাৰ ভূতপূৰ্ব্ব মন্ত্ৰী ৺কালিকা দাস দত্তলৈ লিখিছিল।

শ্ৰীপ্ৰাগ্জ্যোতিষ দেশশাসনময়ো ভোগীন্দ্ৰভোগাভয়োৰ্ভাৰোঽয়ং
নিজয়োস্তৱাত্ৰ ভুজয়ো-ৰাসজ্জিতো যদ্দিনাৎ।
কাৰ্য্যন্তদ্দিনতঃ স্বয়ং নয়দৃশা ত্বম্পূৰ্য্যবেক্ষ্য ব্যধাস্তৎ
সিদ্ধান্তমতীৱ শুদ্ধমিতি যৎ সৰ্ব্বে জনা জানতে ॥২॥
হে ধাতৰ্জ্জগতাম্পিতঃ করুণয়া কাৰুণ্যপূৰ্ণস্য তে
সাৰ্দ্ধং শুদ্ধসমজ্জয়া কিল মহাৰাজঃ প্ৰজাবৎসলঃ।
দেশস্যাস্য সমুন্নতিং স্থিতিমতীং সম্পাদয়ন্ ভূৰিশো
হাহা নোঽতিশিশূন্ সুতানিৱ পিতা ত্যক্ত্বা প্ৰয়াত্যত্ৰ তু ॥৩॥
নিৰ্ব্বিঘ্নং পৰমেশ্বৰস্য কৃপয়া স্থানাদিতঃ সাম্প্ৰতং
ত্বং তাৱন্নিজজন্মভূমিমচিৰং প্ৰাপ্য প্ৰজানাথ ভোঃ।
বিশ্ৰান্তো গুৰুকাৰ্য্যৰাশিষু সমাসক্তোঽপি নক্তন্দিৱং
মাস্মান্ বিস্মৰ বিস্মৰেতি সততং যাচামহে ত্বাং বয়ম্ ॥৪॥

ইতি কটন্-প্ৰশস্তিঃ।

(১)

নিবেদনমিদম্।

পণ্ডিতাগ্ৰগণ্য ৺ঈশ্বর চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগর মহাশয় লিখিয়া গিয়াছেন “সংস্কৃতভাষায় যত ব্যাকরণ আছে, সিদ্ধান্তকৌমুদী সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট’। ‘সিদ্ধান্তকৌমুদী আদ্যন্ত পাঠ হইলে ব্যাকরণের অবশ্য জ্ঞেয় কোনও কথাই অপরিজ্ঞাত থাকেনা। সুতরাং যাহারা ব্যাকরণের প্রকৃত মৰ্ম্ম বুঝিতে ইচ্ছুক তাহারা সিদ্ধান্ত-কৌমুদী অধ্যয়ন করিয়া থাকেন।”

দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে এই আসামে অদ্যাপি সিদ্ধান্ত-কৌমুদীর প্রচার নাই। আসামে কেবল রত্নমালা ব্যাকরণেরই অধ্যয়ন ও অধ্যাপনা হইয়া থাকে। আসামবাসী পণ্ডিতগণও সিদ্ধান্ত কৌমুদী জানেন না, সুতরাং রত্নমালা-ব্যাকরণের পরিবর্ত্তনে তাঁহারা অনিচ্ছুক। সিদ্ধান্ত কৌমুদী প্রচলনের অভাবে আসাম-বাসী পণ্ডিতগণের পক্ষে সংস্কৃত-ব্যাকরণে সম্যক্ ব্যুৎপত্তি লাভ অসম্ভব। অতএব প্রার্থনা করি, গৌহাটী মিউনিসিপেল-সংস্কৃতটোলে পাণিনীয়-লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী ও সিদ্ধান্তকৌমুদী প্রচার করিতে আজ্ঞা হয়। এই টোলে প্রথমে লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী তৎপর সিদ্ধান্ত কৌমুদী পড়িয়া কৃতবিদ্য-ছাত্রগণ দ্বারা ভবিষ্যতে আসামে ক্রমে ক্রমে পাণিনীয় গ্রন্থের উন্নতিসাধন হইয়া থাকিবে। ইহাতে সরকারেরও বিশেষ ক্ষতি হইবেনা। কেবল ব্যাকরণের দুই প্রস্থ প্রশ্ন প্রস্তুত করিতে হইবে। রত্নমালার এক প্রস্থ, লঘু-কৌমুদী ও সিদ্ধান্ত-কৌমুদীর একপ্রস্থ। বিশেষ লেখা বাহুল্য; যাহাতে আসামে সংস্কৃত ভাষার বিশেষ উন্নতি হয়, তাহার নিমিত্ত অধীনের এই প্রার্থনা।

গৌহাটী মিউনিসিপেল সংস্কৃত-বিদ্যালয় (কামরূপ)	অনুগ্রহাকাঙ্ক্ষী বশংবদ শ্রীধীরেশ্বর ভট্টাচার্য্য।

(২)

পাণিনীয়-ব্যাকরণ সকল ব্যাকরণেরই মূল। পাণিনীয় হইতে কলাপ, মুগ্ধবোধ প্রভৃতি ব্যাকরণের সৃষ্টি হয়। পাণিনীয় নাজানিলে বেদের অর্থজ্ঞান ও স্বরজ্ঞান সম্পন্ন হয়না। অধিক কি বর্ণের উচ্চারণ পর্য্যন্ত জানা যায় না। সায়নাচার্য্য প্রভৃতি মহর্ষিগণ পাণিনীয়-ব্যাকরণ অবলম্বন করিয়া বেদের ব্যাখ্যা করিয়া গিয়াছেন। মল্লিনাথ, জয়মঙ্গল প্রভৃতি মহা-মহোপাধ্যায়গণ পাণিনীয়-ব্যাকরণের সূত্রদ্বারা কিরাতার্জ্জুনীয়, শিশুপালবধ, নৈষধচরিত, রঘুবংশ, ভট্টি প্রভৃতি মহাকাব্য গুলির টীকা করিয়া গিয়াছেন। পাণিনীয়-সূত্রাবলম্বন পূর্ব্বক ধর্ম্মাধ্যক্ষ হলায়ুধ পণ্ডিত ব্রাহ্মণের আবশ্যকীয় দন্তধাবনাদি অন্ত্যেষ্টিক্রিয়া পর্য্যন্ত বেদমন্ত্র সমূহের ব্যাখ্যা-প্রধান ব্রাহ্মণসর্ব্বস্ব নামক গ্রন্থ রচনা করিয়া গিয়াছেন।*

—*—

*—৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱে লিখি থৈ যোৱা কথা।

বৃত্তমঞ্জরীর পরিচয়।

৩। বৃত্তমঞ্জরী।

সাহিত্য গ্রন্থের অধ্যয়ন ও সমালোচনা করিতে হইলে নিখিলছন্দোজ্ঞানের আবশ্যকতা। ছন্দ না জানিলে ভাষা পদ্য, কিম্বা সংস্কৃত পদ্য সুচারুরূপে পাঠ করা যায় না। আমাদের এই কামরূপে প্রাচীন ছন্দোবিৎ ও মুনিপ্রণীত বৃহৎ বৃহৎ ছন্দোগ্রন্থের অভাবে কেহ কেহ প্রতিভাশালী হইয়াও কবিত্ব প্রকাশ করিতে পারে না। এই দুঃখে অনুতপ্ত হইয়া প্রচুর ছন্দশাস্ত্র সংগ্রহপূর্ব্বক বৃত্তমঞ্জরী নামক ছন্দোনুশাসন প্রস্তুত করিয়াছি। তাহাতে একত্র সমস্ত ছন্দ পাওয়া যায়। বৃত্তরত্নাকর ও ছন্দোমঞ্জরী প্রভৃতি গ্রন্থে সমুদায় ছন্দের উক্তি নাই। শিশুপালবধ, অনর্ঘরাঘব, কাব্যাদর্শ ও ভট্টিকাব্যে এইরূপ কতকগুলি ছন্দ আছে যে, তাহাদের লক্ষণ কোনও ছন্দোগ্রন্থে উক্তি নাই, তাহা নিম্নে প্রদর্শিত হইবে এবং বৃত্তরত্নাকরাদি গ্রন্থে যেখানে যেখানে ভ্রম, প্রমাদ দেখা গিয়াছে, তাহাও ব্যক্ত করা হইবে। যদি নিজের ভ্রম-প্রমাদবশতঃ অদোষে দোষের আরোপণ

করিয়া থাকি, তাহার সমালোচনা করিয়া দোষাদোষ ব্যক্ত করিয়া সুধীগণ আমাকে কৃতার্থ করিবেন।

বিনয়ি—

মহামহোপাধ্যায়—শ্রীধীরেশ্বরাচার্য্য দেবশর্ম্মা।

নীলাচলবাসী।

শিশুপালবধকাব্যে ১৫ সর্গের ৬৯ শ্লোকে "মর্ত্ত্যলোক-দুরবাপমবাস্ত রসোদরম্" এই যে ছন্দ আছে, ইহার কোনও ছন্দশাস্ত্রে লক্ষণ উক্তি নাই। কিন্তু আমি প্রস্তার গণনায় ব্যাপৃত হইয়া হ্রস্ব-দীর্ঘ-নিরূপণপূর্ব্বক লক্ষণ ও নামকরণ নিষ্পন্ন করিয়াছি। যথা,—

আদিমঞ্চ গুরুর্যত্র ভবেৎ সতৃতীয়কং,
সপ্তমঞ্চ দশমঞ্চ চতুর্দ্দশ পূর্ব্বগম্।
অক্ষরন্তু হরিণাক্ষি! সপঞ্চদশং পুন—
স্তাং পুরন্ধ্রি! বদ মাধব-সেবিনি! মাধবীম্॥

(মাধবী ছন্দঃ)

অনর্ঘরাঘবনাটকের ১ম অঙ্কে যথা,—

তন্মুদ্রয়তি হি কুমুদাকর
মশরান্নিশানিশাতনিস্তমোঽপি তুষারকিরণঃ।
স পুনঃ কিমুচ্যতে ভগবান্,
দ্বিতীয়-পরমেষ্ঠী বসিষ্ঠঃ॥

ইহার লক্ষণ ও নাম করিয়াছি। যথা,—

একাদশ সুমুখি! ভবন্ত্যারি!
সুমুখেক্ষরাণি যত্র চাদিমে চরণে তু পুনঃ।
দশ চ দ্বিতীয়কে 'কুমুদা—
করো' দশ দশান্ত্যত্র চেৎ॥
(কুমুদাকর ছন্দঃ)

কাব্যাদর্শের ছক্কব পরিচ্ছেদ বা তৃতীয় পরিচ্ছেদে যথা,—

"কাল কাল গল কাল কাল মুখ কাল কাল,
কাল কাল ঘন কাল কাল পণ কাল কাল।
কাল কালসিত কাল কাল লণি কাল কাল,
কাল কাল গত কাল কাল কলিকাল কাল॥"

ইহার নাম ও লক্ষণ করিয়াছি। যথা,—

স্যাদ্দ্বিতীয়মথ তুর্য্য-পঞ্চমক-ষষ্ঠকঞ্চ
শোভনাঙ্গি লঘু সাষ্টমং নবমতঃ পরঞ্চ।
অক্ষরত্রয়মথো চতুর্দ্দশক যোড়শঞ্চ
যর্হি তর্হি "নবনীত-মিত্যুদিত মাঙ্কিতঞ্চ॥
(নবনীতচ্ছন্দঃ)।

ভট্টিকাব্যে ২২ সর্গের শেষে। যথা,—

"কাব্যমিদং বিহিতং ময়া বলভ্যাং
শ্রীধরসূনুনরেন্দ্র-পালিতায়াম্।

কীর্ত্তিরতো ভবতান্নৃপস্য তস্য
ক্ষেমকর ক্ষিতিপো যতঃ প্রজানাম্॥"

ইহারও নাম ও লক্ষণ করিয়াছি। যথা,—

আদ্য চতুর্থক-সপ্তমাশ্চ বর্ণা-
শ্চেন্নবমো দশমস্য চান্তিমৌ দ্বৌ।
যত্র মহাধিযনে ভবন্তি দীর্ঘাঃ,
'ক্ষেমকরঃ' স ভবেত্তদা জগত্যাম্॥
(ক্ষেমকরচ্ছন্দঃ)।

ইত্যাদি নূতনাবিষ্করণ।

ছন্দো-মঞ্জরীকার গঙ্গাদাস কবির ভ্রম বা প্রমাদ যথা,—
"পাদান্তগো লঘুর্গুরুর্ভবতি বা।"

অর্থাৎ পাদের অন্তস্থিত লঘুবর্ণ গুরু হয়, গুরুবর্ণ লঘু হয়। উদাহরণ দিয়াছেন—

"অল্পব্যয়েন সুন্দরি! গ্রাম্যজনো মিষ্টমশ্নাতি।"
"অথ লুলিতপতত্রিমালম্" ইতি।

আমি লিখিয়াছি,—সকল পাদের অন্তস্থিত লঘু গুরু হইতে পারেনা, গুরুও লঘু হইতে পারেনা। যথা,—

স্যাদ্দ্বিতীয়ক-চতুর্থ-পাদয়োরন্তিমো লঘুরপি প্রিয়ে গুরুঃ।
নাপবাদবিষয়েঽন্যয়োরপি স্যাদ্বসন্ততিলকোপজাতিষু॥
চেদ্দ্বিতীয়ক-চতুর্থপাদয়োরাদিমং ভবতি যুক্তমক্ষরম্।
তন্নিমিত্তকগুরুঃ ক্বচিল্লঘুর্নাপরো গুরুরিতি ব্যবস্থিতিঃ॥

যদ্ গুরাবগুরুতাঙ্ঘ্রিশেষগে যচ্চ পত্রিণি পদে পতত্রিতা।
'স্বীকৃতা সুমুখি! মঞ্জরীকৃতা ছন্দসাং' তদুভয়ম্প্রমাদজম্॥

যদি বাধক (বিশেষ) বাধা না থাকে, তাহা হইলে তৃতীয়, চতুর্থপাদের অন্তেস্থিতলঘু গুরু হয়, কিন্তু বসন্ততিলক ও উপজাতি বৃত্ত ইত্যাদি ছন্দে প্রথম, দ্বিতীয় পাদের অন্তে থাকিলেও গুরু হয়। যদি দ্বিতীয়, চতুর্থ পাদের আদিস্থিত বর্ণ সংযুক্ত হয়, সেই সংযোগ নিমিত্তক প্রথম, দ্বিতীয় পাদের অন্তস্থিত বর্ণ গুরু হয় তাহা হইলে তদ্রূপ লঘু হইয়া থাকে। সংযুক্ত পূর্ব্ব বা অতিরিক্ত গুরু লঘু হইতে পারেনা। সুতরাং ভট্টি প্রদর্শিত উদাহরণ অপপাঠ ও অপসিদ্ধান্ত।

"ত্রিমালং" ইহাতে যদি অনুস্বারযুক্ত লকারাবস্থিত অকারের লঘুত্ব স্বীকার করিয়া দ্বাদশ মাত্রা সিদ্ধ করে, তাহা হইলেও তৃতীয় বিষমগণে "জগণ" প্রবেশরূপ দোষ দুর্নিবার্য্য। তিনি স্বয়ং আর্য্যা লক্ষণে লিখিয়া গিয়াছেন, "নেহ ভবতি বিষমে জঃ" আর্য্যার বিষম স্থানে "জগণ" অর্থাৎ মধ্য গুরুগণ সন্নিবেশিত করিবেনা। এইসকল ভ্রম বা প্রমাদ। "অথ লুলিত-পত্রিমালম্" এইটী সমীচীন পাঠ কামরূপীয় হস্তলিখিত ভট্টি-কাব্যে পাইয়াছি। এই পাঠে উক্তরূপ কুকল্পনা করিতে হয়না, স্বতঃসিদ্ধ হয়।

এখন ছন্দোমঞ্জরীয় ভ্রম প্রদর্শিত হইতেছে।

"পদ্যং চতুষ্পদী" এই লক্ষণ মতে চতুষ্পদী বিশিষ্টকে পদ্য বলিতে হইলে, অর্দ্ধসম, বিষম, দ্বিপদী, ত্রিপদী, ষট্‌পদী

ইত্যাদিকে পদ্য বলিতে নাই। সুতরাং উক্ত লক্ষণ অব্যাপ্তি-দোষে দূষিত ও পিঙ্গল-সূত্র বিরুদ্ধ। পিঙ্গল লক্ষণ যথা,—

"পাদশ্চতুর্ভাগঃ।" "যথাবৃত্তসমাপ্তির্বা।" ইতি।

অপর (ছঃ মঃ) আর্য্যাগীতি, দোহড়িকা লক্ষণে,—

"আর্য্যা প্রাদগলমন্তেঽধিক গুরু তাদৃক্ পরদলমার্য্যাগীতিঃ।"

এইরূপ লিখিয়াছেন। অর্থাৎ আর্য্যার পূর্ব্বার্দ্ধের অন্তে যদি একটি গুরুবর্ণ যোগ করে, তাহা আর্য্যাগীতি হয়।

এই লক্ষণ মতে আর্য্যাগীতির দলদ্বয়ের অন্তে দুইটী গুরুবিশিষ্ট সর্ব্বগুরুগণ নিয়ত থাকিবে, নলোদয় ও বৃন্দাবন যমক প্রভৃতির আর্য্যাগীতিতে অব্যাপ্তি বা অপ্রসঙ্গ হয়। "পাপাটব্যাত্ত্রাসদায়াদবতঃ" (কালিদাসের নলোদয়)। "পততি জনোঽয়ং স্মরন্নপি ন মোহরয়ে" (বৃন্দাবন যমক)। ইহাতে অন্তগুরুগণ শেষে আছে। পিঙ্গলমুনিও লিখিয়াছেন— "অর্দ্ধে বসুগণ আর্য্যাগীতিঃ" ইত্যাদি (ছঃ মঃ) দোহড়িকা বা দোহলক্ষণে "মাত্রাত্রয়োদশকং যদি পূর্ব্বং লঘুক বিরামি" এইরূপ লিখিয়াছেন, কিন্তু ইহার প্রথমটি পঞ্চমাত্রিক বা সপ্তমাত্রিক হইয়াছে ষণ্মাত্রিক হয় নাই, সুতরাং শাস্ত্রবিরুদ্ধ ও ছন্দোভঙ্গ দোষে দূষিত।

মহাকবি কালিদাসের আর্য্যা-লক্ষণ-গণের উক্তি না থাকায় অসম্পূর্ণ হইয়াছে। মাত্রাগণ দ্বারা আর্য্যার সৃষ্টি হয়, কেবল মাত্রার দ্বারা হয়না। যদিও লক্ষণের গর্ভে উদাহরণ গণ-বদ্ধ আছে, তথাপি তাহার দ্বারা লক্ষণ নির্দ্দোষ হইতে পারেনা।

"যস্যাঃ পাদে প্রথমে, দ্বাদশমাত্রাস্তথা তৃতীয়েঽপি।
অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে, চতুর্থকে পঞ্চদশ সার্য্যা।"

আধুনিক মুদ্রিত শ্রুতবোধমাত্রে এইরূপ পাঠ দেখা যায় যে, "অষ্টাভিরিন্দুবদনে বিরতিশ্চ ষড়্ভিঃ" ইতি। বাস্তবিক পক্ষে এই পাঠ কালিদাসের নহে। বসন্ততিলকছন্দে পাদান্তে যতি, পাদের মধ্যে অষ্টমবর্গে যতি হইতে পারে না। পিঙ্গলসূত্রে কিম্বা বৃত্তরত্নকরাদিতে উক্ত নাই।

বিশেষতঃ কামরূপীয় হস্তলিখিত বৃদ্ধশ্রুতবোধ পুস্তকগুলিতে এইরূপ পাঠ রহিয়াছে যথা,—"অষ্টাভিরিন্দুবদনে" এইস্থলে "নেত্রাঙ্কুশৈর্ব্বশিতকামমতঙ্গজেন্দ্রে" ইত্যাদি।

যদি বসন্ততিলকের অষ্টম ও ষষ্ঠ অক্ষরস্থানে যতি হয়, তাহা হইলে কালিদাস নিজে লক্ষণ করিয়া বক্ষ্যমাণ ছন্দোগুলি রচনা করিতেন না। যথা,—"কাশাংশুকা বিকচপদ্মমনোজ্ঞবক্ত্রা, সোন্মাদহংসরব—নূপুরনাদরম্যা" (ঋতুসংহার)। "কিং শীকরৈঃ ক্লমবিমর্দ্দিভিরার্দ্রবাতৈঃ।" (শকুন্তলা)। "বিজ্ঞাপয়েযদহমত্র মনো নিধত্ত। এতেষু মদ্বচনকৈরবকোরকেষু। যুষ্মৎপ্রসাদশরদিন্দুরুচঃ স্ফুরন্তু॥" (প্রয়োগ-রত্নমালা-ব্যাকরণ)। কামং প্রযাহি জহি বিশ্রবসোঽবমেতং ত্রৈলোক্যরাবণ স্বাপ্নুহি বীরপত্নীম্।"

কালিদাস শ্রুতবোধ নামক স্বগ্রন্থে যে লিখিয়াছেন—

"ব্যঞ্জনঞ্চার্দ্ধমাত্রকম্" ইহা ছন্দোগ্রন্থে অনুপযোগী।

"থচঃ সর্ব্বত্র সাঙ্খ্যায়াঃ পদ্যেষু ন পুনর্হলঃ।

অতো-হলোঽর্দ্ধমাত্রাত্ব স্বীকারো নাত্র যুজ্যতে।" ইতি।

গঙ্গাদাস প্রস্তার না লিখিয়া এইরূপ লিখিয়াছেন যে, প্রস্তার কেবল কৌতুহলের জন্য। বাস্তবিকপক্ষে প্রস্তার কৌতুহলের জন্য না, নিখিলচ্ছন্দোজ্ঞানের জন্য। যে প্রস্তার না জানে সে ছন্দো জানেই না। প্রস্তারে নিখিলছন্দ প্রোত আছে, যেমন বিশ্ব ঈশ্বরে প্রোত রহিয়াছে। *

---

* কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভূতপূৰ্ব্ব সংস্কৃত পৰীক্ষক পণ্ডিত প্ৰৱৰ তাৰাকুমাৰ কৱিৰত্ন মহাশয়লৈ চাবলৈ ৺ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিৰত্নদেৱে তেওঁৰ ৰচিত বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে ছন্দোগ্ৰন্থখন হাতে লিখা অৱস্থাত পঠিওৱাত, তেখেতে পুথিখন আদ্যন্ত চাই দেৱভাষাৰে তলত লিখা মন্তব্য কৰিছিল।

"আসীদশেষ-ভাষা-প্ৰসূতিঃ সংস্কৃত-ভাষা পুৰা। সা আৰ্য্যভূমৌ-লৌকিক-ব্যৱহাৰেষ্বপি প্ৰচলিতা। যৱন-ৰাজাধিকাৰে পুনৰিয়ং ৰাজ-বশ্যতাপন্নানাং প্ৰজানাং সংস্কৃতভাষানাদৰপৰীভূতা প্ৰায়শো বিলোপ-মৱাপ। অধুনা পাশ্চাত্যকোবিদানাং যত্নাতিশয়েনৈৱ পুনঃ তজ্জীৱন মুপলভ্যতে। অয়ং খলু-ধীৰো ধীৰেশ্বৰনামা অনন্তকৰ্ম্মা গীৰ্ব্বাণভাষা-মালোচয়ন্ বিৰচঞ্চুয়তয়া বহুবিধান্ প্ৰবন্ধান্ অৰ্হত্যখিললোকসাধুবাদং, অস্য কৃতিঃ বৃত্তমঞ্জৰী মঞ্জৰীৱ সৌকুমাৰ্য্যশালিনাং সুকুমাৰমতীনাং বালানাং অল্পায়াসেনৈৱ সংস্কৃত-বৃত্তজ্ঞানমাধাস্যতীতি মে নিশ্চয়ঃ।" অলমতিবিস্তৰেণেতি।

শ্ৰীতাৰাকুমাৰ কৱিৰত্নস্য।

আমার ছন্দোগ্রন্থে এসকল স্থল বিশদভাবে প্রমাণ সংকারে যথামতি ব্যক্ত করিয়াছি। এক্ষণ সমুদায় লিখিতে পারি না। শরীর অশক্ত। স্থালীগত অন্নের একটীর পরীক্ষা হইলে সমস্ত পরীক্ষিত হয়। *

---

* বঙ্গীয়-সাহিত্য-পরিষদের গৌহাটী শাখার পঞ্চম ও ষষ্ঠ বর্ষের কার্য্যবিবরণী ও উক্ত শাখা সভার পঠিত প্রবন্ধ সমূহ। (প্রথম ভাগ)।

সমাপ্ত।